

Szabó Dezső helye a magyar kultúrában

MMA • MMKI

Szabó Dezső helye
a magyar kultúrában

Szabó Dezső helye a magyar kultúrában

Impresszum

Szabó Dezső helye a magyar kultúrában

Szerkesztők:
Farkas Attila – Kovács Dávid

Olvasószerkesztő:
Bognár-Borbély Réka

© Magyar Művészeti Akadémia
Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézet, 2021
© Szerkesztő, 2021
© Szerzők, 2021

ISBN 978-615-6192-26-4

MMA MMKI
1121 Budapest,
Budakeszi út 38.

A kiadásért felel Kocsis Miklós, az MMA MMKI igazgatója.

Tartalomjegyzék

Előszó.....	7
-------------	---

Családi háttér

Papp István: Szabó József: A '48-as honvéd, a lecsúszott dzsentrí, a kolozsvári polgár?	11
--	----

5

Szabó Dezső és kortársai

Bognár Bulcsu: Eltérő nemzedéki perspektívák – Szabó Dezső és a népi szociográfusok kapcsolata	29
Monostori Imre: Szabó Dezső és Németh László – Néhány párhuzam kitérőkkel	45
Bartha Ákos: Szabó Dezső és a pénz: esettanulmány	53

Szabó Dezső és az irodalom

Falusi Márton: A (szobor)csoporthozemélyiség tudathasadása, avagy Szabó Dezső, a szépíró.....	69
Gróh Gáspár: Szabó Dezső Ady-tanulmányairól	77

Szabó Dezső és a politika

Eőry Áron: Szabó Dezső politikai gondolkodása regényei és kisregényei tükrében	97
Farkas Attila: A pamflet retorikája	113
Kovács Dávid: Az <i>elsodort falu</i> eszméletörténeti jelentősége és helye Szabó Dezső szellemi életútjában.....	125
Boros János: A politikai esszé normatív diskurzusa – Szabó Dezső néhány írása.....	139

Recepciótörténet

Veszprémy László Bernát: Egy „kitűnő antiszemita” – Új források Szabó Dezső antiszemitizmusáról és annak cionista fogadtatásáról.....	185
Papp Ádám: Szabó Dezső munkássága a Horthy-korszak katolikus sajtóirodalmában.....	201

Szabó Dezső kétségtelenül – életművének recepciója is ezt húzza alá – a magyar kultúrtörténet nagy hatású, megkerülhetetlen alakja. Szerepének jelentőségét, hatásának mibenlétét azonban mind a kortársak, mind az utókor értékelői másban látták. Sokan regényeiben mint a magyarság történelmi önmegértésének páratlan, esztétikai formát nyert dokumentumaiban ismerik fel az oeuvre lényegi elemét. Mások számára az expresszionista irodalmi nyelv úttörője, a magyar prózastílus megújítója Szabó Dezső. A kortársak közül Juhász Gyula a fentiekől eltérően az író korai novelláinak „lét és nemlét kérdéseit feszegető”, örökérvényű bölcséleti tartalmát méltatta.

Az értelmezők és értékelők között ugyanakkor mindig többségben voltak azok, akik nem az irodalmi műalkotások esztétikai, bölcséleti értékében, hanem politikai-társadalmi üzenetében és azok szellemi hatásában ismerték fel az író történelmi jelentőségét. Szekfű Gyula már az 1920-as évek végén Szabó Dezső társadalomképének, politikai eszméinek a fiatal nemzedékre gyakorolt hatásáról értekezett, Keresztury Dezső pedig nem sokkal Szabó Dezső halála után született írásában olyan alkotóként jellemezte az író, mint „akinek nem műve, hanem annak hatása a fontos”, a népi mozgalom, amelyet gondolatai tápláltak, jelentékenyebb, mint maguk a művek. A jelenbéli történettudományi köztudat is a Horthy-korszak politikai eszmetörténetének kulcsszereplőjeként tartja számon Szabó Dezsőt. Ez egyrészt Az *elsodort falu* közgondolkodást formáló erejével, másrészt az író eszméinek a népi mozgalomra gyakorolt hatásával nyer alátámasztást.

Szabó Dezső megkerülhetetlen eszmetörténeti jelentősége tette indokolttá, hogy az MMA MMKI tudományos konferenciát szervezzen életművéről *Szabó Dezső helye a magyar kultúrában* címmel, amelyre 2019. október 28–29-én került sor a Pesti Vigadóban. A tudományos eszmeecsere az életmű szerteágazó jellegéből, sokirányú hatástörténeti vektoraiból fakadóan különböző tudományterületek képviselőit hívta párbeszédre, s mint ilyen, az MMA MMKI korábbi, többek között Németh Lászlóról, Csoóri Sándorról szóló előadás-sorozatainak volt a folytatója. Jelen kötet a konferencia előadóiinak tanulmányait tartalmazza. A tanulmányok témájukat tekintve egyaránt felölelik Szabó Dezső életpályáját, családi hátterét, kortársi kapcsolatrendszerét, politikai eszmerendszerét, irodalomszemléletét, valamint az életmű recepció- és hatástörténetét.

Kovács Dávid

Családi háttér

Papp István

Szabó József: A '48-as honvéd, a lecsúszott dzsentrí, a kolozsvári polgár?

Bevezetés

A Szabó Dezső életútjával foglalkozó kutatók annak ellenére, hogy egészen különböző felkészültséggel, íráskészséggel, elemzőképességgel és eszmei meggyőződéssel bíró emberekről van szó, igen hasonlóak abban a tekintetben, hogy az író édesapját fia szemszögéből, döntően az ő emlékeire támaszkodva mutatták be. Nagy Péter, Gombos Gyula, Budai Balogh Sándor és Szócs Zoltán egyaránt abból indult ki, hogy mit örökölt szüleitől Szabó Dezső, kicsit irodalmiasabban fogalmazva mi lapult az otthonról hozott szellemi tarisznyában. A modern szemléletű, alapvetően eszmétörténeti megközelítésű munkák szerzői (Gyurgyák János, Kovács Dávid, Péterfi Gábor) pedig nem vagy csak igen röviden érintették a gyermekkori/ifjúkori éveket, a család jellem- és gondolkodásformáló szerepét. Pedig nyilvánvalóan fontos kérdésről van szó, ennek bizonyságaként elég magához Szabó Dezsőhöz fordulnunk. Önéletrajzának, vagy ahogy ő fogalmazott, „életeim visszaélésének” első kötete,¹ *A bölcsőtől Budapestig*, első húsz esztendőjének számvetése, amelynek középpontjában Kolozsvár és a református kollégium világa mellett elsősorban saját családjá, s ezen belül szülei állnak. Vagyis a szokványos életrajzírói tényen túl Szabó Dezső is kiemelten fontosnak tartotta családtörténetét, így legalább olyan figyelmet érdemel, mint életútjának egyéb állomásai. Éppen ezért arra törekedtem, hogy részben új források, részben már ismert források kritikus (újra)értékelése révén jelképes értelemben kiszabadítsam Szabó Józsefet nevezetes gyermeke árnyékából, és önálló szereplőként tekintsek rá, amennyire ez lehetséges.

11

A Szabó-ősök

Szabó Dezső apai nagy- és dédszüleiről csupán közvetett és bizonytalan adataink vannak. Az író visszaemlékezéseiben annyit jegyzett meg, hogy „Apám családjáról is meglehetősen keveset tudok.”² Néhány fejezettel később a házsongárdi temetőben található kettős családi sírhely kapcsán pedig azt írta, hogy a „másik sírban feküdt dédapám, dédanyám, nagyapám, nagyanyám, egy csomó nagynéném és nagybátyám, mind apai ágról”.³ Ugyancsak a família több nemzedékre visszanyúló Kolozsvárhoz

¹ A mű Utóhangjában így osztotta fel tervezett önéletírását: „Életeim visszaélésének még két nagy kötete lesz. Az egyik a Budapestre érkezésemről Az elsodort falug megélt dolgokat fogja megidézni. A másik az azután történeteket.” SZABÓ Dezső: *A bölcsőtől Budapestig*. Bp., Pantheon, 1944, 499.

² Uo., 8.

³ Uo., 52. Az író ezen állítása könnyen ellenőrizhető a Házsongárdi temetőben lévő sírok megtekintésével, de erre eddig még nem nyílt alkalmam.

kötődését erősíti az édesanyjának tulajdonított mondat, amely a gyermek Szabó Dezső iskolai tanulmányainak megkezdésekor hangzott el: „*Fiacskám, itt az ideje, hogy elvigyelek beiratni a református kolégyomba, ahol testvéreid, Apád s Apád apái tanultak, hogy művelt, hasznos, jó magyar emberek legyenek.*”⁴ Persze mindez lehet valamiféle költői túlzás, amely az identitást megalapozni kívánó családi hagyományt akarta erősíteni, igazolni. Hiszen a nagyon erősen önéletrajzi ihletésű *Bánatlakoma a Felsőszén utcában* című novellában azt olvashatjuk az elbeszélés főszereplőjéről, a nyolcéves Szabó Dezsőről, hogy „*Már pap volt, a lelkek nagy vitorlása, mint nagybátyja, mint dédapja, mint apáinak hosszú sora.*”⁵ Ezen a megjegyzésen kívül nincs más forrásunk az író családjának lelkipásztor tagjaira vonatkozóan, legalábbis apai felmenőit illetően.

Természetesen óvatosan kell bánnunk a szépirodalmi művek direkt történeti kútfőként való kezelésével, még akkor is, ha tudjuk, hogy Szabó Dezső regényeiben és novelláiban milyen sokszor használta modellként családjának tagjait. Ez nem mond ellent annak, hogy elbeszélői szándékának megfelelően jellemezte hőseit, tett velük kapcsolatos állításokat. Erre jól példával szolgál esztétikai szempontból talán legnagyobb értéket képviselő alkotása, az *Életeim*, amelynek első részében, *A bölcsőtől Budapestigben* megrajzolta a Szabó-ág jellemző vonásait is: „*Kétségtelen, hogy apám családja Kolozsvár »hóstatinak« nevezett lakosságához tartozott. Ehez az ősi képzetű értelmes, dolgos, de veszekedős, makacs, kuruc és kuruckodó kálvinista magyar fajhoz, melyhez oly sokban hasonlít Szilágyságban a Kémer-vidéki kálvinista magyarság.*”⁶

Ahhoz, hogy Szabó Dezsőnek a családi identitásról szóló leírását mérlegre tegyük, először érdemes idéznünk a kolozsvári Hóstatról szóló szakirodalom állításait.⁷ A szó a középfelnémet Hochstadt/Hofstadt, más értelmezések szerint Vorstadt torzulásának tekinthető és a városok falain és sáncain kívül eső kül- és elővárosok jelölésére szolgált. A magyar történeti/néprajzi irodalomban az egri Hóstyá, a sárospataki hustác, a kolozsvári és gyulafehérvári Hóstat számít a legismertebb példának. Erdély fővárosát keletről, északkeletről és északnyugatról fogta körbe a Hóstat, amelynek lakói alapvetően földműveléssel, szőlőműveléssel és állattenyésztéssel, s nem iparral és kereskedelemmel keresték kenyerüket. Lakói, a földészek külön vi-selettel bírtak. A XIX. század második felében a bolgárkertészek hatására áttértek az öntözéses zöldségtermesztésre és kertgazdálkodásra, így a hóstáti lakosok tulaj-

⁴ SZABÓ: i. m. (1944), 93.

⁵ SZABÓ Dezső: *Éjszaka Erdélyben*. Szeged, Lazi Könyvkiadó, 2014, 149.

⁶ SZABÓ: i. m. (1944), 8.

⁷ GÁBOR Emőke Blanka – LŐRINCZ Krisztina: *A kolozsvári „murkosok”, avagy a hóstáti identitás és a róluk kialakult percepciók*. http://etdk.adatbank.transindex.ro/pdf/szocio_gabor_lorincz.pdf (utolsó letöltés: 2019. 10. 4.); GÁL Tünde: *A kolozsvári Hóstat történeti néprajzi bemutatása a változás tükrében* = *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve* II. kötet, Csíkszereda, Pro Print Könyvkiadó – Csíki Székely Múzeum, 2009, 39–58.; K. KOVÁCS László: *A kolozsvári hóstátiak temetkezése (1944)*. Bp., Európai Folklór Intézet, 2004, 4–9.; PETERCSÁK Tivadar: *Termelés és árucsera az egri hóstyákon* = TÓTH Arnold (szerk.): *Néprajz – muzeológia. Tanulmányok a múzeumi tudományok köréből a 60 éves Viga Gyula tiszteletére*. Miskolc, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóság – Miskolci Egyetem BTK Történettudományi Intézet, 2012, 308–317.

donképpen parasztpolgároknak tekinthetők, akiket a vállalkozói szellem és kockázatvállalási hajlam jellemzett.

Ez az agrár jellegű életforma lényegében a XX. század közepéig, a nagy lakótelepek építéséig fennmaradt és külön közösségi tudat alapjául szolgált. Az itt élő népesség nagyon gyakran cserélődött, Erdély legkülönbözőbb tájairól verődött össze (a hagyomány még hajdúk ide telepítéséről is beszél): nagy számban költöztek a kolozsvári Hóstátba székelyek, emellett kalotaszegiek, szolnok-dobokaiak, szilágyságiak és mezőségiak. Ahogyan K. Kovács László a helyi temetkezési szokásokról szóló alapos monográfiájában fogalmazott: „a Hóstát lakossága, nem egy régi magból, a századok folyamán kifejlődött társadalom, hanem az idők haladtán folyvást-folyton keveredett, egybe ötvöződött, ma is alakuló népesség”. Két fiatal kutató, Gábor Emőke Blanka és Lőrincz Krisztina a hóstátiak identitáselemeit vizsgálta, vagyis azokat a meghatározó jegyeket, amellyel a csoport tagjai azonosították magukat. Ezek sorában legfontosabb a mezőgazdasággal, földműveléssel való foglalkozás, ez után jött a város peremén, a külvárosban lakás állapota, valamint az, hogy ők magyarok és reformátusok.

A Szabó-család legkorábbi tagja, akit ismerünk, az író nagyapjának testvére, vagyis Szabó Dezső unokanagybátyja. Szabó Mózes „úttörő színész”, mai kifejezéssel élve vándorszínész volt, akit többek között Szegeden, Kecskeméten és Felső-Magyarország városaiban lépett fel. A két világháború közötti korszak reprezentatív színházi életrajzi lexikona szerint 1818-ban született a Bihar megyei Zsákán és 1870-ben hunyt el Zsolnán.⁸ Sajnos Zsáka református egyházi anyakönyveiben 1813 és 1823 között egyetlen Szabó Mózes sem találtam a kereszteltek között,⁹ így nem tudni, honnét került ez az adat a lexikon címszávéba. Felesége, Balázsy Viktória a Pesti Magyar Színház, vagyis a Nemzeti Színház megnyitásakor tagja volt az intézmény kórusának (karának), később pedig vígjátékokban lépett színpadra 1872-es visszavonulásáig. 72 esztendősen hunyt el.¹⁰ A színész házaspár két gyermeke is követte szülei hivatását. Fiuk, R. (Ruttkai) Szabó Bandi elsősorban népszínművekben tündökölt, s többek között a debreceni és a nagyváradai teátrum, majd pályája végén a fővárosi Nemzeti Színház társulatát erősítette.¹¹

Lányuk, Szabó Jozefa, művésznevéen Pepi felbukkan Szabó Dezső visszaemlékezésének lapjain is. Azt írta róla, hogy az édesapja „*egyik elsőunokatestvére: Szabó Pepi, K. Papp Miklósnak, a Magyar Polgár szerkesztőjének volt a felesége s a kolozsvári színház ismert tagja.*”¹² K. Papp a dualizmus kori Erdély, s ezen belül Kolozsvár polgárságának egyik jellegzetes figurája, aki 1867-ben megalapította és halála nap-

⁸ Magyar Színművészeti Lexikon IV. kötet. Szerk. SCHÖPFLIN Gyula. Bp., Országos Színészegyesület és Nyugdíjintézete, 1931, 160.

⁹ A zsákai református egyházközség anyakönyvei. Vegyes (keresztelési, házassági és temetési) anyakönyvek, II. kötet, 1806–1830. www.adatbazisokonline.hu/adatbazis/mikrofilm-anyakönyvek (utolsó letöltés: 2019. 10. 10.)

¹⁰ Súlyos veszteség érte Ajtai K. Albert családját. Nekrológ özv. Szabó Mózesné Balázsy Viktóriáról. Magyar Polgár, 1890. december 27., 3.

¹¹ Magyar Színművészeti Lexikon, 1931, 156.

¹² SZABÓ: i. m. (1944), 8.

jaíg szerkesztette a Magyar Polgár című napilapot, emellett drámákat írt, számos értékes történeti forrást adott ki, színes útleírásokat közölt, s főként szervezte szűkebb pátriája művelődésének, életét. Egy alkalommal megjegyezte, hogy tizenegy választmány, egylet és bizottság munkájában vesz részt.¹³ 23 évvel fiatalabb felesége 1865-től 1875-ig, majd némi kihagyással ismét a Kolozsvári Nemzeti Színház tagja volt. Karrierjét szerkesztő hitvese igyekezett minden lehetséges módon támogatni a Magyar Polgár hasábjain. K. Papp Miklós 1880-ban hunyt el és négy év múlva özvegye Ajtai K. Albert nyomdaigazgatónak nyújtotta kezét. Ám a Szabó-Balázs házaspárnak nem csupán vér szerinti fia és lánya lett színésszé, mivel 1862-ben örökbe fogadták Karingencz Katalint, aki Szabó Ilka művésznév alatt többek között Kassán, Temesvárott és Budán lépett fel drámái szerepkörben.¹⁴ Vagyis Szabó Dezső színház iránti szenvedélye és a szónoki tehetségében megtestesülő előadói képessége a családi gyökerekből is táplálkozhatott, nem csupán gimnazista korában szerzett élményeiből.

Szabó Mózes testvére, Szabó Ferenc volt az író nagyapja. Őt „*építő-ácsvállalkozóként*”, a „*meglehetős jómódú*” emberként jellemezte Szabó Dezső, bár személyesen már nem ismerhette, mivel még születése előtt meghalt.¹⁵ Ezzel szemben Szabó Irén, a legfiatalabb testvér bár megerősítette az ácsfoglalkozást, úgy vélte, hogy „*Apám vagyont nem hozott, egy házuk volt, azt is elbohémkodták, hegyen-völgyön lakodalom*”.¹⁶ A nagymamát Fazekas Erzsébetnek hívták, és őt „*kenyérsütőnő*”-nek nevezte Szabó Irén. A házaspárnak három gyermeke született: Zsuzsanna, akiről Szabó Dezső annyit tartott érdemesnek megjegyezni, hogy „*jócskán elzülött s nagy boru volt a családban, ha öt-hat évben egyszer ellátogatott hozzánk*”.¹⁷ A másik leány, Róza szintén elég rossz színben tűnt fel unokaöccse visszaemlékezésének lapjain: a „*hiteles boszorkány*”, „*vasorrú nagynéném*” jelzős szerkezetek érzékeltették az író határozott ellenszenvét. Ám elejtett megjegyzésekből az is kitűnik, hogy a két Szabó-testvér, Róza és Szabó Dezső édesapja, József családja között jelentős anyagi és feltehetően társadalmi státuszbeli különbség állt fenn. Míg Szabó József egyre gyarapodó létszámú családjával az 1870-es és 1880-as években néhány év eltéréssel kertes bérházakból kertes bérházakba vándorolt, s anyagi helyzetük mélypontján otthonuk egy szobából és egy konyhából állt, addig Róza nővére egy építési vállalkozóhoz ment férjhez, s „*a város túlsó végén lakott, nagykertes saját házában, közel a vasúti állomáshoz*”.¹⁸ Az emberi jellemvonások mellett ezért is érezhette feszültenek édesanyja és nagynénje találkozásait a kisgyermek Szabó Dezső.

¹³ Az erdélyi művelődési életben játszott központi szerepéről lásd SZABÓ-REZNEK Eszter: *K. Papp Miklós és egy értelmiségi hálózat. A kulturális elit alakulása és működése a 19. század végi Erdélyben = Verso*, 2. sz., 35–51.

¹⁴ *Magyar Színházművészeti Lexikon*. Főszerk. SZÉKELY György, Bp., Akadémiai, 1994, 712–713.

¹⁵ SZABÓ: i. m. (1944), 8. A visszaemlékezés pontosságát gyengíti, hogy Szabó Dezső tévesen Józsefnek írta a nagyapja nevét.

¹⁶ SIMON Zsuzsanna: *Elsodort élet – Szabó Dezső húgának emlékei = Lymbus*, 1. sz., 357–364. Érdekes, hogy Szabó Irén szintén a Józsefet akarta beírni nagyapja keresztnévének, s ezt javította át Ferencre. Ez felel meg a valóságnak, ahogyan arról az író édesapja, Szabó József, 1901. május 10-én kelt kérésztelével-kivonata is tanúsodik. Országos Széchenyi Könyvtár (OSZK) Kézirattár, 283. fond, 2. doboz

¹⁷ SZABÓ: i. m. (1944), 8.

¹⁸ SZABÓ: i. m. (1944), 49.

Szabó József életútja

Szabó Dezső édesapja Kolozsváron született, de nem tudjuk minden kétséget kizáróan megmondani, hogy melyik évben. Keresztlevele szerint az 1835. április 18-án született gyermeket három nappal később részesítette e szentségben Szilágyi Sámuel református lelképásztor.¹⁹ Szabó Dezső visszaemlékezésében 1833-as születési dátum szerepel²⁰ és nem tűnik életszerűnek, hogy ne tudta volna ezt az egyszerű tényt. Ráadásul Szabó József gyászjelentésén²¹ is az olvasható, hogy 1901. szeptember 15-én „életének 68-ik s házassága 38-ik évében” hunyt el, s ez az adat megint az 1833-as dátum mellett kardoskodik. Ezzel együtt úgy vélem, hogy az eredeti anyakönyvi bejegyzések és a családi síron szereplő évszámok megtekintése után minden bizonnyal megnyugtatóan tisztázható az édesapa születési éve.

Az ifjú Szabó József a kolozsvári református gimnázium diákjaként csatlakozott az Erdélyben harcoló honvédsereghez, így részese lett 1848/1849-es hősieks küzdelmeinek. (Ez a tény megint a korábbi születési dátumot valószínűsíti, hiszen 15/16 évesen nagyobb eséllyel vehetett részt a fegyveres küzdelemben, mint két évvel fiatalabban.) Miben is állhatott a kamasz Szabó József katonai szolgálata? Dezső fia visszaemlékezései szerint „beáll katonának s mint »honvéd-jäger« rajong és csodálkozik az Erdélyben tántorgó magyar hadsereg nyomán. A puskaort elég távolról szalgolhatta.”²² Az ironikus és kissé tán kíméletlen jellemzés nem állhatott távol a valóságtól: a speciális gyalogsági alakulatok közé sorolt vadászok felderítő feladatot és előőrsi szolgálatot láttak el, és szerepet vállaltak a felfejlődő ellenséges gyalogság megzavarásában. Elsősorban hegyi és erdei harcokban jutottak szerephez, vagyis Erdélyben észszerűnek tűnt a szervezésük. A Királyhágon túl állították fel a 2., 3. és a 4. honvéd vadászszereket és toboroztak az 1. vadászszere számára is. Ezek szervezése nem volt túlságosan sikeres, s nem képviseltek kiemelkedő harci értéket.²³ Míg az édesanya kapcsán konkrét történetek hagyományozódtak Szabó Dezsőre, addig apja tetteiről nem igazán tudott számot adni. Csúpn annyit állított, hogy „A forradalom bukásakor elfogják és pár heti nagyszebeni áristom után néhány nyakleves s a szülők pénzálldozata árán visszatérhet könyveikhez a kolégymba.”²⁴ Másutt pedig úgy fogalmazott édesapja 1848-hoz való kötődése kapcsán, hogy ez az érzés „gyermekkori pátoszából” „élete pátosza lett”. Szabó Jenő, az író bátyja, aki

¹⁹ Szabó József keresztlevelének kivonata, 1901. május 10. Ugyancsak a fenti adatot szerepeltette Budai Balogh Sándor Szabó Dezső szüleinek és testvéreinek anyakönyvi adatai című, 1985. október 6-án kelt összeállításában. Mindkét dokumentumot lásd OSZK Kézirattár, 283. fond, 2. doboz.

²⁰ „Mikor én gyermek voltam, apám már benn volt az ötvenben (1833-ban született!)” SZABÓ: i. m. (1944), 9.

²¹ Szabó József gyászjelentés, Kolozsvár, 1901. szeptember 15. OSZK Kézirattár, 283. fond, 2. doboz.

²² SZABÓ: i. m. (1944), 9. Korábban idézett gyászjelentésében mint az „1848/49-iki honvéd vadászszere közharcoza” szerepelt.

²³ SÜLI Attila: A honvéd vadászszere szervezése és működése Erdélyben 1849-ben. Hadtörténelmi Közlemények, 2013, 3. sz., 681–718. A honvédségről általános jelleggel lásd HERMANN Róbert: 1848–1849. A szabadságharc hadtörténete. Bp., Korona, 2001, különösen 12–103.

²⁴ SZABÓ: i. m. (1944), 9.

12 évvel volt idősebb öccsénél, egy levelében azt írta, hogy „megdicsőült öregünk” „Bem táborában” küzdött.²⁵

A forrásokból kirajzolódó kép szerint Szabó József '48-as beállítottsága elsősorban ünnepi tósztokban, az *Ellenzék* című, elkötelezetten függetlenségi párti kolozsvári napilap olvasásában, a sírkövére véssett feliratban, méltató újságcikkben,²⁶ az otthoni szoba falán feltűnő helyen lévő Kossuth-képben,²⁷ a feleségnek járó honvéd özvegyi nyugdíjban²⁸ öltött testet. A szabadságharc bukását követően érettségizett, s állítólag 1850 vagy 1851. október 6-án „*este fényebetűkkel kitette az iskola homlokára*” Tompa Mihály néhány lázítónak számító sorát. Nem tudni hogyan is folyhatott le a gyakorlatban ez a kivetítés, gyertyák vagy fáklyák segítségével, mindenesetre Szabó Dezső megkérdőjelezte apja részvételét.²⁹ Az érettségit követően Szabó József Bethlen János gróf családjához szegődött nevelőnek.³⁰ Bethlen az erdélyi liberális nemesi reformmozgalom egyik fontos, bár inkább a második vonalhoz tartozó szereplője volt, aki 1853-ban veszítette el feleségét, Teleki Zsófiát, és hat árván maradt gyermekével tért vissza Kolozsvárra.³¹ Édesapja, ugyancsak Bethlen János, Wesselényi Miklós közeli barátja, a rendi országgyűléseken az ellenzék egyik vezéréként tündökölt. Unokája, Bethlen István 1921-től 1931-ig töltötte be a kormányfői tisztelet.³² A Bethlen-család vonzotta a tehetséges embereket, így például a nemzeti konzervatív irodalomtörténet-írás kimagasló alakját, az akkor 21 éves fiatallembert, Gyulai Pált, akit 1847-ben id. Bethlen János titkárának fogadott.³³ Vagyis Szabó József előkelő társaságban forgott, a fia által oly sokat osztozott Bethlen István unokatestvéreit gyámolította.

Ám az olasz függetlenségi törekvések, Garibaldi felkelése nyomán merész lépésre szánta el magát a 25 éves ifjú. Itália földjére ment s csatlakozott a Türr István irányította magyar légióhoz. Édesapja életútjának ezen szakaszáról Szabó Dezső mindössze ennyit írt: „*E két évről semmitsem tudok, mert a családban sohasem beszélt, sem multja dolgairól, sem egyébről.*”³⁴ Budai Balogh Sándor jegyzett fel egy történetet, amelynek a forrását sajnos nem jelölte meg. Ezek szerint Szabó József személyesen beszélt Türr Istvánnal és a hősi halált halt Tüköry Lajos ezredessel, és a ma-

²⁵ Szabó Jenő levele Szabó Dezsőhöz, 1924. október 21. Közli: SZABÓ Jenő: *Farcády Jenő levelei Szabó Dezsőhöz. Válasz Az elsodort falura.* Kolozsvár, k. n., 1944, 113.

²⁶ Az egyik vezető kolozsvári napilap is kiemelte, hogy „*Szabó József mint honvéd részt vett a 48-iki szabadságharcban*”. *Ellenzék*, 1889. április 1., 3.

²⁷ Ahogyan Szabó Irén visszaemlékezett: „*Nagy Kossuthiata volt, akinek hatalmas arcképe állandóan kifelé nézett az udvarra, mintha hívogatta volna magához az embereket.*” SIMON: i. m. (2008), 359.

²⁸ A magyar királyi Miniszterelnökség levele özv. Szabó Józsefnének, 1911. május 9. Az okiratban értesítették az özvegyet, hogy 1911. június 1-jétől évi 120 koronát ítéltek meg számára az 1848/1849-es honvédek nyugdíjával foglalkozó bizottság ülésén. OSZK Kézirattár, 283. fond, 2. doboz.

²⁹ SZABÓ: i. m. (1944), 9–10.

³⁰ SZABÓ: i. m. (1944), 14.

³¹ Id. gróf Bethlen János (1811–1879), *Vasárnapi Ujság*, 1879. szeptember 21., 603.

³² ROMSICS Ignác: *A konzolidálódó konzervatív = Világosság*, 1997, 9–10. sz., 132.

³³ *A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig* IV. Főszerk. SÖTÉR István. Bp., Akadémiai, 1976, 198.

³⁴ SZABÓ: i. m. (1944), 10.

gyar légió II. brigádjának tagjaként vett részt a harcokban.³⁵ Az olaszországi magyar légióról szóló alapos monográfia szerzője, Lukács Lajos feldolgozta az alakulat legénységi és tiszti anyakönyveit is, amelyek kiemelt forrásértékkel bírnak e téma vonatkozásában. Itt szerepel egy 1836-ban Kolozsvárott született Szabó József, aki alighanem azonos Szabó Dezső édesapjával. Ezek szerint a 3. gyalogos században harcolt mint közlegény, 1861 áprilisában lépett be és a magyar légió 1862 augusztusában történt feloszlásakor és az állomány jelentős részének olasz fogságba vetésekor tért haza.³⁶ Érdekes, hogy foglalkozásaként „tanuló” szerepel az iratokban, pedig a gimnáziumot már régen elvégezte, s nincs nyoma annak, hogy bármilyen felsőfokú tanintézménybe járt volna.³⁷ Az olasz szabadságküzdelmekben részt vett Szabó József egyik unokatestvére, Szabó Gusztáv is, aki már 1848-ban harcolt Görgei Ármin felső-magyarországi különítményében mint tüzérhadnagy. 1850-től 1858-ig tovább szolgált az osztrák hadseregben, majd leszerelt, de 1861 februárjában csatlakozott a magyar légióhoz, ahol hamarosan főhadnagyi rangot kapott. 1866-ban megpróbált a Poroszországban szervezett magyar alakulatba belépni, de csupán Kölnig jutott el. 1880-ban hunyt el Kolozsvárott, a Házsongárdi temetőben helyezték végső nyugalomra, mint „honvéd tüzér főhadnagyot”.³⁸ Azt sem zárhatjuk ki, hogy Szabó József két hónap eltéréssel éppen unokabátyja nyomán, esetleg az ő felhívására indult Dél-Itáliába. Mindenesetre nem az emigrációt választotta s a hazatérést követő évben, 1863-ban édesapja kíséretében egy munkáról való egyezkedés során megismerte Mille Máriát, akivel 1864. március 30-án összeházasodott.³⁹

A család egyre gyarapodott, összesen 13 gyermekük született, akik közül ketten már születésük pillanatában, öten pedig kisgyermekkorukban meghaltak és csak hatan élték meg a felnőtt kort. A gyermekek nevelésével járó költségek és az elvesztésükkel járó fájdalmak nagyon komoly anyagi és lelki terhet róttak a család egyedüli rendszeres kenyérkeresőjére, Szabó Józsefre. Bár Szabó Dezső elég komor színnel ábrázolta édesapját, s elsősorban súlyosbodó alkoholizmusát és zord természetét hangsúlyozta, amely 1896-ban szakításhoz vezetett köztük, érdemes tekintetbe venni, milyen terhek neheztedek e férfiú vállaira. Magánéleti viharai

³⁵ BUDAI BALOGH Sándor: *Vad vizek futása...* Mozaikok Szabó Dezső kolozsvári életéből. Bp., Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1984, 23–24.

³⁶ LUKÁCS Lajos: *Az olaszországi magyar légió története és anyakönyvei 1860–1867.* Bp., Akadémiai, 1986, 399.

³⁷ Szabó Jenő emlékei viszont azt erősítik, hogy édesapja valahol felsőfokú tanulmányokat folytathatott: „A kétszer megzavart tanulói pályáról nem talál vissza a további tudományos önképzés útjára, s mint félbemaradt egzisztencia a vármegyéhez, majd a kir. törvényszékhez kerül írónak.” SZABÓ: i. m. (1944), 14.

³⁸ BONA Gábor: *Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban.* <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Bona-bona-tabornokok-torzstisztek-1/hadnagyok-es-fohadnagyok-az-184849-evi-szabadsagharcban-2/sz-1CF9/szabo-gusztav-gedeon-agoston-1D1A/?list=eyJmaWw0ZXJlZjogeyJNVSI6IFsiTKZPX0tPTlFqM9uYV8xIi19LCAicXVlcnk0iOiAiXCJTemFiXHUwMGYzIEd1c3p0XHUwMGUxdIiwiln0> (utolsó letöltés: 2019. 11. 15.); GAAL György: *1848/49 emlékhelyei Kolozsvárt = Művelődés* 2003, 6–9. sz., 67. Szabó Dezső visszaemlékezéseiben tévesen azt írja Szabó Gusztávról, hogy „már 1848-ban megkapta az ezredesi rangot. Később pedig, mint ezredes, Garibaldit alatt harcolt s tényleg történelmet csinált.” SZABÓ: i. m. (1944), 52. Ha a rangfokozatot illetően tévedett is az író, viszont abban nem, hogy Szabó Gusztáv sokkal aktívabban vett részt akár a szabadságharc, akár olaszországi magyar légió küzdelmeiben.

³⁹ BUDAI BALOGH: i. m. (1984), 30., 32.

ellenére mindvégig folyamatosan dolgozott, majdnem szó szerint élete végéig, és a magyar állam megbecsült tisztviselőjeként vonult nagyon rövid nyugalománya. Még igen kritikus fia emlékei szerint is formátus személyiségnek mondható: „Rop-pant munkaerő volt s szigorú pontosságával, bámulatos emlékezőtehetségével, széles horizontú eszével hivatalában szenvedélye dacára is közbecsült volt. Beszélt olaszul, németül, románul. Franciául is értett keveset és kitűnő latinista volt.”⁴⁰ A műveltség iránti igényessége az irodalom szeretetében is megmutatkozott: „Bár igen szegények voltunk: a nagy magyar klasszikusok, sőt a kor ünnepeltebb költői is díszkötésben, lehetőleg képes kiadásban voltak meg. Minden karácsony s a születés- és névnapok új köteteket hoztak a házba: anyai, testvéri, vagy más dedikációkkal, melyekből a nemes pátoz ritkán hiányzott, Petőfi-kiadásunk kettő volt. Egy teljes kiadása a Barabás rajzaival. A másik, a család dédelgetett könyve: Petőfi verseinek 1846-ban összegyűjtött kétkötetes kiadása.”⁴¹

Mielőtt megpróbálnánk elhelyezni Szabó Józsefet a korabeli kolozsvári társadalomban, érdemes felidézni hivatali karrierje állomásait. 1864-től Kolozs vármegye hivatali apparátusánál szolgált⁴² és a kiegyezés idején lépett állami szolgálatba, feltehetően az igazságügyi bürokráciába.⁴³ Az 1871. évi XXXI. törvénycikkkel⁴⁴ felállított ún. első folyamodású bíróságok körébe tartoztak a királyi törvényszékek is, amelyek közül a kolozsvári illetékessége terjedt ki az erdélyi vármegyékre. A XXXII. törvénycikk pedig intézkedett a „királyi törvényszékek, ügyészségek és járásbíró-ságok személyzetének járandóságai”-ról.⁴⁵ Így amikor az „igazságügyi magyar királyi miniszter” Szabó Józsefet 1871 utolsó napjaiban a kolozsvári királyi törvényszékhez írnoknak nevezte ki,⁴⁶ akkor a fiatal hivatalnok tudta, hogy évi 500 forint fizetésre és 100 forint lakásbérre számíthat. Igen sokáig nem is változott a beosztása, végül 1887. december 22-én nevezték ki törvényszéki irodatisztá.⁴⁷ Ennek köszönhetően fizetése 700 forintra emelkedett. Összeadva a fizetést és a lakbértámogatást, egy hónapra kerekítve 67 forintot vihetett haza Szabó József. 1888-ban ebből kellett a lakbért fizetnie, feleségét és hat gyermekét eltartania és gyámolítania. Hogy ez mit jelenthetett a mindennapokban, mennyire kellett a fogukhoz verni a garast, jól érzékelteti az alábbi történet: „A majális előtti napon reggel örök zordságú gögös szótlanságú Apám, már elmenőfélben, megállt a küszöbön. Jobbkezét zsebébe dugta, félig visszanezett a vállá fölött: Aztán készítesek elég elemózsiát ennek a kölyöknek.

⁴⁰ SZABÓ: i. m. (1944), 55. Az író bátyja a francia helyett a lengyel nyelvet említi. SZABÓ: i. m. (1944), 14.

⁴¹ SZABÓ: i. m. (1944), 27.

⁴² *Ellenzék*, 1889. április 1., 3.

⁴³ A nyugdíjazásáról szóló levélben „34 évet meghaladó beszámítható szolgálatát”-ról esik szó. Szász Béla, a kolozsvári királyi törvényszék elnökhelyettesének levele, 1901. július 22., OSZK Kézirattár, 283. fond, 2. doboz., 2092-91. eln.

⁴⁴ A törvény szövegét lásd <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=87100032.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D28> (utolsó letöltés 2019. 10. 16.)

⁴⁵ A törvény szövegét lásd <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=87100032.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D28> (utolsó letöltés: 2019. 10. 16.)

⁴⁶ *Budapesti Közlöny*, 1871. december 24., 6487.

⁴⁷ *Budapesti Közlöny*, 1887. december 22., 2.

Kihúzta kezét a zsebéből. Két valóságos, térben és időben létező ezüstforintos volt benne. Kettőt visszafelé lépett, letette őket az asztalra. Nehéz nyögéssel mondta: Ne mondja senki, hogy a Szabó József fia éhezik. Aztán olyan lépésekkel ment el, melyek nagy történelmi valószínűséggel hasonlítottak a Cézár Rubikonon-túli első lábműveletheihez. A család kitágult szemekkel, hinni nem merő ámulással nézett az osztrák-magyar valuta e két előkelő képviselőjére. [...] Ezen a napon két csirke érte el nemzetfenntartó célját: némi nyakvagás után Anyám pompás piros-pozsgás prézlis csirkét süített belőlük a holnapi nagy napra. Aztán süített túrósrétest, tepertős pogácsát, almásbélest. Készített főtt tojásokat, sonkaszeletekkel béelt fánkot.”⁴⁸

Nyilvánvalóan erős prés alatt élt Szabó József, ha az általa kívánatosnak tartott társadalmi státuszt fenn akarta tartani, s meg akarta övni családját az elszegényedéstől, vagy legalábbis annak nyilvánvaló látszatától. Ehhez az is kellett, hogy másodállást vállaljon: a városi kereskedő társulat könyvtárának vezetését. Bár Szabó Dezső elég epésen írt⁴⁹ erről a szerepről, mondván, apja minden délután egy órát szunyókált, s közben a szolgák foglalkoztak az olvasókkal, azért sokat tanult az innét hazahozott könyvekből, és nyilván a kapott fizetés is segítette a családát. Érdemes hozzátenni, hogy az 1880-as években Kolozsvár egyik legtekintélyesebb szállodatulajdonos családjának tagja, Biasini Sándor állt a Kereskedő Társulat élén. A könyvtárnak 1883-ban 22 kötetet adozmányoztak, s így 569 kötetre rúgott az állomány.⁵⁰ Vagyis a kedélyes kora délutáni szunyókálásnál mégiscsak többet kellett nyújtania Szabó Józsefnek, ha megbízhatónak tartották e gyűjtemény vezetésére.

Ezen túl komolyabb másodállást is vállalt az édesapa, feltehetően az 1860-as évek végén és az 1870-es évek elején: Tisza László birtokain „több, mint tíz éven át számtartóskodott”.⁵¹ A gróf, Tisza Kálmán miniszterelnök bátyja, egyben Tisza István apósa és nagybátyja volt, hiszen a kétszeres kormányfő unokatestvérét, Tisza Ilonát vette feleségül.⁵² A számtartók a nagybirtokok fontos tisztviselőjét jelentették, akik az általuk ellenőrzött pénztár jövedelméről számot adtak, azok beszédésére ügyeltek, a jövedelmekről naplót vezettek és havi kivonatokat készítettek.⁵³ Szabó József szakértelméről és megbízhatóságáról árulkodik az a tény, hogy négy gyermekének is Tisza-lány volt a keresztanyja, első lányának, Ilonának maga Tisza Ilona.⁵⁴

Az 1887-es irodatiszti kinevezés stabilizálta a család mindennapjait, megszűnt a szinte évről évre történő vándorlás, amely mélyen belevésődött a kisgyermek Szabó Dezső emlékei közé. A Felsőszén utcában található ún. Meskó-házban állapodtak meg. „Mi itt vetettünk végleges horgonyt, itt volt otthonunk húsz és egy pár

⁴⁸ SZABÓ: i. m. (1944), 146–147.

⁴⁹ SZABÓ: i. m. (1944), 54.

⁵⁰ *Ellenzék*, 1884. február 4., 3.

⁵¹ SZABÓ: i. m. (1944), 28.

⁵² VERMES Gábor: *Tisza István*. Bp., Osiris, 2001, 51., 53.

⁵³ KARLINSZKY Balázs: *A veszprémi káptalani gazdaság szervezete a tizenkilencedik század elején = Levéltári Közlemények*, 2008, 1. sz., 159–160.

⁵⁴ SZABÓ: i. m. (1944), 28.

évig. Innen kezdtem iskolába járni, érettségi után innen indultam el a pesti Bakonyba: világot hódítani. Csak évekkel világramenetelem után, apám halála után költöztek el Anyámék a Holdvilág utcába.”⁵⁵ 1892-ben az ezüstalapú forintot Wekerle Sándor pénzügyminiszter gondos reformjának köszönhetően aranyalapú koronával cserélték fel. Az új fizetőeszköz bevezetésével szükségessé vált az állami szolgálatban állók juttatásainak szabályozása is. Ennek nyomán született meg az 1893. évi IV. törvénycikk az állami tisztviselők, altisztek és szolgák illetményeinek felemeléséről.⁵⁶ Szabó József az Igazságügyminisztérium állományába tartozott, az utolsó előtti, vagyis a X. fizetési osztályba a számellenőrök, jegyzők, telekkönyvvezetők és törvényszékiiroda-igazgatók közé. Ennek értelmében a fizetése 800 forint volt, amelyhez 245 forint lakbértámogatás járult.⁵⁷ A kedvező fordulathoz kiszámítható pályáiv, manapság használt kifejezéssel élve életpályamodell társult, hiszen Szabó József 1897-ben a X. fizetési osztály második, 1899-ben pedig első fizetési osztályába lépett.⁵⁸ Így a fizetése 900, majd 1000 koronára emelkedett. Végül 1901. július 31-ével vonult nyugállományba, s akkori fizetésének 88%-át kapta meg nyugdíjként, vagyis 1760 koronát.⁵⁹ Ezt a juttatást azonban csupán másfél hónapig élvezhette, mivel 1901. szeptember 15-én meghalt. Viszont az állam nem hagyta magára a családját, ugyanis megítéltek özvegyének 440 korona temetési járulékot, havi 126 korona nevelési járulékot a 11 éves Irén lányuk után és 760 korona összegű nyugdíjat.⁶⁰ A férje után járó időskori ellátást 1911. június 1-jével évi 120 koronával toldották meg mint „közvitési özvegy”-nek járó összeget,⁶¹ nyugdíját pedig 1913. január 1-jével 920 koronára növelték.⁶²

A hivatali előmenetelen túl érdemes megvizsgálni, miben is állt Szabó József munkája és hol helyezkedett el Kolozsvár társadalmán belül. Szabó Dezső pontatlanul annyit írt édesapjáról „*levéltáros volt a kolozsvári törvényszéknél*”.⁶³ Ez alap-

⁵⁵ SZABÓ: i. m. (1944), 83.

⁵⁶ A törvény szövegét lásd <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=89300004.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D33> (utolsó letöltés: 2019. 10. 16.)

⁵⁷ A magyar királyi igazságügyminisztérium levele T[ekintes] Szabó József kir. törvényszéki irodatiszt úrnak, Budapest, 1893. március 31., OSZK Kézirattár, 283. fond, 2. doboz, 12195/1893.

⁵⁸ A magyar királyi igazságügyminisztérium levele T[ekintes] Szabó József kir. törvényszéki irodatiszt úrnak, Budapest, 1897. május 20. és 1899. november 15., OSZK Kézirattár, 283. fond, 2. doboz, 26489/1897. és 65419/1899.

⁵⁹ Szász Béla, a kolozsvári királyi törvényszék elnökhelyettesének levele, 1901. július 22., OSZK Kézirattár, 283. fond, 2. doboz, 2092-91. eln.

⁶⁰ A kolozsvári királyi törvényszék elnökeinek levele, 1901. október 23., OSZK Kézirattár, 283. fond, 2. doboz, 3046/901.

⁶¹ A magyar királyi Miniszterelnökség levele özv. Szabó Józsefnének, 1911. május 9., OSZK Kézirattár, 283. fond, 2. doboz, 2356/1911.

⁶² A kolozsvári királyi törvényszék elnökeinek levele, 1913. március 21., OSZK Kézirattár, 283. fond, 2. doboz, El. 22. L. 56./1913.

⁶³ SZABÓ: i. m. (1944), 6. Szabó közlését forráskritika nélkül átvette Nagy Péter és Gombos Gyula is. Előbbi a „*levéltáros Szabók*” kifejezést használta (NAGY Péter: *Szabó Dezső indulása*. Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet, 1958, 10.), összefoglaló életrajzában pedig „*a kolozsvári törvényszék irattárosa*” leírás bukkant fel. (NAGY Péter: *Szabó Dezső*. Bp., Akadémiai, 1964, 11.) Gombos Gyula pedig úgy fogalmazott Szabó Józseffel kapcsolatban, hogy „*először a megyénél, később a kolozsvári törvényszéken lett levéltáros*”. GOMBOS Gyula: *Szabó Dezső*. 3. kiadás, New York, Püski Könyvkiadó, 1975, 36.

ján azt gondolnánk, hogy Szabó József a mai levéltáros fogalmának megfelelően inkább bölcsészeti jellegű, a közgyűjteményi munkát végzett. Holott állami tisztviselő volt, aki büntető és polgári perek iratait másolta és iktatta.⁶⁴ Mentalitásában polgári ethosz rajzolódik ki: hivatali pályafutása megszakítás nélkül, botrányoktól mentes, emelkedő ívű volt. Talán nem csupán formalitásnak tekinthető a nyugdíjazásakor megfogalmazott méltatás: „a vezetésem alatt álló kir. törvényszéknél hosszú időn fáradhatatlan szorgalommal, kiváló ügybuzgalommal és teljes szakképzettséggel teljesített eredményes működéséért elismerésemet nyilvánítom”.⁶⁵ Három felnőtt kort megélt fiát taníttatta, leányai közül tanítónői és polgári iskolai végzettséget szereztek többen is. Már utaltunk több nyelvben való jártasságára és az irodalom szeretetére is. Emellett – s minden bizonnyal hihetünk apjával igen kritikus fia leírásának – kifejezetten szépen és szenvedélyesen hegedült: „A hegedű megjött. Apám morogva, dohogva hangolta fel. Szidta a hegedűt, parancsolt és könnyörgött neki, mint egy akaratlan lónak. Aztán egyszer csak a hegedű megadta magát, mint egy csókba gyengült lány. Apám feléje hajlott s végtelen sírású vagy vadul bokázó melódiák bomlottak belőle elő.”⁶⁶

Ha kapcsolatrendszerét nézzük, legalábbis ami ebből felfejthető, egyáltalán nem elzúllott, társadalomból kivetett embernek tűnik. Elég csupán a Bethlen- és Tiszacsaládnál betöltött bizalmi állásaira gondolnunk, amely kapcsolatokat Szabó Dezső is kamatoztatni tudta. Szabó József, ahogyan a korszakban oly sokan, képes volt összeegyeztetni az állami szolgálatot, ha úgy tetszik a dualista rendszer számára végzett munkát az ellenzéki/függetlenségi mentalitással. Ez utóbbi voltaképpen igen szolid módon mutatkozott meg: a Bartha Miklós által alapított és főszerkesztőként irányított *Ellenzék* című lapot olvasta, feltehetően sűrű káromkodások közepette, hiszen ahogyan Szabó Dezső írta „új dühökre volt szüksége a kormány ellen, hogy rajtuk, mint vad paripákon nyargalásszon el lelke magányos pusztába”.⁶⁷ Emellett gyakran összeveszett legjobb barátjával, Lugossy Istvánnal, akit évente három-négy alkalommal meghívott vacsorára. Némi bor elfogyasztása után a vendég Tisza Kálmánt dicsérte, s azt találta mondani: „Negyvennyolc széllel bélelt képzelgés.” S erre a feldühödött Szabó József azt felelte, hogy „aki ilyet mond, az nem lehet barátom, az hitvány hazaáruló”.⁶⁸ Persze ezeket a párbeszégeket csupán Szabó Dezső érzékeltes elbeszéléséből ismerjük, így nem tudjuk, mennyi ebben a valóság, s mennyi az írói hatáskeltés. Viszont azt is hozzátette, hogy a viták ellenére mindig úgy örültek egymásnak, mintha mi sem történt volna. Alighanem igaza van abban, hogy sokkal inkább színház és külsőség lehetett mindez, „éppen ezek a viharos összeütközések adták meg barátságuk értékét”. Lugossy István portréját is megrajzolta Szabó Dezső,

⁶⁴ BUDAI BALOGH: i. m. (1984), 24.

⁶⁵ Szász Béla, a kolozsvári királyi törvényszék elnökhelyettesének levele, 1901. július 22. OSZK Kézirat-tár, 283. fond, 2. doboz, 2092-91. eln.

⁶⁶ SZABÓ: i. m. (1944), 60.

⁶⁷ SZABÓ: i. m. (1944), 133.

⁶⁸ SZABÓ: i. m. (1944), 58-59.

ám ugyancsak nagyon pontatlanul: „*vagy két évvel volt idősebb Apámnál, Kolozsvár város főjegyzője volt. Ezt a hivatalát igen korán otthagyta.*”⁶⁹ Valójában Lugossy István a város egyik tekintélyes polgára volt, akit 1867-ben elsöprő többséggel választottak meg Kolozsvár főjegyzőjének⁷⁰ és tisztségét 1886-os nyugdíjba vonulásáig töltötte be. Ekkori méltatásakor hangzott el, hogy csaknem 38 évet töltött Erdély fővárosában közigazgatásában.⁷¹ Hosszú élet adatott neki, mivel 1916-ban hunyt el 90 esztendőskorában, vagyis 1826-ban született, tehát nem kettő, hanem kilenc évvel volt idősebb Szabó Józsefnél.⁷²

Ugyancsak Szabó József elismertségéről árulkodik az a szomorú pillanat, amikor a néhány hónapos korában elhunyt kislányát, Margitot temették.⁷³ A drámai eseményről Szabó Dezső is megrázó leírást adott, amelyből most csupán az alábbi részletet emelnénk ki: „*Aztán egy magas palástos bácsi, tiszteletes Zouányi Jenő segédlelkész úr állott a koporsóban fekvő kis halott fölé s komoly szép mondatokat és sőtétkérésű imát mondott.*”⁷⁴ A fiatal lelkipásztorból később a magyar református történetírás egyik fontos alakja, a liberális teológia meghatározó képviselője vált, akinek protestáns egyháztörténeti lexikona több kiadást megért, máig meghatározó kézikönyv. Az egyházi kötődések vizsgálata során fontos megemlíteni azt is, hogy Szabó József Dezső fia keresztajának Weinhold Tivadart kérte fel.⁷⁵ Különös fin-tora a sorsnak, hogy Szabó Dezsőnek, aki 1919 után igen gyakran kritizálta a né-metes nevű embereket, ugyancsak németes hangzású nevet viselő keresztaja volt. Weinhold Tivadart 1871-ben választották be Kolozsvár tisztkarába mint központi állatorvost,⁷⁶ és nyolc évvel később már megyei állatorvosként említették az egyik helyi napilap hasábjain.⁷⁷ A törvényszéki irodatiszt Szabó Józsefet meghívta arra a nyilvános ünnepélyre is, amelyen Gyarmathy Miklóst, Kolozs vármegye negyed-százada hivatalban lévő főispánját köszöntötték. Felolvasták és megéljenezték az 1867-ben már hivatalban lévő és még élő megyei tisztviselőket, s közöttük emlí-tették Szabó József törvényszéki ülnököt. Az eseményre meghívót kapott a teljes megyei és városi tisztkar, és bőséges lakomát szolgáltak fel: „*Barna leves. Fogas mártással. Belpcsenye körözve. Töltött káposzta. Pipe sült. Cseresznye béles. Jardi-nette. Fagylalt és crême. Fekete kávé. Borok: Asztali bor. Tramini. Som.*”⁷⁸ Ezen kap-csolati háló alapján Szabó József a kolozsvári polgárság egyenjogú tagjának tűnik,

⁶⁹ SZABÓ: i. m. (1944), 56.

⁷⁰ *Magyar Polgár*, 1867. szeptember 8., 3.

⁷¹ *Ellenzék*, 1886. június 4., 3.

⁷² *Ellenzék*, 1916. november 10., 4.; Magyarország, 1916. november 13., 5.

⁷³ A kis Szabó Margit 1886. december 14-én hunyt el. Gyászjelentését lásd OSZK Kézirattár, 283. fond, 2. doboz.

⁷⁴ SZABÓ: i. m. (1944), 73.

⁷⁵ „Weinhold Paulin és testvére, Tivadar, egy nyugalmazott katonatisztnek voltak a gyermekei. Az apjuk meghalt, Tivadar állatorvos lett és nagy szőrbokréták nőttek a fülén. Ő volt a keresztaám.” SZABÓ: i. m. (1944), 48.

⁷⁶ *Magyar Polgár*, 1871. december 31., 3.

⁷⁷ *Magyar Polgár*, 1879. június 19., 2.

⁷⁸ *Ellenzék*, 1892. július 2., 2.; július 4., 2.

akit elismertek és elfogadtak a városi elit meghatározó tagjai is. Otthoni vendéglátásai, a Dezső fiának adott úti elemőzsia pedig illeszkedett azokhoz a mintákhoz, amelyeket személyesen megtapasztalhatott, nem csupán a múltban, hanem az akkori jelenben is.

Ugyanakkor nem lenne pontos kizárólagosan kolozsvári polgárként beszélni Szabó Józsefről, s nem csupán azért, mert anyagiakban elég sokszor szükségét szenvedett a család az 1880-as évek első felében. Hanem azért sem, mert több olyan jellemvonást is megőrzött, amelyek az erdélyi kisnemesi hagyományhoz kötődtek. Ezekből hármat emelnék ki. Először is nem otthon ebédelt, hanem „*ebédjét nagy-urasan a »Nagy Gáborban« fogyasztotta el, mely a Főtéren a Bánffy-palotában volt, mint a hivatala*”.⁷⁹ A Kolozsvár főterének keleti oldalán található Bánffy-palota, amely az erdélyi barokk építészet egyik remeke, nem csupán a királyi törvényszéknek, hanem a polgárság gyülekező helyéül szolgáló Nemzeti Kaszinónak is helyet adott. Valóban működött itt egy kávéház, amelynek tulajdonosa, Nagy Gábor 1891-ben szállodát és éttermet nyitott a Fő tér és a Kossuth Lajos utca sarkán, s ezt nevezték a helyi szóhasználatban „Nagy Gábornak”.⁸⁰ Egyébként feltehetően hódolt Szabó József a konzervatív polgár attitűdjéhez társítható sétálás szokásának is, legalábbis sétabottal biztosan rendelkezett.⁸¹

Már korábban szó esett a kolozsvári Hóstát társadalmáról, amelyen belül a mezőgazdasági népesség, illetve az ehhez kötődő kisiparos-kiskereskedő elem dominált. Ebben a környezetben kétségkívül szokatlan jelenségnek számított a több nyelven beszélő, hegedülő, irodalmat kedvelő, az állami igazságügyi tisztviselőként dolgozó Szabó József. A Felsőszén utcában lévő kertes bérházon belül négy lakást alakítottak ki. Közvetlen szomszédjuk „*énektanító volt és karmestere volt egy iparos dalárdának*”. Itt élt még egy „*kenyér sütő kőfa*” és egy „*csizmadia*” a családjával.⁸² Így nem hatnak túlzásnak Szabó Dezső szavai, aki szerint „*ebben a szegény negyedben, ahol úri ember nemigen lakott, apám volt a Tekintetes Úr és anyám a Tekintes Asszony*”.⁸³ Az író értékelését a helytörténeti kutatások is megerősítik, ugyanis a Kolozsvár településtörténetével (is) foglalkozó Szabó T. Attila szerint a Felsőszén utcában a város „legmegbízhatatlanabb elemei” éltek és még a XIX. század végén is kifejezetten becsmérlő volt, ha valakit idevalósinak tartottak.⁸⁴ Vagyis édesapja talán még nyomatékosabban törekedett a különbözőség hangsúlyozására, az anyagi nehézségeken túl a kisnemesi/polgári mentalitás mintáinak követésére. Azt is fontos megemlíteni, hogy még a legválságosabb időben is tartottak cselédet, aki Szabó Dezső édesanyjának segített a házimunkában.

⁷⁹ SZABÓ: i. m. (1944), 32.

⁸⁰ GAAL György: *Képes Kolozsvár. A Belváros írásban és képen*. Második, bővített kiadás. Kolozsvár, Polis, 2012, 66–68.

⁸¹ SZABÓ: i. m. (1944), 11.

⁸² SZABÓ: i. m. (1944), 83–85.

⁸³ Uo., 25.

⁸⁴ SZABÓ T. Attila: *Kolozsvár települése a XIX. század végéig*. Kolozsvár, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Rt., Kolozsvár, 1946, 48.

A kismemesi tudat jellemző vonásaként érdemes megemlíteni Szabó József egy különös szokását: „Ha hitelezői néha sürgető levelet küldtek neki: ő önrzetes és pátétikus válasza alá Nagyajtai és Bögözi Szabó Józsefnek írta magát. Máskor csak Szabó József volt. Az otthoni esti legendák szerint pedig családja az udvarhelymegyei Bögözről származott, ahol az ősrégi székely família dús lakomákon látta vendégül hol Attilát, hol Csabát vagy más bozontosan székely urat.”⁸⁵ Szabó Dezső következetesen cáfolta székely származását, egy 1927-es publicisztikáját így fogalmazott: „Ujabb az én műveimben is bőven mutatják ki a »székely lelket«. Mérget vennék rá, hogy egy gombostű-hegynyi székely vér sincs bennem.”⁸⁶ Ennek ellenére számos helyen felbukkan a székely eredet ügye, és egyes kutatók ebben az esetben átsiklanak Szabó Dezső cáfolata felett. Nagy Péter egész kis elméletet épített fel erre a közlésre. Szerinte Szabó József és gyermekei „örítették Bögöz és a birtok, a székely ősi nemesség és vagyon emlékéit, de családjuk, amellyel érintkeztek volna, csak annyi volt, amennyi a rokonságból hasonszőrű társadalmi állású és vagyonú bácsi és néni – nem sok – kitellett”.⁸⁷ Ugyancsak a furcsa apai szokás szolgált a székely származás bizonyítékeként a rendszerváltás utáni erdélyi sajtóban is.⁸⁸ A legutóbbi, egyébként színvonalas Szabó Dezső-válogatáskötet életrajzi adatainál szintén kiemelt és hangsúlyos helyen szerepel a „Nagyajtai és bögözi” előnév,⁸⁹ mintha ezzel is nyomatékosítani kellene Szabó Dezső jelentékeny mivoltát.

Szabó József és fia kapcsolatának viharos, legalábbis az író elbeszélésben elég jól ismert története A bölcső és Budapest első nagy fejezetében olvasható.⁹⁰ Ennek legfontosabb elemei – alkoholizmus, valamiféle lelki betegség, nem igazán tisztázott terheltég, durva, zord, gögös emberi természet, önáltatás, a '48-as szerep kiüresedése, gyakori szerepjátszás, az élet hálátlanságának hangoztatása – és az ezekre épített lélekrajz igen hasonlóan bukkan fel a Szabó Dezsővel szemben igen kritikus Nagy Péter és a vele erősen rokonszenvező Gombos Gyula munkáiban. Nagy Péter így fogalmazott: „Szabó József súlyos alkoholizmusának a családi terheltég mellett komoly oka lehetett a benne feszengő, de kiutat nem találó művészi hajlam is: verseket faragott, nagyon hazafiasakat, nagyon érzelmeseket, a saját korának átlagos provinciális színvonalán; szépen hegedült és szívesen szónokolt. Élete szűkösségeért, szürkeségeért, romantikus hajlamai kiélhetetlenségeért a fehér asztal mellett, ivó kompá-

⁸⁵ SZABÓ: i. m. (1944), 7.

⁸⁶ SZABÓ Dezső: *Zugligeti levelek. Tizenkettedik levél: Lélek-hausse* = *Esti Kurír*, 1927. november 13., 6.

⁸⁷ NAGY: i. m. (1958), 10.; NAGY: i. m. (1964), 12.

⁸⁸ „Székely származására maga Szabó Dezső is utal önéletrajzában elején, apjáról szólva.” KÓNYA Ádám: *Szabó Dezső Háromszéken* = *Háromszék*, 1995. január 28., 5.

⁸⁹ SZABÓ Dezső: *Tanulmányok, esszék. Válogatás a GRÖH Gáspár. Bp., Kortárs, 2007, 593.*

⁹⁰ SZABÓ: i. m. (1944), 7–93. Szinte szóról szóra megismétli ezeket a jellemvonásokat SZABÓ: i. m. (1944), 12–16. Két húguk viszont jóval megértőbben viszonyult az édesapához. Szabó Erzsébet szerint „Apánk, ki a családjában minden nevetést magába zárt, nevetésével küzdött, de kívülről adta a zord apát...” Szabó Erzsébet kézzel írt füzeté Szabó Dezsőről, benne bátyja verseivel. 1946. július 12., OSZK Kézirattár, 283. fond, 4. doboz. Szabó Irén pedig így kommentálta bátyja sorait édesapja iszákosságáról: „Ez nem igaz, mert akkor nem lett volna olyan kitűnő hivatlanok. Hiवाल után bement a cukrászdába 1-2 pohár rozsólísért (likőr), ebben volt az iszákossága. Két életű ember volt, otthon zsarnok, másokhoz s a Hiवालban minden szeretett »Szabó bácsija« volt. A Törvényszéki igazgató nem is hitte, hogy olyan volt ott-hon, ha anyám panaszkodott.” SIMON: i. m. (2008), 360.

niákban keresett kárpótlást, míg csak a kompániák egyre jobban el nem maradtak s a borgőz egyre nélkülözhetetlenebb szükség nem lett. [...] Szabóék otthona fölött – mely legtöbbször csak zsúfolt kis lakás volt Kolozsvár szegényebb negyedei valamelyik félproletár házában – a nemzeti tragédia szeszese felhői gomolyogtak; de e felhőket a visszavívandó nemzeti nagyság gondolatának, a magyar irodalom s általában az irodalom mindenekfelettvalóságának, Petőfi s általában a zseni kultuszának napja oszlatta újra meg újra el.”⁹¹ Gombos Gyula soraiban szintén tetten érhetjük Szabó Dezső erőteljes hatását és az édesapjáról rajzolt képpel való erőteljes azonosulást: „De Szabó József sohasem érezte magát közönséges halandónak. Túl a kor romantikus beidegzettségéin, eredendően romantikus lélek volt, a végletek sóvárgója. Azok közé tartozott, kiket ha egy nagy élmény a magasba lő, lélekben soha többé nem tudnak megnyugodni a mindennapok törpeségében. Szabó Józsefnek a nemzet negyvennyolcas nagy vállalkozása volt ez a magasbalövő élmény. Élete hátralévő része, gyakorlatilag tehát az egész élete, nem volt más, mint szomjúhozása az egyszer megízlelt magasságnak. Őbenne a honvéd-jáger igazában sohasem tette le a fegyvert, sem a nagy napok rajongását, sem a bukás fájalmát. S e tekintetben osztozott vele nemzedékének javarésze. Mindez indításában őszinte volt, mégis öncsaló hazugság lett belőle. Mert az emberi lélek nem képes tartósan elviselni a rajongás és a szenvedés túlhajtott feszültségét. Szabó Józsefekben sem volt képes. Magasságot kereső lobogásuk mindinkább önáltató mutatóvány lett, melyben a lélek a maga elevenével már nemigen vett részt. Ők nem vették észre, de mi már világosabban látjuk (a kor középseprű írói és költői árulják el a legjobban): akart rajongásukba egyre több ágálás, akar szenvedésükbe egyre több szenvedés vegyült. Ebből az ágálásból és szenvedésből állt Szabó József másik élete. Ennek az üres lobogásnak volt egy öröklött magyar formája: a sírva vigadás, mely abban az időben vált szinte nemzeti szertartássá.”⁹²

Mindkét szerző leírása egysíkú, sablonos, a lecsúszó dzsentri ideáltipikus képének megrajzolása. Nagy Péter célja ezzel alighanem az lehetett, hogy már a családi környezet rajzával, a kezdet kezdetén igazolja Szabó Dezső életútjának problémás mivoltát. Gombos Gyula viszont éppen a lázadást igyekezett kiemelni, mondván, Szabó Dezső szakított azzal a világgal, amelyet apja képviselt. Ám a valóság ennél lényegesen bonyolultabb, hiszen Szabó József művészi érzékenysége, nyelvtetése, nem mellesleg függetlenségi és Kossuth-párti nézetei tovább éltek Dezső fiában. A magánéletében lehetett nagyon nehéz természet, de mégis sikerült több gyermekét is diplomához segítenie, egy hosszú és emelkedő ívű állami tisztviselői pályát befutnia, bizonyos mértékű megbecsültséget elérnie a kolozsvári, s ezen belül a hóstáti mikrovilágban. Úgy vélem, több méltányosságot és megbecsülést érdemel, mint amit Dezső fiától kapott, aki egyébként sok jellemvonásban erősen hasonlított rá.

⁹¹ NAGY: i. m. (1964), 13.

⁹² GOMBOS: i. m. (1975), 39.

Szabó Dezső és kortársai

Szabó Dezső közírói és irodalmi munkássága jelentős hatást gyakorolt a két világháború közötti időszak közéletére. Vargabetűkkel tarkított munkássága, ha változó intenzitással is, de folyamatosan a közérdeklődés homlokterében állt. Írásai és előadásai különösen a fiatalokat szólították meg. Ők képezték a húszas évek elején kialakuló rajongótáborát, és ők voltak azok, akik eszméinek megvalósítására eltökélten vállalkoztak. Nem készült még el a kérdéskör monografikus feldolgozása, de az egyébként nagyon különböző irányt képviselő szerzők (Lukács György,¹ Gombos Gyula,² Borbándi Gyula,³ Szabó Miklós⁴) is egyetértének abban, hogy Szabó Dezső munkássága nagyban hatott a harmincas évek népi szociográfusaira is. Szabó Dezső nemzeti radikalizmusa a harmincas években jelentkező új generáció tagjainak többsége számára „útmutatóul”⁵ szolgált. Azonban Németh László alapos reflexióin⁶ kívül a népi mozgalom tagjai meglehetősen kevés alkalommal hivatkoznak Szabó életművére. Elszórt megjegyzéseikből inkább csak Szabó Dezső munkásságához fűződő ambivalens viszonyuk világlik ki, mintsem az utat kijelölő előd iránti feltétlen csodálat. Ez a tanulmány két célt tűzött ki maga elé. Egyrészt azt vizsgálja, hogy miért hatott Szabó munkássága elementáris erővel az őt követő generációra. Másrészt arra keresi a választ, hogy a Szabó köpönyegéből kibújó népieknek miért voltak fenntartásai a harmadik utas gondolat megalkotójával szemben. Az írás a jelzett kérdésköröket tudásszociológiai nézőpontból elemzi, közelebbről pedig az egyes generációk eltérő társadalmi helyzetének és különböző percepció sémájának a hatását értelmezve próbálja körbejárni a vizsgált kérdéseket.

A tudásszociológiai elemzés új nézőpontot jelenthet a történeti elemzésben. A szellemi hatások, szembenállások értelmezésekor ez a megközelítés nem vitatja

¹ LUKÁCS György: *Írástudók felelőssége*. Bp., Szikra, 1945 és LUKÁCS György: *Irodalom és demokrácia*. Bp., Szikra, 1947.

² GOMBOS Gyula: *Szabó Dezső*. New York, Püski, 1975.

³ BORBÁNDI Gyula: *A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék*. Bp., Püski, 1989.

⁴ SZABÓ Miklós: *Szabó Dezső, a politikai gondolkodó* = SZABÓ: *A politikai kultúra Magyarországon 1896–1986. Válogatott tanulmányok*. Bp., ELTE – Magyar Könyvkiadó és Könyvterjesztők Egyesülete, 1989, 209–216. és SZABÓ Miklós: *Nincs harmadik út. Gondolatok a magyar polgárosodás útvesztőiről* = *Beszélő*, 2000, 1. sz., 57–58.

⁵ MONOSTORI Imre: *Szabó Dezső, az „útmutató”*. Németh László *Szabó Dezső-képeinek változásai (1926–1968)* 1. = *Kortárs*, 2018, 9. sz., 49–59. és MONOSTORI Imre: *Szabó Dezső, az „útmutató”*. Németh László *Szabó Dezső-képeinek változásai (1926–1968)* 2. = *Kortárs*, 10. sz., 66–74. és MONOSTORI Imre: *Szabó Dezső, az „útmutató”*. Németh László *Szabó Dezső-képeinek változásai (1926–1968)* 3. = *Kortárs*, 2018, 12. sz., 72–79.

⁶ NÉMETH László: *Magyar radikalizmus* = NÉMETH László: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok*. II. Bp., Püski, 1992, 1155–1164. és NÉMETH László: *Szabó Dezső = NÉMETH László: A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok*. III. Bp., Püski, 1999, 1512–1523.

el a vizsgált szerzők munkásságának aprólékos, filologikus feldolgozásának szükségességét és mindazokat az elemzési szempontokat, amelyek a történeti és eszmétörténeti kutatást kijelölik, azonban a szerzőkre, generációkra ható társadalmi tényezőket is hangsúlyozottan számba veszi. Abból indul ki, hogy minden szerző és irányzat gondolkodása tükrözi a társadalmi hatásokat, vagyis azt állítja, hogy a világ megragadásának perspektívája és a szemléletformák léthez kötöttek.⁷ Ez a belátás mentén több tényező vizsgálata válik fontossá. Ilyen például az, hogy a társadalomban elfoglalt pozíció milyen érdekhelyzetet eredményez, és milyen nézőpontból engedi látni a társadalmi világot. Emellett tekintetbe veszi a mezzo- és mikroszintű hatásokat is. Előbbinek a nemzedéki tapasztalatokat, utóbbinak a közvetlen társadalmi környezet hatásait tekintjük. A nemzedéki élmény foglalja magába azokat a hatásokat, amely a világ megtapasztalásának többé-kevésbé azonos mintázatait közvetíti egy generáció számára. A hangsúly itt azon van, hogy egy nemzedék tagjai olyan hasonló léhelyzetet tapasztalnak meg elsődleges hatásként, amely a formálódó szemléletük alapvető forrásává válik, mivel ezen impulzus alapján alakul ki a világ megragadásának mintázata.⁸ Az élmények egy generációban való tipikus rögzülésére a nemzedéki közös társadalmi-történeti élettér ad lehetőséget. Ez eredményezi azt is, hogy az egyén az adott társadalmi-történeti egység sorsában részesedjen. Úgy gondolom, hogy ezeknek a jegyeknek a számba vétele közelebb hozhat Szabó Dezső és a népi szociográfusok sajátos viszonyának értelmezéséhez.

Szabó Dezső nemzeti radikalizmusa és a korabeli politikai elit

Már sokan rámutattak arra, hogy Szabó Dezső átfogó politikai programja a fennálló társadalom éles bírálatait tartalmazza.⁹ A világháború és a forradalmak arról győzik meg Szabó Dezsőt, hogy a társadalom vezetésére sem a hagyományos elit, sem a polgárság újabb csoportjai, sem a munkásság nem képes.¹⁰ Szabó Dezső a fenti csoportok kudarcát nem a külső tényezőkben (a háborús vereségben, a kisantant egységes fellépésében, a győztesek politikai rövidlátásában stb.) keresi, hanem

⁷ MANNHEIM Károly: *Ideológia és utópia*. Bp., Atlantisz, 1996.

⁸ MANNHEIM Károly: *A nemzedékek problémája* = MANNHEIM Károly: *Tudásszociológiai tanulmányok*. Bp., Osiris, 2000, 201–253.

⁹ GRÖH Gáspár (szerk. és vál.): *Az elsodort író. In memoriam Szabó Dezső*. Bp., Nap, 2002 és PETRIK Béla: *A teljes kép felé. Szabó Dezső a Magyar Életben* = *Hitel*, 2003, 3. sz. és PETRIK Béla: *Fogságban. Szabó Dezsőről* = *Hitel*, 2005, 1. sz. és PETRIK Béla: *Összeomlás. Szabó Dezső életművének fogadtörténete 1945-től a monográfiák megszületéséig* = *Kortárs*, 2008, 5. sz. 5–45. és PETRIK Béla: *Életmű az idő kapujában. (Szabó Dezső: Tanulmányok, esszék)* = *Hitel*, 2009, 6. sz., 113–117. és KOVÁCS Dávid: *Szabó Dezső protestantizmuszemlélete* = „Zengett Színonon a zsoltár.” *A magyar kalvinizmus kulturális és civilizációs hatásai*. Szerk. KULIN Ferenc – VELIKY János, Bp., Argumentum, 2010, 160–180. és KOVÁCS Dávid: *Szabó Dezső nemzetszemlélete. A közösségi identitás változatai Szabó Dezső életművében*. Máriabesnyő, Attraktor, 2014.

¹⁰ Szabó Dezsőnek a munkásságról szóló értékelése némileg más, mint a társadalom két elitjének, illetve a középosztálynak a jellemzése. A munkásságtól csak a vezetőszeret vitatja el, de azt olyan társadalmi csoportnak tekinti, amely a parasztság szövetségeseiként az új társadalom alapja lehet. (SZABÓ Dezső: *A munkásság* = SZABÓ Dezső: *Az egész látóhatár I. Politikai és irodalmi tanulmányok, levelek, írások*. Bp., Püski, 1991, 211–223.)

e csoportok társadalomtörténetileg kondicionált alkalmatlanságában.¹¹ Vagyis Szabó szerteágazó publicisztikája elsősorban azzal magyarázza ezt a helyzetet, hogy ezek a csoportok egyaránt képtelenek a térség társadalomfejlődésének sajátos jegyeit kifejezni.¹² Ennek legfőbb okát pedig abban látja, hogy ezek a csoportok mind idegen képletek. Szabó Dezső számára ezek olyan csoportosulások, amelyek nem a társadalom organikus fejlődéseképpen alakultak ki, hanem pillanatnyi hatalmi érdekek, politikai változások eredményeképpen váltak társadalmi tényezőkké. A koncepció tehát hangsúlyozottan elvitatta a jogot és képességet azoktól a társadalmi csoportoktól, amelyek hagyományosan, vagy a kapitalista átalakulás következtében vál-lalkozhattak volna a társadalom vezetésére.¹³

Az éles szembenállás politikája és annak radikalizmusa jellemzi tehát Szabó Dezső társadalomszemléletét. Ez a perspektíva határozza meg a szabói felfogás társadalmi percepcióját is. Az elképzelés olyan erővel támadta a társadalom vezetőrétegeit, hogy ez program aligha lehetett valós alternatíva a fennálló hatalmi elit számára. Ezen az sem változott, hogy a húszas évek elején, ha csak rövid időre is, Szabó Dezső a rendszer ideológusának tűnik. Ez azonban a pillanatnyi politikai helyzet és válság időszakos következménye, és a konszolidáció bekövetkezésével Szabó megítélése nagyot változik. Kétségtelenül van azonban egy olyan időszak, amikor a társadalom elitje is nagyobb fogékonyságot mutat radikális programja iránt. A nagy háború világégése, a forradalmak és a kisantant szorításában teljesen kifosztott ország talán történetének legnagyobb válságát éli meg. Alapvető tudásszociológiai belátás, hogy az össztársadalmi válságok hatnak a szellemi kondíciók tartalmára és egymáshoz fűződő viszonyára is. Ebben a kétségbeejtő helyzetben időszakosan nagy erővel képes hatni egy olyan politikai program is, amely a társadalom alapvető átrajzolását ígéri. A baloldali radikális mozgalmak látványos kudarca után ez avatja a Szabó Dezső-i nemzeti radikalizmust az egyedüli forradalmi erővé és teszi rövid időre rendkívül népszerűvé.

A húszas évek elejének válságába tehát úgy robban be Szabó Dezső *Az elsodort faluval*¹⁴ és számos publicisztikájával, hogy a hőserő kiáltó helyzetben sokak számára megváltóként jelenik meg. A rendszer viszonylag gyors politikai konszolidációja azonban kevés teret kínál a forradalmi megoldásoknak. A rendszer stabilizálódásában érdekelt elit pedig gyorsan eltávolodik a társadalom alapvető átalakításának programjától. Ez határozza meg a szabói radikális programhoz fűződő viszonyát is. Ez áll annak hátterében, hogy ezeket az írásokat a hatalmi elit nem annak átfogó programja, hanem pillanatnyi érdekei mentén értelmezi. Tudásszociológiailag értelmezett léthelyzete mentén a válságban az elit csak arra összpontosít, hogy az egy-

¹¹ SZABÓ Dezső: *Válasz* = SZABÓ Dezső: *Egyenes úton I-II. Tanulmányok és jegyzetek*. Bp., Püski, 353–355. és SZABÓ Dezső: *Az út – előre. A belső válság megoldása felé* = SZABÓ Dezső: *uo.*, 362–377.

¹² SZABÓ Dezső: *Magyarország helye Európában* = SZABÓ Dezső: *i. m.* (1991), 149–166. és SZABÓ Dezső: *Végzet* = SZABÓ Dezső: *i. m.* (2003), 524–579. és SZABÓ Dezső: *A mai magyar politikai horizont* = SZABÓ Dezső: *uo.*, 752–782.

¹³ SZABÓ Dezső: *Az egész látóhatár I-II. Politikai és irodalmi tanulmányok, levelek, iratok*. Bp., Püski, 1991 és SZABÓ Dezső: *Egyenes úton I-II. Tanulmányok és jegyzetek*. Bp., Püski, 2003.

¹⁴ SZABÓ Dezső: *Az elsodort falu*. Debrecen, Csokonai, 1989.

mást kölcsönösen kizáró nézetek versenyében kellő muníciót kaphasson az ellenfél szellemi alapjainak felszámolására, és ezzel szilárdítsa meg a maga helyzetét, s teremtsen meg a rendszer politikai stabilitását. Ekképpen a formálódó kereszténynemzeti kurzus számára Szabó Dezső programjából csak azok a tartalmak voltak fontosak, amelyek a baloldali kormányzatok és a társadalmi bázisukat jelentő, a korszakban a zsidósággal azonosított újszülött polgárság diszkreditálására alkalmasak. A „zsidó forradalom” helyett „magyar forradalmat” követelő Szabó Dezső nézetéből csak a jelzők kicserélése, de nem a változtatás radikalizmusa volt a lényeges. A rendszer konszolidációja után pedig Szabó lényeges átalakulást kívánó politikája inkább kínossá, mint kívánatosá válik a politikai elit számára.

Szabó Dezső társadalomszemlélete és az új nemzedék percepció sémája

A keresztény-nemzeti kurzussal egy ideig kapcsolatot kereső, majd annak konszolidációja után azzal radikálisan szakító Szabó Dezső (aki a rendszert nemes egyszerűséggel görénykurzusnak¹⁵ titulálta) gyorsan a politikai közélet periferiáján találja magát. Hatása azonban éppen ebben az időszakban bontakozott ki. Hívei és követői viszont már nem az establishment tagjaiból rekrutálódnak, akik léthelyzetükből fakadóan ellenérdekeltjei voltak a változásoknak.¹⁶ Szabó radikális politikai programja azonban mindazokat maga köré tudja gyűjteni, akiket társadalmi pozíciójuk nem a fennálló viszonyok továbbörökítésére predesztinál. Ehhez a csoporthoz sorolhatók a paraszti társadalom közéletben tájékozódni tudó tagjai, de csoporttagságtól függetlenül általában a húszas évek azon fiataljai is, akik léthelyzetükből következően lényegesen más nézőpontot foglaltak el, mint a világháború előtt szocializálódó nemzedékek tagjai.

Ennek a generációnak alapvető élménye a válság megtapasztalása. Az ebből fakadó nyitottság a változásra, a radikálisan újszerű megoldásokra élesen szemben áll a korábbi generációknak azon törekvésével, hogy az elsődlegesen szocializált változatatlanságot visszaállítsák. Miközben a korábbi nemzedékek legfőbb vágya a fennálló viszonyok konzerválása (ez volt a korszak sajátos válasza a forradalmak okozta sokkélmenyre), addig a húszas évek nemzedéke éppen a hatalmi pozícióit őrző generációk beállítódásával szemben határozza meg magát. Másfelől a forradal-

¹⁵ Szabó Dezső 1923-ban így fogalmaz: „Sokáig kerestem a megfelelő történelmi terminust az utolsó négyévi mocsárlázra. Végre ezt találtam aránylag legkifejezőbbnek, mert három jellemző sajátosságában egyeznek: a görény sunyi, lop és bűdös.” (SZABÓ Dezső: *A magyar paraszt* = SZABÓ Dezső: *i. m.* [1991], 196.)

¹⁶ Ezzel maga Szabó Dezső is tisztában van. Ez jelenik meg abban a kíméletlen elutasításban is, ahogy nem csupán a hatalmi elitet, de a hozzá forduló köztisztviselőket, mint a fennálló hatalmi gépezet kiszolgálóit is elutasítja. Úgy látja ugyanis, hogy a középíretek nem tud önálló akaratú polgársággá válni, hanem csoportérdekei mentén korrumpálódnak, és asszimilálódnak a felső társadalmi csoportokhoz. SZABÓ Dezső: *Remény nélkül* = SZABÓ Dezső: *i. m.* (2003), 410–417. és SZABÓ Dezső: *Virrasztó Koppány* = SZABÓ Dezső: *i. m.* (2003), 579–614. és SZABÓ Dezső: *A magyar középsztály megteremtése* = SZABÓ Dezső: *i. m.* (1991), 167–182.

mak kudarca e nemzedék tagjai számára háttérbe szorítja a baloldali radikalizmust, mint lehetséges alternatívát. A trianoni nemzeti tragédia pedig elsődleges élményként hívja elő bennük a nemzeti elköteleződést. Úgy látom, hogy ezeknek a társadalmi kondícióknak van elsődleges szerepe abban, hogy a húszas évek ifjainak jelentős része a Szabó Dezső-i politika elkötelezettjévé válik.

Szabó Dezső programja sikeresen szólítja meg a helyét kereső, léthelyzetében radikalizmusra kondicionált nemzedék tagjait. A döntő társadalmi változást hirdető Szabó programját az teszi különösen vonzóvá, hogy erre a forradalmi átalakulásra a hatalmi elit mindegyik csoportját alkalmatlannak ítéli.¹⁷ A társadalom radikális átszabásának elképzelése tehát új perspektívát és új elitet kíván. Az ideológiai ekképpen megteremtett légüres térben a maga helyét kereső ifjúság magában látja azt a forradalmi erőt, amely a forradalom levezénylésére alkalmas. Elsősorban ezek a társadalmi kondíciók teszik a fiatalságot Szabó Dezső lelkes követőjévé. Tegyük hozzá, hogy ezek a generációs remények nem csupán a hazai viszonyokban voltak jelen. Az első világháború világégése, az utána következő válság Európa más térségeiben is radikalizálja a fiatalokat. A hazai helyzet sajátosságát az adja, hogy a magyar fiatalság nemzedéki elköteleződése jóval egységesebb a lényeges változás irányában, mert itt a baloldali forradalmak kudarca után kevésbé fogalmazódhatott meg a szociáldemokrata vagy kommunista alternatíva. Másfelől a trianoni rendelkezéseknek az etnikai, kulturális közösséget alapvetően sújtó tartalmi is egy „nemzeti forradalom” szükségességének gondolatát hívják elő. Az ekkor szocializálódó fiatal nemzedék léthelyzete tehát több vonatkozásban is a nemzeti radikalizmus Szabó Dezső-i víziója melletti elköteleződés esélyét növeli.

Az etnikai jegyek kiemelése nem csupán a korszakra jellemző nemzeti retorikát jelenti, hanem azt a bűvópatakként már korábban is megjelenő gondolatot is felszínre hozza, hogy a társadalmi változás sikeres megvalósítása csak egy olyan programmal képviselhető sikeresen, amely egyaránt távolságot mutat a nyugat-európai és a keleti társadalomfejlődéstől.¹⁸ Az előbbiben a kapitalizmus nyers érvényesülését, utóbbiban a despotikus hatalom rendszerét látó perspektíva ezek helyett azt a harmadik utas nézőpontot választja, amely végre a térség társadalomfejlődésének jegyei szerint tudja újraprendezni a viszonyokat. A fennálló ellittel szemben megfogalmazott koncepciónak a parasztságra alapozott jövőképe¹⁹ pedig mindazokkal a jegyekkel rendelkezik, amely vonzó lehet a háború, a forradalom és az azt követő újabb válságban helyét kereső fiatalság számára. A parasztságra épített magyar forradalom az ezeréves elhibázott társadalomfejlődés minden problémájának meg-

¹⁷ SZABÓ Dezső: *A népképviselő* = SZABÓ Dezső: *i. m.* (1991), 118–132. és SZABÓ Dezső: *Ha az alsóbb társadalmi rétegek tudatára ébrednek...* = SZABÓ Dezső: *i. m.* (2003), 377–383. és SZABÓ Dezső: *Habsburg-destrukció és fehér bolsevizmus* = SZABÓ Dezső: *uo.*, 383–403.

¹⁸ SZABÓ Dezső: *Magyarország helye Európában* = SZABÓ Dezső, *i. m.* (1991), 149–166

¹⁹ SZABÓ Dezső: *A magyar középosztály megteremtése* = SZABÓ Dezső: *i. m.* (1991), 167–182. és SZABÓ Dezső: *A magyar paraszt* = SZABÓ Dezső: *uo.*, 182–200. és SZABÓ Dezső: *A magyar paraszt és a magyar kultúra* = SZABÓ Dezső: *uo.*, 201–206.

oldására vállalkozik. Ehhez pedig Szabó Dezső munkássága adja meg az ideológiai muníciókat.²⁰

Az ő hatására osztozik a népi mozgalom fiatal nemzedéke a fennálló hatalmi csoportok elutasításában. Tőle ered az a történelemszemlélet, amely a két háború közötti hatalmi elit alkalmatlanságát immár történeti érvekkel is igyekszik alátámasztani.²¹ Szintén Szabó Dezső közvetítésével ér el hozzájuk az a gondolat, hogy a politikai életet uraló hagyományos (nemesi származású) elit és a zsidósággal azonosított újszülött polgárság diszkvalifikálása is azok „idegenségével”, a térség hagyományát nem kifejező szellemiségükkel magyarázható. A fentiek miatt köszön vissza a népiek történeti tablójában Szabó Dezső kurucos történelemszemlélete.²² Egy olyan történelemkép fogalmazódik meg, amely a társadalom többségét kitevő, a parasztságban manifesztálódó magyarság évezredes elnyomását mutatja be, és amelynek kibontakoztatása értelemszerűen csak a magyarságot akadályozó társadalmi csoportok hatalmi szerepének megszüntetésével lehetséges.²³

Ez a nézőpont jelenik meg másfelől a népi mozgalom aktív politikai tevékenységében is. Talán elég itt csak a Márciusi Frontra utalni, amelynek politikai képviselésében megtaláljuk a népi szociográfusok zömét (Erdei Ferencet, Féja Gézát, Illyés Gyulát, Kovács Imrét, Veres Pétert és másokat). A radikális társadalmi változást többek között az általános, titkos, korlátozás nélküli választójog bevezetésétől, az 500 kataszter holdon felüli birtokok kisajátításától, a bankok, kartellek, monopóliumok „magyarságsorvasztó” uralmának megszüntetésétől és a minden dolgozni akaró magyar számára biztosított munkától remélő elképzelésben visszaköszönnék Szabó Dezső elképzelései, miként erre már Gombos Gyula is felhívta a figyelmet.²⁴ Különösen erőteljesek a párhuzamok, ha az azóta már rendelkezésre álló programvázlatokat²⁵ és a jóval kidolgozottabb 1938-as programot összevetjük. Az itt megfogalmazott elképzelések (és azok megalapozását célzó indoklások is) szinte kivétel nélkül Szabó Dezsőnek leginkább a húszas években megfogalmazott politikai cselekvésstratégiáját tükrözik.²⁶

²⁰ Szabó is követi az őt követő nemzedék szárnypróbálgatásait és későbbi munkásságát is. Maga is érzi, hogy a népi mozgalomra nagyban hatott munkássága, de az inkább csak epigonnak tartott fiatalokkal kevéssé keresi a kapcsolatot. Az ellenük folytatott – koncepciók jegyektől sem mentes – sajtóperek idején azonban kiáll mellettük. (SZABÓ Dezső: *A bírói tekintély lélektana* = SZABÓ Dezső: i. m. [1991], 689–710.)

²¹ SZABÓ Dezső: *Az irodalom, mint társadalmi funkció* = SZABÓ Dezső: i. m. (1991), 136–145. és SZABÓ Dezső: *Új magyar ideológia elé* = SZABÓ Dezső: i. m. (2003), 417–480.

²² SZABÓ Dezső: *Életem I–II. Születéseim, halálaim, feltámadásaim*. Bp., Püski, 1996.

²³ BOGNÁR Bulcsu: *Szabó Dezső harmadik utas öröksége. A nemzeti radikalizmus ideológusának hatása Erdei Ferenc társadalomfelfogására = Valóság*, 2011, 3. sz., 1–14. és VERES András: *Szabó Dezső újraértékelése = Jelenkor*, 2013, 1. sz., 61–68. és KOVÁCS Dávid: i. m. (2014).

²⁴ GOMBOS: i. m. (1975), 348–349.

²⁵ Lásd erről: HUSZÁR Tibor: *Párhuzamok és kereszteződések. Erdei Ferenc, Bibó István és a Márciusi Front*. Bp. – Makó: ELTE Szociológiai Intézet – Makói József Attila Múzeum, 1991.

²⁶ BOGNÁR Bulcsu: *Szabó Dezső harmadik utassága és a Márciusi Front politikai programja = Valóság*, 2011, 4. sz., 11–24. és BOGNÁR Bulcsu: *Szabó Dezső nemzeti radikalizmusának hatása Erdei Ferenc és Bibó István fajvédelmére = Valóság*, 2011, 5. sz. 14–28.

A népi szociográfusok Szabó Dezső-képe

Mindezek alapján azt kellene feltételeznünk, hogy Szabó Dezső osztatlan elismerésnek örvend az új nemzedék tagjai között, és ennek a generációnak legjelentősebb közéleti, politikai mozgalmában, a népi írók körében megkérdőjelezhetetlen autoritás. A valós helyzet ezzel szemben az, hogy a népi mozgalom tagjai meglehetősen ellentmondásosan viszonyulnak Szabó Dezső személyéhez és munkásságához is. A leggyakoribb magatartás az, hogy a nyilvános megnyilatkozásokban alig vesznek tudomást Szabó Dezső pályát kijelölő életművéről. Az alkalmi megjegyzésekben pedig az elismerés szavai mellett legalább ilyen gyakran fogalmaznak meg a fenntartásaikat is. Miként azonban maga a népi szociográfia mozgalma sem volt egységes,²⁷ maguk a népiek sem azonos módon viszonyulnak Szabó életművéhez. A generációs azonosságok mellett ugyanis az egyes alkotók eltérő társadalmi környezete, vagy más társadalmi mezőhöz²⁸ való tartozása különböző percepciók mintákat rajzolt ki.

A budapesti középosztályi családból származó Szabó Zoltán áll talán legtávolabb Szabó Dezső szemléletmódjától. Ugyan hat rá az a Szabó Dezsőtől induló elgondolás, hogy a magyarság forrását jelentő parasztság felé kell fordulni, de Szabó Zoltán számára ez a társadalmi csoport nem a jövő zálogaként jelenik meg, hanem olyan kiszolgáltatott emberek tömegeként, amelynek sanyarú helyzete orvoslást kíván.²⁹ Szabó Zoltán tehát a kirekesztett, méltatlan helyzetben tengődő parasztság segítségét és a polgári társadalomba való sikeres betagozódását szeretne elérni a bajok és a kiutak megmutatásával.³⁰ A parasztság iránti társadalmi szolidaritás felébresztése motiválja Illyés Gyula szociografikus munkásságát is. Paraszti származása ugyan inkább valószínűsíti a Szabó Dezsőre jellemző radikálisabb állásfoglalást (ez viszi majd a Márciusi Front tagjai közé, miközben Szabó Zoltán távol tartja magát a közvetlen politizálástól), de Illyés esetében sem beszélhetünk jelentősebb hatásról. Ennek oka feltehetően az, hogy Illyés Gyula elsősorban abban az irodalmi mezőben tájékozódik, ahol Szabó Dezsőt kétségtelenül nem túl veretes irodalmi munkássága miatt nem tölt be lényeges szerepet. Így az sem meglepő, hogy Illyés önéletrajzi munkájában³¹ nem is említi Szabót. Ugyan Illyés szociográfiáiban³² is visszaköszönnek azok a tartalmi elemek (a magyarsággal azonosított paraszti tömegek felső tár-

²⁷ NÉMEDI Dénes: *A népi szociográfia 1930–1938*. Bp., Gondolat, 1985 és BOGNÁR Bulcsu: *A népies irányzat a két háború között*. Bp., Loisir, 2012 és PAPP István: *A magyar népi mozgalom története 1920–1990*. Bp., Jaffa Kiadó, 2012 és BARTHA Ákos: *A „nagy szociográfia” válságképe = A magyar szociográfia a 20–21. században*. Szerk. TÓTH Péter Pál, Bp., Gondolat Kiadói Kör, 2018, 107–121.

²⁸ BOURDIEU, Pierre: *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről*. Bp., Napvilág, 2002.

²⁹ SZABÓ Zoltán: *A tardi helyzet*. Bp., Cserépfalvi, 1936 és SZABÓ Zoltán: *Cifra nyomorúság. A Cserhát, Mátra, Bükk földje és népe*. Bp., Cserépfalvi, 1937.

³⁰ BOGNÁR Bulcsu: *A paraszti válság és a harmadik utas válaszok. Erdei Ferenc, Illyés Gyula és Szabó Zoltán a népi szociográfusok mozgalmában* = *Korall*, 2009, 36. sz., 141–159.

³¹ ILLYÉS Gyula: *Itt élned kell!* Bp., Szépirodalmi, 1976.

³² ILLYÉS Gyula: *Pusztulás. Úti jegyzetek* = *Nyugat*, 1933. 17–18. sz., 189–205. és ILLYÉS Gyula: *Puszták népe*. Bp., Szépirodalmi, 1962.

sadalmi elnyomása, a magyar jövődőnek a parasztsághoz kötése), amelyek Szabó publicisztikáin keresztül váltak a közéleti diskurzus részévé, de ezek az elemek közvetlenül Szabó Dezsőre való utalás nélkül vannak jelen a műveiben.

Veres Péter pozíciója némileg különbözik Szabó Zoltán és Illyés nézőpontjától. Ez abból adódik, hogy ő a népi mozgalom radikális szárnyához tartozott,³³ másrészt az ő forradalmisága több ponton érintkezett a baloldali mozgalmakkal. Veres Péter radikális elképzelésében ugyan visszaköszönnek a szabói programpontok, de maga inkább Szabó Dezső hatását tagadja és a tőle való távolságot hangsúlyozza.³⁴ Ez különösebben nem meglepő a létező szocializmus idején írt visszaemlékezéseiben, amikor Szabó egész munkássága tiltólistán szerepelt, és amikor minden népi szociográfus fölött Damoklész kardjaként függött a Szabóval való párhuzamba állítás³⁵ és az ezzel együtt járó ellehetetlenítés veszélye. Talán nem véletlen azonban az sem, hogy Veres távolságtartását nem indokolja szemléletbeli különbségekkel vagy Szabó megközelítésének elutasításával. Végképp nem próbálkozik meg azzal, hogy Szabó szemléletétől való távolságát vagy Szabó megközelítésével szembeni fenntartását indokolja. Veres megjegyzései inkább személyes tartalmúak, és nem is az ő nézőpontját rögzíti, hanem Szabó Dezsőnek a hozzá fűződő viszonyáról ad számot.³⁶

Kovács Imre azonban fenntartásai mellett is határozottabban elismeri Szabó Dezső pozitív szerepét a parasztságismeret kiterjesztésében. A parasztságra alapozott radikális politikai programot képviselő Kovács³⁷ Szabó Dezső érdemének tudja be, hogy a magyar középosztály a parasztság felé fordult.³⁸ Értékelése szerint Szabó munkássága utat mutat a helyes politika, a parasztságot középpontba állító radikális társadalmi változások megvalósítására. Ebből a szempontból Kovács nem is tartja népi írónak Szabót, mivel szerinte e fogalom szűk kategóriája nem is képes kifejezni azt a nagyságot, amely Szabó Dezső életművében rejlik. Kovács a magyar sorskérdések iránti érzéke miatt tekinti ennél jelentősebbnek a munkásságát.³⁹

³³ BOGNÁR Bulcsu: *A népi szociográfia nemzeti radikalizmusa. Erdei Ferenc, Féja Géza és Veres Péter társadalomszemléletének kapcsolódásairól* = *Szociológiai Szemle*, 2009, 2. sz., 60–77.

³⁴ E tekintetben különösen érdekes a *Számadás* című önéletrajzi könyve. (VERES Péter: *Számadás. Önéletrajz*. Bp., Szépirodalmi, 1963.) Itt Veres többször is foglalkozik Szabó Dezsővel, de a maga részéről legfőképpen annak bizonyításával van elfoglalva, hogy hosszú ideig az életművet nem is ismerte. („Szabó Dezsőnek még a hírére sem hallottam.” VERES Péter: *i. m.* [1963], 151.) Később aztán fontosnak érzi azt is megemlíteni, hogy Szabó *Az egész emberért* című munkáját (SZABÓ Dezső: *Az egész emberért* = SZABÓ Dezső: *i. m.* [2003], 355–362.) mikor is olvasta pontosan (VERES: *i. m.* [1963], 391).

³⁵ Vö: A „népi” írókról. Az MSZMP Központi Bizottsága mellett működő kulturális elméleti munkaközösség állásfoglalása. *Társadalmi Szemle*, 1958, 6. sz., 38–69.

³⁶ „Szabó Dezső nem szeretett, mert én voltam a Bőjthe János és nem olyan, mint aminek Szabó Dezső elképzelte.” (VERES: *i. m.* [1963], 442.)

³⁷ BOGNÁR Bulcsu: *A harmadik út eltérő képviselői. Erdei Ferenc és Kovács Imre a két világháború közötti parasztpolgárosodás esélyeiről* = *Magyar Szemle*, 2009, 7–8. sz., 97–114. és BARTHA Ákos: *A népi szociográfia elmélete és gyakorlata. Kovács Imre és A néma forradalom* = *Szociológiai Szemle*, 2014, 2. sz., 116–138.

³⁸ KOVÁCS Imre: *Népiség, radikalizmus, demokrácia. Publicisztikai írások*. Bp., Gondolat Kiadó – Nyilvánosság Klub – Századvég, 1992, 27.

³⁹ Uo., 47.

Ezek mellett pedig azt hangsúlyozza, hogy Szabó szerepe különösen a fiatalokra gyakorolt hatás miatt fontos.⁴⁰ *A népi irodalom hőskora*⁴¹ című esszéjében pedig ezt a hatást egyenesen Bartókéhoz hasonlítja.

Kovács Imrénék Szabó Dezsőről szóló elismerő szavai tehát az ifjúságnak, a középosztálynak utat mutató szerzőnek, a magyarság sorskérdéseinek megfogalmazójának, de nem a népi mozgalomra ható gondolkodónak szólnak. Lényegében ezek az elemek jelennek meg Erdei Ferenc megnyilatkozásaiban is. Esetében is jellemző, hogy alig található Szabó Dezsővel kapcsolatos állásfoglalása a korszakból. Hosszabban csak 1945-ben, immár az ideiglenes kormány belügyminisztereként foglalkozik Szabó jelentőségével.⁴² Ekkor többek között a forradalmian átalakítandó társadalom építésében szóba jöhető szövetségeket veszi sorba. A korábbi korszak szellemi irányzatain végigpásztázva csak a szekfűi és a Szabó Dezső-i megközelítés elemeit gondolja továbbvihetőnek. A megnyilatkozás különös pikantériája az, hogy az ekkor már kriptokommunista Erdei számára az antikommunista Szabó Dezső és követői jelentik a két világháború közötti időszak legértékesebb értelmiségi csoportját.⁴³ Szabó Dezsőt a keresztény-nemzeti kurzus és a fasizmus elutasítójának, valamint a „népi felszabadulás és a népi forradalom”⁴⁴ keresőjének nevezi. Megvédi a szélsőjobbboldaliság vádjától „politikailag ki nem tisztázott népi radikalizmusáról”⁴⁵ beszélve, és bírálatát e tekintetben hangsúlyozottan csak a követőknek címezi.

Vitán felül áll, hogy a népi szociográfusok között Szabó Dezső hatása legerőteljesebben Féja Géza munkásságában jelenik meg. Ő az, aki 1923-ban még egyetemistaként ismerkedik meg Szabóval és ő az, aki hosszú ideig feltétlen híve lesz. Életművének összegzésekor úgy emlékezik, hogy a „húszas esztendőök végtelen sivárságában szellemi eseményt elsősorban Szabó Dezső jelentett”.⁴⁶ Ő testesítette meg számára azt az író, aki legfőbb feladatának a „közigazság” szolgálatát tartotta.⁴⁷ Féja benne látta Ady magatartásának azt a követőjét, aki közéleti szerepvállalásával, a társadalmi bajok feltárásával és a változás programjának meghatározásával az egész nemzetnek képes jövőképet adni. Féja úgy látja, hogy Szabó a húszas években az Adyval megszakadó hagyomány légüres terét töltötte be. Ezért volt radikalizmusa felszabadító erejű számára is, és Szabó győzte meg arról, hogy az elbukott forradalmak után a változás csak a „magyar fajta” újjáteremtése útján lehetséges.⁴⁸ Ez teszi hosszabb ideig Szabó elkötelezett követőjévé, egészen Szabónak

⁴⁰ Uo., 27.

⁴¹ KOVÁCS Imre: *A népi irodalom hőskora* = *Új látóhatár*, 1958, 2-3. sz., 81-98.

⁴² BOGNÁR Bulcsu: *Szabó Dezső nemzeti radikalizmusának hatása Erdei Ferenc és Bibó István fajvédelmére* = *Valóság*, 2011, 5. sz., 14-28.

⁴³ ERDEI Ferenc: *A magyar értelmiség útja* = *Új szellemi front*. Bp., Szikra, 1945, 33-38.

⁴⁴ Uo., 36.

⁴⁵ Uo., 36.

⁴⁶ FÉJA Géza: *Lapszélre*. Bp., Szépirodalmi, 1982, 292.

⁴⁷ FÉJA Géza: *Szabadcsapat. Életregény*. Bp., Szépirodalmi, 1965, 100.

⁴⁸ Uo.

Bajcsy-Zsilinszkyvel való perlekedése⁴⁹ idejéig. Féja visszaemlékezései ezen túl részletes képet festenek Szabó Dezső „bonyolult” személyiségéről. A rá tett hatás elismerésén túl azonban a többiekhez hasonlóan Féja is azt domborítja ki, hogy Szabó jelentősége csak abban állt, hogy a bennük szunnyadó erőt felszínre hozta, de magukra a népi szociográfiákra lényegesebb hatással nem volt.

A népi szociográfia klasszikusai (Illyés Gyula, Kovács Imre, Erdei Ferenc, Szabó Zoltán, Féja Géza, Veres Péter) tehát meglehetősen különböző módon foglalnak állást Szabó Dezső hatását illetően. Zömében mellékes szereplőként emlegetik, vagy olyan szerzőként, akinek hatása kétségtelenül áthatotta a korabeli közgondolkodását, vagy egyenesen annak legértékesebb részét képezte, de egységesek a tekintetben, hogy úgy látják, hogy a népi mozgalomra, vagy személy szerint rájuk ez egyáltalán nem, vagy csak elhanyagolható mértékben hatott. Mindannyian a saját mozgalmuk újszerűségét, a korábbi gondolkodási sémákkal való szakítást emelik ki, és teljes mértékben elvitatják a szociografikus munkásságukban jelen lévő, és közös politikai állásfoglalásukban, a Márciusi Frontban pedig pregnánsan megmutatkozó Szabó Dezső-i hatásokat.⁵⁰

Az eltérő tudásszociológiai pozíciók következményei

Általában a Szabó Dezsővel kapcsolatos fenntartásokat, személyét és az életművét érő elutasításokat Szabó személyiségével, összeférhetetlen jellemével szokás magyarázni. Közismert, hogy a híveitől feltétlen alázatot elváró, velük szemben sokszor lekezelően viselkedő Szabó az évek során majd minden követőt elmart maga mellől.⁵¹ Ez a magatartás megmutatkozott a népi mozgalommal kapcsolatos állásfoglalásaiban is. A sértő, sokszor igaztalanul fölényeskedő megfogalmazások nyilván megtették a hatásukat.⁵² Különösképpen hatással voltak egy olyan generáció tagjaira, amelynek társadalmilag kondicionált világértelmezését éppen a múlttal való radikális szakítás és a hagyomány újraértelmezése és a korábbi generációk teljesítményének megkérdőjelezése jellemzi. Nem tekinthetünk el itt attól a szociálpszi-

⁴⁹ BARTHA Ákos: *Egy lovagiatlan ügy. Bajcsy-Zsilinszky Endre és Szabó Dezső afférja(i)* = *Új nézőpont*, 2017, 3. sz., 51–78.

⁵⁰ Nevesítés nélkül maga Szabó Dezső is utal arra, hogy látszólag tőle függetlenül, de lényegében az ő politikai programjával jelennek meg a közéletben az utána jövő generáció tagjai. Különösen a népi írók törekvései kapcsán érzékeli álláspontjának nem explicitté tett követését. (SZABÓ Dezső: *Az ifjúság: mint érték és funkció a nemzet életében* = SZABÓ Dezső: *i. m.* [1991], 1081–1090.)

⁵¹ Szabó személyiségrajzának egyik legrészletesebb leírását az egykori rajongó, Féja Géza adja az *Egy családos története* (FÉJA: *i. m.* [1965], 60–101) című esszéjében. Féja hosszú ideig bejáratos volt Szabó Dezsőhöz, így huzamosabban figyelhette meg mesterének jellemét.

⁵² Ezzel kapcsolatosan érdemes felidézni Szabó Dezsőnek a népi mozgalom jelentkezésekor tett egyik megjegyzését a sok közül. Eötvös Flóra, a Szabó Dezső Társaság egyik tagja a következőképpen emlékszik a népi szociográfusokkal foglalkozó párbeszédre: „Egyszer a Gugger-hegyi kiránduláson Bognár József – aki akkor egyetemista volt – megkérdezte a Mestertől, hogy mi a véleménye a népi írókról. Gyorsan válaszolt Szabó Dezső. »Képzelnének most a hegyoldalra egy kecskét, az a Szabó Dezső. Amit pedig elpotyogtat maga után – azok a népi írók.«.” (BUDAI BALOGH Sándor: *Szabó Dezső Ludas-Mátyás füzetei [1934–1942]*. (Emlékezések, naplók, levelek.) *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1982, 2. sz., 209–228.)

chológiai magyarázattól sem, amely szerint sokkal inkább bántó és ellenreakciót szülő az elutasítás akkor, amikor olyan személytől jön a lefitymáló minősítés, akinek az ítélete különösen fontos az érintettek számára.⁵³ Feltehetően Szabó Dezső elutasító magatartása is szerepet játszik abban, hogy a népi mozgalom ifjai hasonlóan igaztalanul bagatellizálják el azt a hatást, amelyet Szabó munkássága gyakorolt rájuk.

Feltehetően azonban többet megmagyaráz Szabó és a népi mozgalom fiatal nemzedékének viszonyáról, ha a kapcsolat jegyeit strukturális összefüggések mentén is megvizsgáljuk. Strukturális jegyeknek tekintjük az egyes nézőpontok tudásszociológiai jellemzőit. Azok a tényezők lényegesek az eltérő szellemi pozíciók kialakulásában, amelyek a különböző társadalmi tapasztalatok és léhelyzetek által kijelöltek. A nemzedéki percepció sajátosságai az eltérő társadalmi tapasztalat közegében alakulnak ki, és más elsődleges szocializációs mintákat alakítanak ki. Meglátásom szerint ezeknek a jegyeknek van döntő szerepe abban, hogy a népi mozgalom tagjai más perspektívával rendelkeznek, és ez magyarázza azt is, hogy a rájuk ható Szabó Dezső-i nézőpontnak más tartalmat és súlyt tulajdonítanak a munkásságuk során.

A népi szociográfusok generációjának percepciós sémája és valóságértelmezése a nemzedék társadalmi tapasztalatain alapszik, és ez határozza meg az egyének társadalmi cselekvésének mozgásterét.⁵⁴ Különösen erős hatással rendelkeznek ezek a tapasztalatok, ha a mozgásteret és identitásukat meghatározó olyan „sorseseeményekhez”⁵⁵ kapcsolódnak, mint amelyeket ennek a generációnak a tagjai megélték. Mint utaltam rá, e nemzedék öneszmélésének tartalmait az első világháború, a több évszázados társadalmi rendet alapjaiban megkérdőjelező 1918–1919-es forradalmak, a történelmi Magyarország feldarabolása és az utána következő válságos időszak formálja. Nem tárgyaltam még azonban azt, hogy ezek a történelmi események mind olyan „sorseseemények”, amelyek nem csupán a generáció tagjainak az identitását alakítják, hanem sokszor létének elemi alapjait is kérdésessé tették. Ez is szerepet játszik abban, hogy az egymást követő események óhatatlanul a fennálló társadalmi rend viszonylagosságának, időlegességének tapasztalatát kondicionálják e nemzedék tagjaiba és a korábbiaktól lényegesen eltérő percepciós sémát alakítanak ki bennük.

Ez a tudásszociológiai pozíció meglátásom szerint kettős következménnyel jár. Egyrészt a generáció tagjait olyan szellemi előzmények irányába mozdítja, amelyek maguk is a társadalom radikális átalakítását fogalmazzák meg. A társadalmi tér által kondicionált forradalmiság tehát megkeresi és megtalálja a hőseit. Ez magyarázza egyrészt azt a jelentős hatást, amelyet Szabó Dezső nemzeti radikalizmusa gyakorol a népi mozgalom generációjára. A népiek tudásszociológiai pozíciója azonban nem csupán a forradalmi előzmények felkutatását eredményezi, hanem annak a ge-

⁵³ ARONSON, Elliot: *A társas lény*. Bp., Akadémiai, 2014.

⁵⁴ MANNHEIM Károly: *i. m.* (2000).

⁵⁵ TENGELYI László: *Élettörténet és sorseseemény*. Bp., Atlantisz, 1998.

nerációs élmények megtapasztalását is, hogy ők azok, akiknek a korábbi nemzedékekkel szembehelyezkedve új pályára kell állítani a társadalmat is. Ez a felfogás azokkal a lényegileg eltérő generációs sorseseményekkel kondicionálódik, amelyek megkülönböztetik e nemzedék tagjait a megelőzőkétől. A korábbi nemzedék egy kialakult, a maga módján sikeres társadalmi rend (a dualizmus) elfogadása után volt kénytelen szembesülni az első világháború és az azt követő forradalmak zűrzavarával. Ennél és az ezt megelőző generációknál tehát a megszokottságot, az ismerőst a stabil társadalmi rend jelenti, míg a népiek generációja számára a folyamatos instabilitás jelenti ugyanezt. Ebből fakadóan az előbbi nemzedékek percepció sémája az lesz, hogy minden forradalmiságot nemzeti tragédiaként szemlél, és azt határozottan elutasítja, míg a népieket az eltérő társadalmi tapasztalat arra szocializálja, hogy éppen a radikalizmus és a forradalmiság képviselője teremtheti meg egy újabb, stabil társadalmi rend alapjait.

A népi mozgalom nemzedékét tehát ez a generációs feszültség is hevíti. Sajátos tudásszociológiai helyzete magyarázza azt, hogy nézőpontjuk óhatatlanul a korábbi nemzedékek világlátásának az elutasítást is jelenti. Ez a szembenállás pedig leginkább abban a generációs élményben nyilvánul meg, hogy e nemzedék tagjai úgy érzik, hogy a kívánatos társadalmi változásnak egyedül ők a letéteményesei. (Ez a benyomás olyan erős a népi szociográfusok körében, hogy a mozgalom talán legkonzervatívabb, legkevésbé radikális tagja, Szabó Zoltán is közös élményként fogalmazza meg egy 1934-es írásában,⁵⁶ hogy a középosztály hagyományos osztálytársadalmi felelősségének feladatát immár a fiatalságra, saját nemzedékének tagjaira kell helyezni.) Ez a valóságértelmezés ugyan kétségtelenül erősíti a generáció tagjainak a személyes felelősségérzetét, másfelől azonban abban is szerepet játszik, hogy e nemzedék tagjainak küldetéstudata óhatatlanul megkérdőjelezze mások, különösen az őket megelőző generáció tagjainak váteszszerepét. Meglátásom szerint ez a társadalmilag kondicionált perspektíva távolítja el a népi szociográfusokat a rájuk kétségtelenül ható Szabó Dezső személyétől, és idővel néhány tekintetben annak programjától is. Ezek a tényezők magyarázzák azt, hogy a Szabó forradalmiságával induló nemzedék tagjai egyre inkább saját eredetiségüket hangsúlyozzák, még akkor is, amikor programjukban változatlanul erősek a tartalmi átfedések.

Nem vitatható ugyanis, hogy a társadalom átalakításának főbb pontjaiban a népiek lekövetik Szabó Dezső elképzeléseit. Azok a tartalmi megegyezések, amelyek a parasztságot középpontba állító radikális átalakulást és a jelen hatalmi elitjének háttérbe szorítását fogalmazzák meg, egyúttal megadják az átalakítás irányát is. Ezzel magyarázható, hogy eddig a pontig szinte epigonként mondják fel a harmincas évek ifjai Szabó Dezső programpontjait. Mindezek a programpontok azonban nem adnak választ arra a kérdésre, hogy a társadalom radikális átalakítása után miképpen rendezkedjen be az új politikai hatalom, és mi biztosítja a parasztság vezető szerepét az új típusú társadalomban. Ugyan mindkét kérdés foglalkoztatta Szabó Dezsőt is, de a népiek e tekintetben már Szabónál kidolgozottabb válaszokat adtak.

⁵⁶ SZABÓ Zoltán: *Társadalomkutatás = Fiatal Magyarország*, 1934, 9. sz., 163–169.

A romantikus parasztmítossszal szemben Szabó Dezső is tisztában volt azzal, hogy a parasztság évszázadok során kondicionált, alászorított helyzete nem teszi alkalmassá a társadalom vezető szerepére.⁵⁷ Ez csak egy kiterjedt nevelőmunka eredményeképpen lehetséges. Szabó Dezső is úgy véli, hogy a parasztságban (és ezáltal a térség társadalomfejlődésében) benne rejlő potenciál kibontakoztatása csak külső, elsősorban állami beavatkozással valósítható meg.⁵⁸ Noha Szabó sokszor írt a társadalom megreformálásának programjáról, ennek mikéntjéről azonban többnyire csak az általánosságok szintjén maradó megfogalmazásokig jut. Jelentős különbség közte és az őt követő fiatalok között az is, hogy Szabó parasztképe gyerekkorának Kolozsvár környéki élményeiből és az országot járó tanár sporadikus tapasztalatából táplálkozik. A népi mozgalom tagjai pedig már részint szisztematikusabb eljárásokkal, terepkutatási tapasztalatokkal, vagyis az ekkor intézményesülő társadalomtudományok módszertanával felvértezve is alakítják ki képüket a parasztságról. A népi szociográfusok több tájegységre kiterjedő, a hazai parasztság legkülönbözőbb csoportjait magába foglaló vizsgálatai, illetve alkalmi reflexiói a korabeli szakszerűbb kutatásokra Szabó Dezsőénél cizelláltabb parasztképet eredményeznek.⁵⁹ A társadalom tengelyének tekintett parasztság alaposabb ismerete pedig nyilvánvalóan szerepet játszik abban is, hogy a népi mozgalom koncepciója nagyobb kidolgozottságán túl magán viselte azokat a különböző jegyeket is, amelyek ez eltérő nemzedéki élményekből fakadtak.

Az eltérő nemzedéki hatások számosak voltak. Egyrészt magában foglalta a már említett nagyobb szaktudományos apparátust, amely Szabó Dezső generációjában még nem volt jelen, illetve azt az eltérő szellemi tájékozódási horizontot, amely a harmincas évek ifjúságának a sajátja volt. Noha maguk a népi mozgalomnak a tagjai sem rendelkeztek egységes szemlélettel (a paraszti kisbirtok mellett érvelő Kovács Imre és a lényegesen átalakított latifundiumoknak nagy szerepet tulajdonító Németh László között is sokféle elképzelés létezett), de a népiek koncepciója jóval bátrabban élt azzal a társadalmi tervezéssel, amely a harmincas években a bal- és jobboldali mozgalmakban egyaránt a korszellemnek része volt. Ez fogalmazódik meg Erdei Ferencnek a kettős szálláselven nyugvó elképzelésében,⁶⁰ ez érhető tet-

⁵⁷ „Küzdelmünk tehát a parasztságért: küzdelem az egyetemes magyarságért. E küzdelem indító okai közt nincs semmi romantikus képzelgés, semmi érzelmesség. E küzdelem egyszerűen a magyar életosztón valósláglátása. Mi már visszatérhetetlenül távol vagyunk a bűnös város és romlatlan falu romantikus ellentététől. A helyes diagnózis nyugodt megállapításaival látjuk a parasztság hibáit, sokszor nagyon nagy hibáit, szellemi hiányait, lelki betegségeit, rögzített tévedéseit.” (SZABÓ Dezső: *A parasztp probléma és az irodalom* = SZABÓ Dezső: *i. m.* [2003], 723.)

⁵⁸ SZABÓ Dezső: *Új magyar ideológia elé* = SZABÓ Dezső: *i. m.* (2003), 417–480. és SZABÓ Dezső: *A parasztp probléma és az irodalom* = SZABÓ Dezső: *uo.*, 719–738. és SZABÓ Dezső: *A holnap nacionalizmusa* = SZABÓ Dezső: *i. m.* (1991), 15–58. és SZABÓ Dezső: *A végzet ellen* (*Hungarizmus és halál*) = SZABÓ Dezső: *uo.*, 438–482.

⁵⁹ Ezt hangsúlyozza Kovács Imre is, amikor az mellett érvel, hogy a népi szociográfusok Szabó Dezső egyszerűítő parasztképével szemben rámutatnak a sokrétű parasztság osztálytagozódására (KOVÁCS Imre: *i. m.* [1992], 30–31). Ez a gondolatmenet részeként Kovács joggal állapítja meg, hogy Szabó Dezsőnél a parasztság belső tagozódása és konfliktusai ábrázolatlanok maradtak. (KOVÁCS Imre: *i. m.* [1992], 27.)

⁶⁰ ERDEI Ferenc: *Magyar város*. Bp., Athenaeum, 1939 és ERDEI Ferenc: *Magyar falu*. Bp., Athenaeum, 1940 és ERDEI Ferenc: *Magyar tanyák*. Bp., Athenaeum, 1942.

ten az ebből is táplálkozó bibói közigazgatási reformtervezeteiben,⁶¹ illetve erről tanúskodik Németh László „minőségforradalmának”⁶² a társadalom alapvető átalakítását célzó programja is.

A nemzedéki tapasztalat vakfoltjai

Szabó Dezső és a népi szociográfusok kapcsolatának megrajzolásokor nem szabad megfeledkezni a tudásszociológiailag megrajzolt társadalmi pozíciók viszonylagosságáról sem. A társadalmi hatások ugyanis nem csupán a világ megragadásának perspektíváját formálják, hanem a megismerés vakfoltját is.⁶³ Minden léthelyzet sajátos nézőpontja tehát a percepció sémán túl azt is meghatározza, hogy mi az, amit egy adott nézőpontból nem érzékelnek egy társadalmi csoport vagy generáció tagjai. A népi szociográfusok nemzedékének önön eredetiségéről kialakult képe azon alapszik, hogy a saját szemléletüknek a korábbi generációkhoz (és így Szabó Dezsőhöz képest is) nagyobb tudományos megalapozottságot, és így nagyobb objektivitást tulajdonítanak.⁶⁴ A szakszerűsége hivatkozás teremt meg számukra azt a nézőpontot, amely szerint a korábbi generáció tagjai a valóságtól elrugaszkodott, romantikus társadalom- és parasztszemlélettel rendelkeznek, míg ők maguk a paraszti élet avatott ismerőiként az objektivitás letéteményeseiként jelennek meg. Ebben a szemléletmódban válik Szabó Dezső meghaladott gondolkodóvá, ők maguk pedig – ahogy a Márciusi Front 1937-es programjában fogalmaznak – „az első március elsikkasztott szellemi örökségének” egyedüli képviselőivé és a nemzet megmentőivé.

A népi szociográfusok kijelentéseiben és önképében megmutatkozó váteszszerepben nem nehéz felismerni a Szabó Dezső-i szellemi pozíció továbbvitelét. Ennél jóval lényegesebb azonban az, hogy a népi szociográfusok léthelyzete éppen nem az önképükben megjelenő szakszerűsége és tudományosságra, hanem éppen ellenkezőleg, a harcosan politikusi állásfoglalásra predesztinálja őket. A korábban elemzett tudásszociológiai pozíciójuk ugyanis éppen nem a társadalom aprólékos, elfogulatlan feltérképezésére kondicionálja őket, hanem a társadalmi rend forradalmi, és mindenekelőtt politikai síkon véghez vitt átalakítására. Ez a társadalmi perspektíva avatja magukat a klasszikus korszak szociográfiáit is elsősorban politikai

⁶¹ BIBŐ István: *Társadalmi reform és közigazgatás (1946–1974)* = *Bibő István összegyűjtött munkái* 3. Sajtó alá rendezte. KEMÉNY István és SÁRKÓZI Mátys, Bern: EPMSZ, 1983, 645–792.

⁶² NÉMETH László: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok I–II.* Bp., Püski, 1992.

⁶³ LUHMANN, Niklas: *Gesellschaftsstruktur und Semantik. Studien zur Wissenssoziologie der modernen Gesellschaft. Band 1–4.* Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1993.

⁶⁴ Ebből a perspektívából rója meg Kovács Imre a nemzedéki harcostársát, Féja Gézát, hogy ő, Szabó Dezső hatására, még mindig a parasztrómantika képviselője, amikor írásaiban a mesterénél ugyan reálisabb, de még mindig „valódi parasztszemlélet nélküli” álláspontra helyezkedik. (KOVÁCS Imre: *i. m.* [1992], 32.)

állásfoglalásokká, és ez a nézőpont jellemzi magát a szociográfia műfaját is,⁶⁵ amely a valóság szubjektív bemutatásával mindenekelőtt úgy kíván hatni a közvéleményre, hogy radikális politikai változásokat eszközölhessen.⁶⁶

Meglátásom szerint a népi szociográfusok nem reflektált szellemi pozíciója eredményezi azt az ismeretelméleti vakfoltot, amely nem engedi, hogy Szabó Dezső jelentőségét, rájuk gyakorolt hatását valós súlyának megfelelően érzékeljék. A saját megközelítésük helyességében bízó népi szociográfusok számára magától értetődő, hogy ők már meghaladták a korábbi generációk nézőpontját. Az ebbe vetett feltétlen hitük nem hagyja látni azt, hogy szociográfiáikban milyen határozottan köszönnek vissza Szabó Dezső húszas évekbeli gondolatai. A népi szociográfusok társadalmi léthelyzete tehát jórészt elfedi azt, hogy a paraszti társadalom megragadását célzó terepkutatásaik vagy személyes tapasztalataik értelmezésében nagyon erőteljesen jelen vannak Szabó Dezső utat kijelölő, a korabeli közéleti diskurzusban nagy súllyal jelen lévő társadalomértelmezései. A tudásszociológiai elemzéssel felfejthető beállítódásuk tehát úgy utasítja el Szabó szellemiségét, hogy az világlátásukat mégis több szálon formálja, miként ezt korábbi, részint Erdei Ferenc,⁶⁷ részint a Márciusi Frontra⁶⁸ vonatkozó elemzéseimben is igazolni igyekeztem.

Ezek az összefüggések magyarázzák azt, hogy miközben Szabó Dezsőnek kétségtelenül jelentős szerepe van a népi szociográfusok öneszmélésében, világlátásában, maguk a népi írók nyilvános állásfoglalásainkban mégis többnyire csak felülmúlt előzményként utalnak rá. Szabó Dezső volt az, akinek a köpönyegéből bújt ki a népi szociográfusok új nemzedéke; magában hordozva Szabó radikalizmusát és vágyát a „magyar forradalom” megvalósítására. Másfelől az eltérő nemzedéki élmények és a különböző léthelyzetből fakadó más világlátások játszanak szerepet abban, hogy a népi írók ezt a jelentős hatást elbagatellizálják. További, részletesebb elemzések szükségesek ahhoz, hogy a tartalmi jegyek hasonlóságait és eltéréseit aprólékosabban számba vegyük. Csak ezután mutatkozhat meg teljesebben az, hogy Szabó Dezső a fiatal nemzedéket igaztalanul epigonnak tekinthető értékelése és a népi szociográfusok őt meghaladni gondoló, egyaránt a nemzedéki léthelyzet által fogant, némileg rövidere zárt értelmezése helyett miképpen rajzolható meg a népi mozgalom tagjai és Szabó bonyolult kapcsolata.

⁶⁵ NÉMEDI Dénes: *A szociográfia hivatása. A népies szociográfia szereptudatáról = Világosság*, 1983, 5. sz., 278–283. és BARTHA Ákos: *Közelítések a szociográfia fogalmához = Forrás*, 2013, 5. sz., 92–101. és BARTHA Ákos: *Tudomány, irodalom és közélet mezsgyéjén. A népi szociográfia és a korabeli falukutatás = Hítel*, 2019, 2. sz., 105–120.

⁶⁶ Erről szól a népi mozgalom leginkább tudományos igényű munkáit jegyző Erdei Ferenc kutatói krédója is, aki pályája elején így fogalmaz: „Változtatlanul bele akarok szólni a világ lerombolásába és újjáépítésébe és ehhez a szociológiát, és a közgazdaságtant tanulom.” (ERDEI Ferenc: *Gondolatok a pályáról = ERDEI: Történelem és társadalomkutatás*. Bp., Akadémiai, 1984, 321–325.) Ez a szemlélet mutatkozik meg leghíresebb társadalomelemzésében is. (Erről ld. részletesebben: BOGNÁR Bulcsu: *„Csak egy rettenetes nagy sóprógetés segít.” Erdei Ferenc értelmezése a magyar társadalomfejlődésről a kéziratok szövegben = Valóság*, 2003, 8. sz., 59–79.)

⁶⁷ BOGNÁR Bulcsu: *Szabó Dezső harmadik utas öröksége. A nemzeti radikalizmus ideológusának hatása Erdei Ferenc társadalomfelfogására = Valóság*, 2011, 3. sz., 1–14.

⁶⁸ BOGNÁR Bulcsu: *Szabó Dezső harmadik utassága és a Márciusi Front politikai programja = Valóság*, 2011, 4. sz., 11–24. és BOGNÁR Bulcsu: *Szabó Dezső nemzeti radikalizmusának hatása Erdei Ferenc és Bibó István fajúvédelmére = Valóság*, 2011, 5. sz., 14–28.

I. „Mélymagyarság” és magyar protestantizmus

Időrend szerint (a metaforikus képalkotás szintjén is) ebben a témavilágban bizonyosan Szabó Dezső az elsőbbség. Az egyik nevezetes tanulmánya: *A két forradalmi költő* (mely tanulmányt az érettségi előtt álló Németh László olvasott, ismert) a *Nyugatot* 1919. február 16-i Ady-émlékszámban jelent meg. Szabó ebben arról is írt, hogy a szláv eredetű Petőfi magyarsága „bizonyos értelemben külső magyarság”, ő sokkal inkább „nemzetközibb”, mint Ady, hiányzik belőle a magyarságnak a Berzsenyi-féle „belső, tragikus láza”. Ady viszont „erdélyi magyar és magyar nemes volt minden sejtjében, a magyarság minden elmúlt századával”.

Németh László későbbi értelmezésében a „mélymagyarság” valójában életérzés-beli *kettős mélység*: amely *mögöttünk és alattunk* az elmúlt magyar évszázadokban rejtetik: a népi (faji) mélység és a történelmi (időbeli) mélység: a magyar és az európai régmúlt nagy és inspiráló értékei. „A zenében Bartók és Kodály kutatják fel a XIX. századi hordalék alatt a népi őserőt, s hozzájuk tartozik a fiatal Szabó Dezső is”, Berzsenyi- és Eötvös-tanulmányával s „hatalmas nyelvkészségével”.¹ A klasszikus „mély magyar költő” mindkettőjük szerint és számára Berzsenyi Dániel. Mindketten gyakran utalnak Berzsenyire s nyomában a magyar irodalomban Csokonaira, Kemény Zsigmondra, Katona Józsefekre mint a „mélymagyarság” legjobb képviselőire.

E tekintetben is Szabó az időbeli első, aki Berzsenyit a *modern magyar költészet* megteremtőjének látja. 1912-ben *Berzsenyi Dániel* címmel írt esszét a *Nyugatban*. Ez az esszé így kezdődik: „Berzsenyi, Katona, Kemény, Madách: valami közös szomoruság, közös nagyszerűség van e négy életben. Egy faj kétségbeesett erőfeszítése az örökkévaló után. Az életük gyötrődő keresés.” Németh László „mély magyarjai” sorát *ugyanez a névsor* vezeti. Berzsenyi Dánielről 1938-ban szakmai sikert arató összefoglaló könyvet írt. (S jóval később, 1968-ban így emlékezett a Szabó Dezső hatásra: „Berzsenyi, bár azóta könyvet írtam róla, ma is úgy él bennem, ahogy Szabó Dezső tanulmányából a *Nyugat* próbakötetében élém dobban”.² Mit jelentett Németh számára Berzsenyi költészete, szellemi léte és magatartása? Olyan „vakmerő” ugrást, amellyel „A magyar alkat mélyiből leng föl az éteri görög héjázásba.” Azaz nem csak a magyar mélységet birtokolta, de az európaiat is.³

A magyar protestantizmus rendkívül fontos hatását a magyar kultúra alakulására mind Szabó, mind Németh vallotta. Az előbbi 1934-ben *A magyar irodalom sajátos arca* című esszéjében így írt erről: „a protestantizmus adta meg a nagy történelmi

¹ NÉMETH László: *Magyarság és Európa*. Bp., Franklin-Társulat, 1935, 94.

² NÉMETH László: *Megmentett gondolatok*. Bp., Magvető-Szépirodalmi, 1975, 607.

³ NÉMETH László: *Kisebbségben*. Kecskemét, Első Kecskeméti Hírlapkiadó és Nyomda, 1939, 9–10.

lökést az európai magyar irodalom életbe indulására. [...] azzal, hogy az ősi magyar psziché felszabadította a nagyrészt idegenekkel uralkodó idegen vallás vaskényszerű uralma alól.” A magyar irodalom igazi európai gyökerei – mondja Szabó – „a magyar élet egyetlen termő humuszához”, „a parasztsághoz” nyúlnak le. Németh László világában ez az összefüggés árnyaltabban és nem kizárólag a paraszti kultúrára vonatkoztatva fogalmazódott meg. Többször kifejtette, hogy a régi magyar kultúra (irodalom) teremtő erői a nemesi rétegekből és a paraszti kultúrából egyaránt táplálkoztak.

A protestantizmus mint a magyar nemzetet éltető szellemi és lelki erő (a fent említetten túl) Szabó Dezső számára legtöbbször az idegenek elleni védekezés lehetőségét és történelmi szerepének méltatását is jelenti. A *magyar protestantizmus problémái* című röpiratában 1926-ban élesen veti fel ezt a kérdést, arra élezve ki, hogy a magyar katolikus egyház nem a valóságos összmagyar érdekeket szolgálja, hanem az „idegen vérűekét”: germánokét és tótokét. Azt állítja, hogy: „Itt felekezeti látszatok mögött éhes és ügyes idegen fajok mohó hódításáról van szó.”⁴ Szabó teljesíthetetlen társadalmi és szociális kérdések megoldását várja el a protestáns egyházi vezetőktől. (Például a magyar öncélúság helyreállítása, a demokrácia és az igazságosság megteremtése.) Németh László protestantizmusfelfogása szelídebb, bensőségesebb és árnyaltabb, mint Szabó Dezsőé. Számára a protestantizmus *mély belső élmény*, sőt személyes életprogram, életideál. A bennünk lakó Isten morális élménye. Egyház nélküli vallásos érzés, amelyben benne van az evilági üdvözülés és az evilági elkárhozás. Ravasz László református püspöknek szánt esszéjében (*Két templom közt*) 1936-ban így írt: „Pályámon egy pillanatig sem szolgáltam a protestáns egyházat, sőt minden mai egyháznak ellenfele voltam és vagyok, de mindig szívesen követtem a magyar protestáns hagyományt.”⁵

II. „Faji” gondolat, asszimiláció, „zsidókérdés”

Mind Szabó Dezső, mind Németh László számos alkalommal foglalkozott ezekkel a szellemi és politikai jelenségekkel. Szabó összességében egybecsengő, legalábbis egy irányba mutató definíciói jól mutatják felfogását ezekben a tudományosan el nem dönthető s nem igazolható, nagy horderejű társadalmi és politikai vitakérdésben. Nem csoda, hogy meghatározási kísérletei nem hoznak tiszta végeredményt. Vegyük a következő definíciós kísérletet, a „mi a faj?” kérdésre 1929-ből. „Történelmi-politikai értelemben fajnak nevezünk egy olyan szolidaritást, melynek tagjai közös elnevezés alá tartoznak, egyazon nyelven beszélnek, s bennük a közös vér szerinti származás öntudata él.” Továbbá: „Magyar mindenki, aki magyarnak tudja magát, magyar az anyanyelve, és öntudtában más fajjal való vérbeli kapcsolatnak tudata nincs.”⁶ Látható, hogy a vér szerinti származás bizonytalanná teszi a fel-

⁴ Uo., 8.

⁵ NÉMETH László: *Tanú*. 1936, I-II., 7.

⁶ SZABÓ Dezső: *A végzet = Egyenes úton. Tanulmányok és jegyzetek*. Bp., Püski, 2004, II. k., 529.

fogást. Mert akiben vajon megvan a „más fajjal való vérbeli kapcsolatnak” a tudata, az nem magyar? S vajon hány nemzedékre érvényes visszafelé ez a tudat? Továbbá: elmélete szerint a nemzetalkotó faj a történelmi faj, amely a legerősebb, és amely „főképpen pszichikum: lelki folyamatok azonossága”.⁷ A nemzet a „legfőbb életérdekek egysége”. Szabó sikertelennek tartja a magyarországi asszimilációt, bár nem zárja ki a teljes asszimiláció lehetőségét sem.

Kezdetben Németh László is szót ejtett a „vérnedv”-ről, ám ez a folyamat nála *különböző* csoportok vegyülését jelentette egyetlen fajtába. Ide vágó metaforája szerint: „Szintézis eredménye a faj. Történelmi és társadalmi erők préselik egy musttá az egy présbe hullott emberszörlőt.” S a legfontosabb distinkció Némethnél: „a faj” *különböző alkatú* csoportokból alakul ki. Az alkat pedig a személyiség belső világának a teljessége. Vagyis magyar az, aki „a magyar fajiság terében nőtt fel, akiben a dolgok magyar mitológiája él, magyar az, ha Hrúz Máriának hívták is az édesanyját”.⁸ (Tudjuk, hogy a *Kisebbségben* [1939] tipológiája szerint Petőfi „jött magyar”-ként gazdagította a magyar kultúrát, ám ez azt jelenti, hogy *alkata szerint* átesett a teljes asszimiláción, de nem a Berzsenyi-féle „mély magyar” érzés- és tudatvilág szerint volt a *legnagyobbak* között. Vagyis Németh László nem a származás, hanem az alkat szerint tekintett a „ki a magyar?” dilemmára.)

Ami az asszimiláció nem kevésbé szövevényes kérdését illeti: mind Szabó, mind Németh sokszor ütött meg kritikus hangot. Szabó Dezső fiatal korában nem egyszer tett – a későbbi Bibó István-i értelemben vett – tényleges antiszemita megjegyzéseket. Ő maga többször érintette a magyar zsidósággal kapcsolatos álláspontjának tartalmát. Például az 1914-ben írt *A magyar zsidóság organikus elhelyezkedése* című válasszcikkében. Itt többek között kinyilvánítja, hogy „a magyar zsidóság történelmi problémáját többé nem lehet elválasztani a magyarság problémájától. A zsidóság lelki és anyagi élete annyi gyökérrel szövődött bele a magyar életbe, hogy jövőjének, fejlődésének, elhelyezkedésének kérdése egyike a magyarság vitális alapproblémáinak.” S mivel ez a zsidóság erő, „életalakító hatalmas realitások ura”, nem vonhatja ki magát a kritika alól. Ő, Szabó Dezső ezt a kritikát gyakorolja, éppen úgy, mint bármely más társadalmi vagy politikai jelenséggel kapcsolatban. Nem tagadja, hogy voltak antiszemita megnyilvánulásai, de őt ma is ezzel vádolni képtelenség és hazugság. Ide vonatkozó írásaiban legtöbbször valóban kritikáról, bírálatról van szó – lett legyen az erős kritika akár –, mely kritika éppúgy érinti a magyar kapitalizmus uralmi pozícióiban levő elnyomó rétegeinek nem zsidó tagjait is. Azaz Szabó nem faji, hanem működési kör szerint bíralt, nem egyszer szidalmazott. Zsidót, németet, magyart, tót, mindenkit, aki nem a magyar nép érdekeit nézte elsősorban. Szintén nevezetes esszéjében (*Rocambol romantika*, 1923) azt is kinyilvánította, hogy: „A zsidókérdés csak egyik része a magyar demokrácia problémájának. [...] Ha egyszer megvalósítjuk a magyar demokráciát, ha egyszer lehetetlenné teszünk intézményeinkkel minden kizsákmányolást: akkor a zsidókérdés és minden faji kérdés

⁷ SZABÓ Dezső: *A végzet ellen (Hungarizmus és halál)* = SZABÓ Dezső: *Az egész látóhatár*. 3. kiad., Magyar Élet [Bp., 1943] II. k., 174., 187.

⁸ *Faj és irodalom* = *Napkelet*, 1928, 1. sz., 36.

önmagától elesik.” S tegyük ide egy harmadik idézetet is 1938-ból az Anschluss és az első zsidóellenes törvény idejéből. Sokat mondó a cím is: *Az antijúdaizmus bírálata*. Itt sem változtat azon a történelmileg igazoltnak látott álláspontján, amely szerint a magyarországi gazdasági és állami ügyek idegen (német és zsidó) érdekeket és nem a magyar nép érdekeit szolgálják, ám az igazi nemzeti veszedelemmel – nem képes lenyelni a magyarságot, nem fenyegeti a magyar nyelvet és nem áll mögötte egy óriási és erős felfegyverzett birodalom. A következtetés: az antijúdaizmus „a legkönnyebb út arra, hogy valaki a tömegeket saját uralmi célja eszközévé tegye”.

Németh Lászlónak a magyar zsidósággal kapcsolatos nézetrendszere elsősorban *kultúrkritikai* attitűdöt jelent, másfelől a magyar „sorskérdések” szempontjából vetődik fel. Felfogása szerint a kultúra *életet szabályzó elv*, azaz egy nemzet életét és sorsát is meghatározza. Ha az egy nemzeten belüli kultúrák nem állnak egymással harmóniában, akkor ez a helyzet negatívan befolyásolja a jövőt. Úgy véli, hogy a magyar zsidóságnak csatlakoznia kell a magyarországi népi mozgalom törekvéseire. Ő maga számos magyar zsidó író teljesítményét méltatta és méltányolta. Bírálatainak célpontja soha nem a zsidó, hanem mindig az *ember*, az emberi minőség volt. Akár íróról, akár nagykapitalistáról volt szó. 1935-ben írta a következőket: „A zsidót egy emberséges kor nem üldözheti azért, mert zsidó. Viszont a gazdasági reformról sem mondhatunk le azért, mert a zsidóságnak ellenszenves. A magyar kapitalizmus tízmillió magyarnak volt egészségtelen: bűne-e a reformnak, ha tízmillió magyar javára néhány százezer zsidó (és ugyanannyi nem zsidó) alól a szabad verseny vizeit lecsapolja?”⁹ A zsidókérdés megoldható, ám ez *új magyar erkölcsiséget* követel. „A zsidókérdés megoldható – írja –, nem botokkal vagy »humanista« szembevetéssel, hanem új magyar erkölcsiséggel, mely a zsidóságból mint értéktisztelő népből az első türelmetlen mozdulat után, hiszem, hogy a kiválóság féltékeny versenyét fogja kiváltani.” Továbbá kijelenti, hogy a zsidóság *nem azonos* a kapitalizmussal. Saját pozícióját is meghatározza e rendkívül kényes kérdésben, amikor kijelenti: „Mint szocialista küzdök a kapitalizmus ellen, mint nem zsidó békét akarok kötni a zsidósággal.”¹⁰ Sőt a küzdő szövetségesi szándékát is kinyilvánítja: „Szűznek tudom magam minden antiszemitizmustól. Szívesen harcolok együtt zsidó bajtársakkal, de világosan kell látnom, hogy miért.”¹¹

III. További hasonló rajzolatú felületek: 1. Ady Endre; 2. A végzetes esztendő: 1867; 3. Szekfű Gyula megítélése

1. Szabó Dezső felfogása szerint Ady Endre „romantikus titán”, „zseni”, aki „prófétának, vátesznek érzi magát”, „fajilag végzetesen meghatározott”. Forradalmiságának

⁹ *A reform* = *Tanú*, 1935, I., 51–52.

¹⁰ *A magyar élet antinómiái* = *Válasz*, 1934, 2. sz., 117–135.

¹¹ *Messziről* = *Tanú*, 1936, III–IV., 128.

igazi tartalma és jellege nem a társadalmi és politikai jellegű, témájú verseiben van (sőt, ezek nem is igazán jó Ady-versek), hanem ez: „művészi-irodalmi forradalom”, amely áttételesen hatott a magyar olvasókra. Tanítását legmélyebbről, éppen ezért az egyetemes felé mutatva a következőkben foglalta össze *A forradalmas Ady* című 1919-ben írt esszéjében. „Kapitalizmus és szabad verseny halál a versenyre képtelen magyarnak [...] Egyetlen menedék: egy legszélesebb emberiség, mely felszabadítja az elfojtott faj mély értékeit.” Vagyis: Szabó világában Ady a felszabadító, az egyetemes gondolkodás és a művészi kiteljesedés.

Németh László számára Ady költészete elsősorban a „mélymagyarság” kifejeződése, párhuzamban a régi magyarsággal. Feltűnő, hogy míg Szabónál – érdemben, külön tanulmányokban – már a húszas évek végén lezárul az Adyról szólás, addig Némethnél még a negyvenes években is tart. Mégpedig sokszor úgy, hogy az Ady-motívumok és a régi magyar irodalomról szóló írások átjátszanak egymásba. Végül is azzal az összefoglaló értékeléssel summázható Németh Ady-élménye, hogy a „mélymagyarság, protestantizmus és európaiság” legteljesebb megtestesítője a XX. században Ady Endre volt”. Németh Szabó Dezső nagy érdemének tartja, hogy ő törte át „a Nyugat íróit a magyar ifjúságtól eltoló előítéletet, Ady örökségét ő menti át az özönvízen”.¹² Ez az örökség pedig a magyar lélek legtokéletesebb kifejeződése: az ősi rezdülésektől a legmodernebb Európa-érzékelésig. Szabó Dezsőhöz hasonlóan Németh László is Adyban látja *saját magyarságeszményének* kiteljesítőjét; Berzsenyi, Széchenyi és Kemény Zsigmond közt helyezi el, hiszen Ady Endre is *sorslátó történelmi realista*.

2. Aligha lehetne közelebbi nézethasonlóságot leírni Szabó Dezső és Németh László gondolatvilágában, mint amelyik az 1967-es kiegyezés következményeinek taglalásaiban mutatkozik meg. Németh is számos alkalommal tér vissza ehhez a „fertelmes” évhez (Szabó), illetve „a magyarság négyszáz éves vérébaja: a Habsburg uralom” (úgyszintén Szabó szóképe) témájához. Szabó sokkal nyersebb – ebben is –, mint Németh, kevéssé merül el a lassú tételekben és a történelmi ismeretekben: lázasan mondja ki észrevételeit, s nemigen differenciál, nemigen mérlegel, nemigen érvel. A negatív vonásokat viszont annál jobban kiemeli. Alaptézisének az a lényege, hogy a kiegyezéssel húztuk magunkra végzetesen az *idegeneket*, s megerősödött minden, ami idegen: a dinasztia, az arisztokrácia, a magas klérus, az ipari és a kereskedelmi kapitalizmus, a sajtó, a vezető rangú katonaság, a magas bürokrácia. Egyetlen, de hármas tényezőből álló magyar talpkőrealitás maradt: a magyar paraszt, a magyar munkás és a magyar szellemi munkás ereje és értéke. Az ő hatalomra kerülésük a jövő záloga. Arra is többször utal Szabó, hogy a diadalmas liberalizmus végül olyan következményekkel járt, amely magát az eredetileg *önnön lényegét* semmisítette meg.¹³

Németh László történelemfelfogása szerint is a kiegyezés az egyik központi probléma. Az 1939-ben írt *Kisebbségben* lapjain távlatos képet vázolt fel. Ő sem

¹² NÉMETH: *i. m.* (1935), 98.

¹³ Vö. pl. *Az ellenforradalom természetrajza*, 1928; *A végzet ellen*.

ment bele történészi vagy gazdaságpolitikai fejtegetésekbe. A kiegyezést a magyar történelem nagy bukásaként értékeli, s „a magyar történet legvégzetesebb szerződése”-ként tekint rá. És miért? Azért, mert két megroppant hatalmi tényező szövetkezett benne, általa. A dinasztia Königratznél, a magyar nemzet pedig – már korábban – a lelkében roppant meg. Magyarország egy végleg legyengült, haldokló birodalomért vállalt felelősséget, cserébe az ellene forduló *nemzetiségei* feletti uralmat kapta. Innentől kezdve kialakult egy haszonelvű részvénytársaság, amelynek morál nélküli aktív és mohó résztvevőit „az új államgründolás fénye és sápjá vonzotta”. S a bekéredzkedő asszimilánsok már ehhez a megroppant szellemhez s megromlott morálhoz alkalmazkodtak. A sokszor emlegetett liberális berendezkedés negatívumairól is bőven szól Németh, amelyek – interpretálása szerint – részben okai (például a korlátlan szabad verseny), részben pedig természetes velejárói voltak (például közjogi küzdelmek, nemzetiségi ügyek) a kiegyezés *lélek- (azaz nemzet)rombolásának*.

3. A fentiekből látható, hogy a dualizmus megítélésekor mind Szabó, mind Németh a Szekfű Gyula (és mások) hanyatláselméletének a terében mozgott: azaz nem a kiegyezés kétségtől hallatlan gazdasági, kulturális stb. fellendülést hozó pozitív következményeit értékeli, tartják szem előtt, hanem a magyar szellem és a magyar nemzeti morál, valamint az emberi minőség és ellenálló képesség, a lelki megroppanás miatti *nemzeti betegségek* foglalkoztatják mindkettőjüket. S mindketten élesen szembefordultak Szekfű Gyulával! Szabó már a húszas évektől, Németh László a harmincas évek közepétől. Hogyan volt lehetséges ez? Úgy, hogy Szekfű Gyula a kiegyezésnek mint *közjogi aktusnak* volt a dicsőítője, de nem a kiegyezés imént jelzett vélt vagy valós következményeinek. Ez utóbbiakat ő is kritikusan szemlélte: úgy vélte, hogy 1867 nagyszerűségével a magyar főhatalom nem tudott élni, az a politikai garnitúra alkalmatlan volt az ország vezetésére. Végül is a kiegyezés történelmi aktusának apoteózisát megjelenítő Szekfű Gyula történelemszemlélete *egészének* elutasításában került egy platformra a harmincas évek végére Szabó Dezső és Németh László. Németh szerint Szekfű „ellenünk jó” történelmet írt, kiüresítette a magyar múltat. Szabó szerint pedig „lírának és romantikának és demagógiának sajnál le mindent, ami a magyar életösztön megmozdulására mutat”.¹⁴

IV. Szabó Dezső: Magyarország helye Európában: Keleteurópa (1935); Németh László: Tejtestvérek (1932), Most, Punte, Silta (1940)

Szabó Dezső világképének az egyik meghatározó eleme, *ideája* az egészséges külpolitikai kelet-(közép)-európai helyzettudat hirdetése már a húszas évektől kezdődően. A fent jelzett tanulmányában az 1919 és 1935 közötti magyar életet „ezer éves európai létünk *legmagyartalanabb korszaka*”-ként említi. A kelet-európai népek

¹⁴ SZABÓ Dezső: *Lírai történetiszemlélet* = Szabó Dezső újabb művei. Bp., Ludas Mátyás, 1939–1940, 55–56., 40.

sors- és alkati rokonvonásai, valamint politikai érdekeik – legfőképpen a német és az orosz imperializmus kivédése – kívánatossá teszik „Keleteurópai Államok történelmi együttműködését”. Olyan szuverén nemzetek szövetségét, amelyben a nemzeti és faji jelleg külön-külön és szabadon érvényesülhet, ugyanakkor a közös ügyekben egymást támogatják és erősítik a szövetségesek.¹⁵ Szabó hangsúlyozza, hogy ez a szövetségtervezet nem lehet utóda a Kossuth-féle Duna-konföderációnak, sem a „Kelet-európai Svájc”-nak. A kiegyezést ostromozva a kelet-európai kis népek körébe sorolja a magyarságot (még frazeológiájában is emlékeztetve Németh László hasonló gondolataira). „Nem lett volna-e életet adóbb, ha biztonságunkat, függetlenségi akarunkat a többi kisebb nép biztonságába, függetlenségi akaratába igyekeztünk volna beépíteni. Milyen egész másként alakulhatott volna a keleteurópai kis népek egybefogásával a jövő!”¹⁶

Németh László a harmincas évek elejétől foglalkozott – gyakorlati: nyelvtanulási és művelődéstörténeti szinten is – a szomszéd népek kultúrájával és történelmével. A *Tanú* 1932. II. számában „Középeurópa” megjelöléssel új rovatot nyitott és két esszét közölt: *Új nyelvtanokra* és *Tejtestvérek* címmel. Az elsőben többek között ezeket írja: „Ideje, hogy szétnézzünk a házunk táján, patrióták legyünk. Cseh, szerb, román – és patriotizmus? Igen! [...] Cseh, szerb, román, német: ellenség, tanítja a régi patriotizmus, én azonban a Rajnától az orosz határig az etnográfiai és nemzeti sérelmek fölött egy új vállalkozás körvonalaait látom, mely testvérré teszi az ellenséges népeket, közös csillag felé tereli a farkasszemet néző tekintetet.” A magyar mint közép-európai nép ennek az új Európának a természetes erjesztője. „Itt a hivatásunk, itt a revíziónk.” A másik itt említett *Tanú*-cikkből olvashatók a már sokszor idézett mondatok, amelyek szerint: „mi, Duna népek ott tartunk, ahol a háború előtt, itt élünk egy sorsközösségben, egymásról mit sem tudva. Igazán itt az ideje, hogy megismerjük testvéreinket, akikkel egy sors száraz emléjét szoptuk.” A „Most”, „Punte”, „Silta” három nyelven (cseh, román, finn) jelenti ugyanazt: „híd”. Németh László e cikke 1940-ből való, a szimbolika pedig ugyancsak a közép-európai kis népek történelmi sorsközösségéről szól.

V. Kiutkeresések és társadalmi-politikai programok Szabónál és Némethnél a harmincas években

Mind Szabó Dezső, mind Németh László számos reformtervvel lépett elő az idők során. S mindketten – láttuk – kelet-közép-európai keretekben gondolkodtak. Szabónál ezek a reformgondolatok a harmincas évek közepén kulmináltak, akárcsak Némethnél. A Gömbös-éra, a Márciusi Front, a népi mozgalom fénykora idején. A fő programpontok mindkettőjükénél (de az egész népi mozgalmon belüli gondolkodásba is) szinte ismétlésszerűen hasonlóak: a föld kérdése, a paraszti sors, a demokrá-

¹⁵ Vö. pl. A *szellemi együttműködés célja, tartalma, határai* = Szabó Dezső *Füzetek*, 25. sz., Bp., 1937. február.

¹⁶ SZABÓ: *i. m.* (1939–1940), 44.

cia, a választójog, a középosztály, a közigazgatás, a kultúra, az oktatás (és így tovább). A korhangulat, az értelmiségi elit számtalan reformgondolatot dédelgetett, de amelyek nem egyszer csak „alibi” reformprogramok voltak.

Szabó Dezső 1939 októberében előszót írt *Az egész látóhatár* című háromkötetes tanulmánygyűjteménye elé. Ez az előszó egyben politikai hitvallás is, amely ebben a mondatában csúcsosodik ki: „A magyarság teremtsen meg egy új, szabadságaiban és kötelességeiben intézményesen biztosított demokráciát, mely az eddigi »népképviselet« történelmi megtévesztése helyett olyan politikai rendszert alkot meg, mely a nemzeti munka egyetemes tömegét minden tényében és intézményében állammá neveli.” Szabó kiemeli még: „A magyarság sajátos egyénisége, erejének legjava, fejlődésének gazdag lehetősége a magyar parasztságban van.”¹⁷ A magyar parasztságból hiányzik ugyan a hazafias öntudat, ám megvan benne a faji öntudat és a faji ösztön. Középosztályunk beteg és idegen, mondja, a feladat: a magyar parasztságból és a munkásságból kell kitermelni az új középosztályt.¹⁸ Mindaddig a „bellum dei” állapotot kell fenntartani az idegen uralkodó rétegekkel szemben, ameddig egy „orgánikus” népképviselési rendszer bevezetése következtében a magyar faj elfoglalja az irányító pozíciókat.

Németh László úgyszintén számos társadalmi, politikai, gazdasági, kulturális, népjóléti reformkérdésben foglalt állást, főleg a harmincas évek közepén. Összefoglaló „tematikus” nagy esszéjét a *Tanú* 1935/1-es számában foglalta össze *A reform* címmel. Elsősorban – itt is – *erkölcsi megújítást* sürget. „Egy igazi mozgalom [...] nem egyes politikai vagy gazdasági feladatokat akar megoldani” – állítja –, de „új sugalló életérzést is terem.” Meggyőződése szerint minden „igazán nagy mozgalom vallásos forradalom is”. Erre a személyes elkötelezettségre kell épülnie magának a reformprogramnak, mégpedig minden egyes részfeladatának. Ő is leszámol az akkori magyar középosztály jövőbeli történelmi szerepével: új magyar középosztály kialakítását hirdeti meg, s a jövő magyar társadalmát mint *értelmiségi társadalmat* írja le. A középosztály az ő felfogásában a „tanultságból élők” osztálya, amely a másik két munkacsoport szerinti „osztállyal” együtt alkotja az új magyar társadalmat. Ez a magyar *minőségszocializmus* társadalma. 1943-ban a *Népi író* című tanulmányában így fogalmazott: „A »proletárok egyesüljetek« (melyben hallgatólag az is benne van, hogy süllyedjetez mindnyájan proletárokká) a múlt század jelszava volt. Új szenvedélyeink és hóbortjaink alól én egy optimistább csatajelet hallok ki: Legyetek mindnyájan értelmiségé.”

¹⁷ SZABÓ: i. m. (1943), 14–15.

¹⁸ SZABÓ Dezső: *A magyar középosztály megteremtése* = Szabó Dezső Füzetek, Bp., 1935. november, 12. sz.

Bartha Ákos

Szabó Dezső és a pénz: esettanulmány*

Tanulmányom Szabó Dezső egyik hosszúra nyúló – kisebb-nagyobb intenzitással egy évtizeden (1928–1938) át tartó – konfliktusát tárgyalja, amely az elismert író és egy hasonlóan nehéz természetű politikus, Bajcsy-Zsilinszky Endre között zajlott. Az eredendően anyagi természetű botrány a két németellenes ideológus húszas évek végi együttműködésének lett nem kívánt hozadéka. Bajcsy-Zsilinszky kapcsolati hálója ekkoriban rendszerellenes személyekkel bővült, míg világnézete jelentősen átalakult, bár mindezt bajosan lehet egyfajta baloldali fordulat kezdőlépésének tekinteni.¹ Az általa alapított *Előőr*s című hetilap első száma 1928. március 15-én jött ki a nyomdából. Lapjain egyszerre jelentek meg írások kipróbált fajvédőktől, a Pethő Sándor nevével fémjelzett kávéházi társaságtól és újonnan jelentkező fiataloktól. Elsősorban a népi mozgalom körüli bábáskodás miatt őrizte meg a folyóirat nevét az irodalomtörténet, nem is érdemtelenül. Számos népi író próbálgatta itt, illetve az utódlapban, az 1932-től megjelenő *Szabadság*ban a szárnyait (pl. Féja Géza, Kovács Imre, Veres Péter, Szabó Pál, Sinka István). Ekképp – Féja 1965-ös kötete nyomán² – gyakran rendszerellenes szabadsapatként tartják számon Bajcsy-Zsilinszky orgánumát.³

A parlamenti mandátum nélküli politikusnak sikerült munkatársul megnyerni egy olyan főmunkatársat is, aki a húszas évek második felében az ideológiai szekértáborok közti senkiföldjén találta magát. Szabó Dezső – minthogy róla van szó – ekkorra már „gőrénykurzusként” érkezett a Horthy kormányzó nevével fémjelzett berendezkedésről, legkésőbb 1923-tól pedig a német expanzió veszélyeire figyelmeztetett. Olyan – Bajcsy-Zsilinszky publicisztikájában 1927 decemberétől megjelenő – feladatokat sürgetett, mint a magyar kultúra megszabadítása a német kultúra „gyarmatosító hatásától” vagy a főváros körüli német falvak megmagyarosítása.⁴ Az író delejező hatásáról utóbb a politikus is megemlékezett Szekfű Gyulához intézett 1942-es történetpolitikai vitáirátában.⁵

Az elsikkadt földreform miatti csalódottságban, a gazdasági liberalizmus iránti ellenszenvben, a „törzsökös” magyar parasztságba vetett hitben és a hajlíthatatlan németellenességben Szabó és Bajcsy-Zsilinszky között aligha volt vita, ráadásul mindkettőjüket az „Eszményi Társadalom” – mindkét életműben újra- és újraírt – kép-

* A tanulmány az *Új Nézőpont* digitális folyóirat 2017/3. számában megjelent írás (*Egy lovagiatlan ügy. Bajcsy-Zsilinszky Endre és Szabó Dezső afférja[i]*) átdolgozott és fele terjedelembre rövidített változata.

¹ Részletezem: BARTHA Ákos: *Bajcsy-Zsilinszky Endre. Életút és utóélet*. Bp., MTA BTK TTI, 2019, 235–268.

² FÉJA Géza: *Szabadsapat*. Bp., Szépirodalmi, 1965.

³ Vö. BORBÁNDI Gyula: *A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék*. Bp., Püski, 1989, 123.

⁴ PÉTERFI Gábor: *Szabó Dezső és Féja Géza Trianon-reflexiója és külpolitikai nézetei*. Bp., L'Harmattan, 2011, 63.

⁵ Idézi: *Bajcsy-Zsilinszky. Írások tőle és róla*. Szerk. TILKOVSKY Loránt, Bp., Kossuth, 1986, 27.

zete hajtotta.⁶ Az *Előrs*-cikkei jelentős részét Párizsban író Szabó bizonyára hatásal volt Bajcsy-Zsilinszky nyiladozó francia orientációja is, ráadásul a germanofób író már 1928 őszén a Németország és Oroszország közé szorított, a Baltikumtól Görögorszáig húzódó kis nemzetek katonai és gazdasági önvédelmi rendszerének szükségességét fejtegette az *Előrs*-ben, mely missziónak vezetésére – történelmi hivatása miatt – csakis a magyarságot tartotta alkalmasnak.⁷ A Szent István-i (reform)birodalom mellett éppen ez a fajta hungarocentrikus, Varsó-Budapest-Belgrád-Róma vonal mentén húzódó „vertikális tengely” vált Bajcsy-Zsilinszky külpolitikai vezérfonalává 1930-tól.⁸ Szabó Dezső egyik monográfiája egyenesen úgy fogalmazott, hogy az „Előrs lényegileg a Szabó Dezső-i programot hirdette egy kissé felhígított változatban. Az akkori magyar sajtóban nem is volt lap, amely annyira közel állt volna Szabó Dezső törekvéseihez.”⁹

Bajcsy-Zsilinszky eleinte meg lehetett elégedve a nagy reményekkel szerződtetett író munkájával. „Senkire olyan biztosan számítani nem tudok, mint rá. Az is örömmel tölt el, hogy munkánk iránt változatlan jóindulattal és elismeréssel van” – írta egyik levelében,¹⁰ noha a szellemi egyetértés soha nem volt köztük teljes körű. Ezt egyrészt a Szabó Dezső cikkeihez írt szerkesztőségi kommentárok, másrészt a politikai magánlevelezése is bizonyítja. Ami az utóbbit illeti, a fiatal jezsuita munkatárs, Balla Borisz már az *Előrs* első számának megjelenése előtt közölte a leendő főszerkesztővel, hogy nem hajlandó olyan lapba írni, ahol Szabó állandó cikkíróként dolgozik. Balla szerint „egy olyan lap, amelyik új életet, új nagy nemzeti célokat hirdet, nem indulhat meg cégérén egy ilyen kijátszott és erkölcsileg a szélrőzsza minden irányában kompromittált névvel”. A *Magyarság* című lap papirosán írt levél a figyelmeztetésekkel sem maradt adós: „ahonnan ő [Szabó Dezső – B. Á.] elszállt, ott csak rosszindulat és piszkos kis ügyek maradnak hátra. Őszintén mondván, az *Előrs* szerkesztőségi személyeinek összetételét, ha nézem, biztos ösztönöm súgja nekem, hogy itt is nagy robbanások fognak bekövetkezni a túldoldal nagy gaudiu-mára” – jövendőlt a jezsuita újságíró,¹¹ noha cikkeit végül nem vonta meg a laptól. De nem volt elragadtatva Szabó szereplésétől Tábori József sem, aki még a nevért is le akarta vetetni az *Előrs*-ről az író Szent István-cikke miatt, jóllehet kérésének Bajcsy-Zsilinszky nem tett eleget.¹²

A lapvezér érezhetően igyekezett több lovat megülni és erősen bízott védencében, sőt alighanem húzónévként számolt vele. Erről tanúskodik, hogy húsz nappal

⁶ Szabó Dezső „nemzeti radikalizmusához” és hatástörténetéhez: BOGNÁR Bulcsu: *A népies irányzat a két háború között: Erdei Ferenc és a harmadik út képviselői*. Bp., Loisir, 2012, 53–105.

⁷ KOVÁCS Dávid: *Szabó Dezső nemzetszemlélete. A közösségi identitás változatai Szabó Dezső életművében*. Máriabesnyő, Attraktor, 2014, 117–119.

⁸ Vitéz BAJCSY-ZSILINSZKY Endre: *Nemzeti radikalizmus*. Bp., Stádium, 1930, 143.

⁹ GOMBOS Gyula: *Szabó Dezső*. München, Auróra, 1969, 305.

¹⁰ BUDAI BALOGH Sándor: *Szabó Dezső bizalmas levelei = Irodalomtörténeti Közlemények*, 1983, 5. sz., 539.

¹¹ Balla Borisz levele Bajcsy-Zsilinszky Endrének. 1928. március 12. Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Archivum (a továbbiakban: RETÖRKI Archív). Vigh Károly hagyatéka. 17. doboz. (Levelek VI.)

¹² Bajcsy-Zsilinszky Endre levele Tábori Józsefnek. 1928. augusztus 24. RETÖRKI Archív. Vigh Károly hagyatéka. 14. doboz. (Levelek III.)

Tábori felszólítását megelőzően barátságos hangvételű levélben ajánlotta fel közvetítését az írónak egy Horthy Miklós kormányzóhoz címzett nyugdíjkérelmet (vagy tanári végkielégítést) körvonalazva. A mindkettőjük által hevesen támadott Klebelsberg kultuszminisztert megkerülő manővertől 400–500 P-t remélt a politikus. A kérelemben Vass József munkaügyi és népjóléti minisztert is igyekeztek bevonni, akivel Szabó még a századelőn került barátságba. A kísérlet sikertelen maradt, de az ekkor már Franciaországban tartózkodó író Bajcsy-Zsilinszkytól és öccsétől, a Stádium vezérigazgatójától, valamint a Bartha Miklós Társaságtól is komoly sum-mát kapott (mintegy 4700 P-t).¹³ Egy le nem közölt cikkeken túl ezek a zavaros pénz-ügyek, pontosabban az *Előőrs* bűjtött finanszírozása okozta Szabó hirtelen eltűnését a laptól 1928 végén 55 itt publikált közleményt követően.¹⁴

Az ügy hátterében Vass József állt. A sárvári csizmadia gyermekéből előbb ka-locsai préposttá, majd miniszterré emelkedő Vass nem idegenkedett sem a nagytőke korlátozásától, sem a földreformtól, noha szándékainak mélységét nem ismerjük, mivel nem készült még biográfia Bethlen István változó összetételű kormányainak egyik legstabilabb miniszteréről, a miniszterelnök helyetteséről.¹⁵ Bajcsy-Zsilinszky 1930-ban alapított pártjának, a Nemzeti Radikális Párt (NRP) titkárnak, Talpassy Tibornak a visszaemlékezése szerint Vass egyenesen miniszterelnöki álmokat dé-delgetett és ennek háterszágául szánta volna az induló lapot. Az író arra is emlé-kezni vélte, hogy Bajcsy-Zsilinszky Gömböst is bevonta a tervbe.¹⁶ Féja Géza ezt a forgatókönyvet cáfolni igyekezett saját visszaemlékezéseiben, hozzátéve: „annyi tény, hogy a kormány tagjai közül Vass Józsefet szerette leginkább [Bajcsy-Zsilinszky – B. Á.], mert benne sejtett demokratikus hajlamokat. Vass pedig, ha el-nyerte volna a miniszterelnöki széket, Zsilinszkynek mint ellenzéknek feltehetőleg szabad futást ad, már ezért is, hogy légkört teremtsen, és nyomást fejtsen ki a de-mokratikus reformok érdekében.”¹⁷ A Vass Józsefhez fűződő kapcsolatból terem-tődött meg az *Előőrs* anyagi és szellemi háttere is,¹⁸ s e kapcsolat a lap tartalmán is nyomot hagyott.¹⁹

¹³ BUDAI BALOGH: *i. m.* (1983), 536–537. Szabó Dezső első monográfusa szerint az író nyugdíjkérelmét az 1928 őszén államtitkárrá emelkedett Gömbös Gyula támogatta. NAGY Péter: *Szabó Dezső*. Bp., Aka-démiai, 1964, 446–447. A fenti levelezés azonban nem említi Gömböst; benne Bajcsy-Zsilinszky sze-repel közvetítőként.

¹⁴ Uo., 428.

¹⁵ Vass életpályájához: TIMÁR István: *A bethleni konszolidáció „szürke eminenciása” – Vass József politikai pályafutásának vázlata = Vasi honismereti és helytörténeti közlemények*, 1995, 4. sz., 67–73. TASCHKE Zoltán: *„Az ország szolgálatában megmaradni a legfőbb erkölcsi kötelesség” – Vass József miniszterel-nök-helyettesi szerepe a Bethlen-kormányban = Clio Műhelytanulmányok*, 2019, 4. sz.

¹⁶ TALPASSY Tibor: *A holtak visszajárának*. Bp., Magvető, 1971, 11–17. Vö. TALPASSY Tibor: *A reggel még várat magára*. Bp., Gondolat, 1981, 9–17. A mértéktartó szakirodalom nem szól efféle tervekről Vass kapcsán. ROMSICS Ignác: *Bethlen István*. Bp., Osiris, 1999, 307., 320.

¹⁷ FÉJA Géza: *Lapszélre*. Bp., Szépirodalmi, 1982, 60. (Féja és Talpassy ugyanakkor 1929 előtt nem ismer-ték személyesen Bajcsy-Zsilinszkyt, vonatkozó információik tehát másodkézből származnak.)

¹⁸ TALPASSY: *i. m.* (1971), 5–17.

¹⁹ Vö. pl. *Előőrs*, 1929, november 9., 5–7. („A tanyanép szociális helyzete? Vass József szíve is megesett Sebők Vince tragédiáján”) és BAJCSY-ZSILINSZKY Endre: *Badak uram szerencséje (Egy húszholdas kis-birtok sorsa 1930-ban) = Előőrs*, 1930. május 17., 1–3

Ám a „Vass-pénzek” botránykrónikája nem taktikai játékoknak, hanem Szabó Dezsőnek köszönhetően kapcsolódott a korban Bajcsy-Zsilinszky Endréhez. Az ügy hátterébe Baróthy Pálnak, a budapesti királyi ügyészség vezetőjének a belügyminiszterhez címzett jelentése enged bepillantást. Szabó ugyanis sikkasztás gyanúja miatt feljelentést tett a Népjóléti Minisztérium és a Belügyminisztérium egyes tisztviselői, valamint Bajcsy-Zsilinszky Endre ellen. Baróthy 1933-as hosszú anyaga nemcsak a körülményeket, de a botrány kirobbanását is tárgyalja. Mint innen megtudhatjuk, „a »Társadalmunk« című politikai hetilap 1932. évi május hó 14-én megjelent 19. számában »Kik kerestek Szabó Dezső segélyén a Népjóléti körül?« című közlemény tartalma szerint Szabó Dezső már a »Karácsony Kolozsvárt« című regényében is félreérthetetlen célzásokat tett arra, hogy őt – akinek valamelyik hivatalos fórum pénzsegélyt utalt ki –, meglopták.”²⁰ Az említett kis kötet valóban tartalmaz ilyen kitételeket. A főszereplőt, Szűcs Barnabást környezetete folyamatosan kihasználja, kizsákmányolja. Az egyik történet szerint Szűcs Budapesten „találkozott véletlenül a hírhedt pervátalelkű újságíróval, Brozicsevicccsel”, aki saját elmondása szerint „pertu barátja minden miniszternek, sajtóban és mindenütt ezer összekötetése van”, s aki „írt elferdített írással egy kérvényt a népjóléti miniszterhez egy nagyobb összegű segélyért s Barnabás úrnak csak a nevét kellett aláírnia. [...] Két múlva aztán eltűnt. [...] Szegény nagy gyermek Barnabás csak hallomásból tudta meg, hogy a népjóléti minisztériumban tényleg nagyobb összeget utaltak ki nevére” – tett aligha félreérthető célzásokat az író,²¹ aki ugyanakkor a *Társadalmunk*-cikkben a regény műfajából eredő fikcionalitásra hivatkozott (nem túl nagy meggyőzőerővel). Szabó a hírlapíró előtt úgy nyilatkozott, hogy néhai Vass József miniszter önként két ízben sietett segítségére, de egyik esetben „a kiutalt segély hűtlen közvetítő kezébe került, mert annak csak egy részét kapta meg éspedig azt is olyan elaprózott részletekben és mindig megkésve, hogy ennek az egyik segélynek újszólván semmi hasznát nem látta.”²² Bár 1936-ban az író külön „hangsúlyozta”, hogy nem ő kezdeményezte a feljelentést, s „az eljárás Zsilinszky ellen hivatalból indult meg”,²³ mindezt cáfolja – az író ellen később több eljárást indító²⁴ – Baróthy idézett, belügyminiszternek címzett levele. Azt viszont mindkét dokumentum megerősíti, hogy az ügyészség a politikussal szembeni bünvádi eljárást megszüntette.

Ez volt tehát az író vádja, amellyel kapcsolatban a vizsgálat arra jutott, hogy Bajcsy-Zsilinszky 1928-ban és 1929-ben többször közbenjárt Szabó segélyezése érdekében a miniszternél, aki egyszer 700, majd 2000 P segélyt engedélyezett az

²⁰ Baróthy Pál, a budapesti királyi ügyészség vezetőjének a belügyminiszterhez címzett jelentése. (1933. június 28.) Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) K 148 1933 5 3354. A forrást Paksa Rudolf bocsátotta rendelkezésemre, amiért ezúton mondok köszönetet.

²¹ SZABÓ Dezső: *Karácsony Kolozsvárt. Regény: egyszerű kis koldustörténet.* Bp., Káldor, 1932, 105–106.

²² *Társadalmunk*, 1932. május 14., 3.

²³ Bírósági jegyzőkönyv Szabó Dezső rágalmozási perének 1936. június 5-i debreceni tárgyalásáról. Szabó Dezső vallomása. Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára (a továbbiakban: MNL HBML) VII. 4/c 65. d.

²⁴ BUDAI BALOGH Sándor: *Szabó Dezső Ludas Máttyás-füzetei (1934–1942). (Emlékezések, naplók, levelek)* = *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1982, 222.

író részére. Az ügyet tovább bonyolította, hogy utóbbi alkalommal a lapvezér az *Előőrs* részére is segílyt kért. Ezt néhai Vass József 2000 pengőben engedélyezte is, azonban tekintettel arra, „hogya reá nézve ennek az ellenzéki irányzatú lapnak a segélyezése kényelmetlen volt, azt ajánlotta, hogy vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre az »Előőrs« részére kiutalt 2000 pengőt is az ugyanakkor segélyben részesített Szabó Dezső sértett segélyezésének címe alatt vegye fel. [...] A 2000 pengőt a levél adatai szerint vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre a néhai Vass József miniszter rendelkezésének megfelelően az »Előőrs« részére felhasználta, míg a ténylegesen Szabó Dezső részére kiutalt 2000 pengőt [...] 1928. március 9-én valóban kifizette. A fentebb említett levél adataiból kitűnik az is, hogy vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre Szabó Dezső sértettet éveken keresztül a saját pénzéből tetemes összegekkel állandóan segélyezte” 1928 márciusa és 1929 márciusa között. „Szabó Dezső sértett által vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endrétől felvett segélyek összege [...] az ő részére felvett 2700 pengővel szemben 6100 pengőt tett ki.”²⁵

Szabó Dezső első – az író iránt egyébként nem túl jóindulatú – monográfusa, a filológiai módszereket az állambiztonsági információszerzés eszközeivel ötvöző²⁶ Nagy Péter 1964-ben megjelent kánonformáló kötetében a fentiekkel szemben azt sejtette, hogy a támogatást elsősorban nem Bajcsy-Zsilinszky lapjának, hanem az írónak címezték. Eszerint Vass József „segítségére sietett” az anyagi gondokkal küzdő Szabónak, „az összeget Bajcsy-Zsilinszky Endrén keresztül juttatva el hozzá s felhasználva ezt a segélyezést Zsilinszky akkor induló hetilapja, az *Előőrs* támogatására. [...] Vass a segílyt feltétel nélkül adta; Szabó Dezső ezt honoráriummá változtatta” – írta Nagy, az író környezetéből származó, több évtizedes emlékek nyomán.²⁷ Felmerülhet a kérdés: honnan tudta meg Szabó Dezső a második 2000 pengő történetét? Talpassy az *Előőrs* bujtatott finanszírozásába szerinte beavatott Gömbös Gyulát feltételezte Szabó informátoraként. Vagyis eszerint a későbbi miniszterelnök említette volna meg a nevére kiutalt másik 2000 P-t az írónak 1928 végén. Gömbös így egyrészt sakkban tarthatta (volna) kormánypénzzel kompromittálódott egykori fajvédőpárti fegyvertársát, Bajcsy-Zsilinszkyt, másrészt kiiktathatta a – hozzá hasonlóan – miniszterelnökségre áhítozó riválisát, Vasst (annak 1930 szeptemberében bekövetkező haláláig).²⁸

²⁵ Baróthy Pál, a budapesti királyi ügyészség vezetőjének a belügyminiszterhez címzett jelentése. (1933. június 28.) MNL OL K 148 1933 5 3354. Talpassy Tibor ugyanakkor arról tudósít, hogy Szabó már jóval 1932 előtt, 1928 végén követelte vélt jussát Bajcsy-Zsilinszkytól, aki „sebtében összeszedett hát váltókra valamennyi pénzt, és gazdasági embere útján kiegyezett a követelőző íróval. Szabó Dezső ez év végén megszűnt az *Előőrs* cikkírója lenni, viszont megígérte, hogy a kellemetlen ügyet többé nem bolygatja.” Ennek ellenére „időnkint jelentkezett Zsilinszkyknél, és újabb összegeket követelt” tőle és Vasstól is. TALPASSY: *i. m.* (1971), 15.

²⁶ PAPP István: *Kettős ügynök – Nagy Péter, Szabó Dezső és az állambiztonság = Kommentár*, 2010, 5. sz., 18–29.

²⁷ NAGY: *i. m.* (1964), 427. (Ez a közlés tehát nem tesz különbséget a két 2000 P között.)

²⁸ TALPASSY: *i. m.* (1971), 15–17. Gömbös útja a húszas évek végén felbomló fajvédő pártból visszavetett a kormánypártba, ahol előbb államtitkárként, majd hadügyminiszterként, végül (1932 októberétől) miniszterelnökként ténykedett. VONYÓ József: *Gömbös Gyula és hatalom*. Pécs, Kronosz, 2018, 242–281.

Annyi bizonyos, hogy Szabó és Bajcsy-Zsilinszky konfliktusa túlmutat önmagán és a halott patrónus-miniszter tárcájánál, a Dréhr-ügy nyomán fellelt visszaélésekhez kapcsolódik, bármennyire is próbálta ezt cáfolni mind Szabó,²⁹ mind Bajcsy-Zsilinszky.³⁰ Mint utóbb kiderült, a törvényhozással komoly szociálpolitikai vívmányokat elfogadtató Vass „hatalmas kölcsönöket vett fel rokonai megsegítésére, állami pénzen festette meg saját és államtitkára arcképét, a társadalombiztosítás pénzéből pedig luxusautót vásárolt magának és helyettesének, Dréhrnek is. [...] Fény derült arra is, hogy a kormány a különféle, főleg jugoszláviai menekülteknek szánt segélyalapokat a bulvársajtó egyes munkatársainak megvásárlására fordította. (Máig nem tudni, hogy a lekenyerezett újságok ellenzékiek vagy kormánypártiak voltak-e)” – fogalmazott Hátori Péter.³¹ Az azonban tudható, hogy a Vass-féle pénzekből olyan, zugfirkásznak aligha nevezhető értelmiségieknek is jutott, mint Féja Géza, Szabó Pál vagy József Attila.³²

Az igazi „bomba” csak a sajtóreflexió nélküli 1933-as ügyészégi vizsgálat után másfél évvel, 1934 novemberében Szabó Dezső debreceni eladóútján robbant. A rendezvény szervezője a Turul Szövetség debreceni szervezete volt. A civisváros diáksága ez idő tájt igen forrongó időszakát élte,³³ noha az országos feltűnést keltő zsidóellenes atrocitások 1934 őszére „tandíjreform mozgalommá” szelődültek.³⁴ A diákok lelkesen szervezték a „Szabó Dezső hetet”, s tervük fogadókésztségre talált magánál az írónál is. A nyitottságnak – Budai Balogh Sándor emlékei szerint – első-sorban pénzügyi okai voltak.³⁵ Szabó „november 2-án érkezett a városba, az állomáson több száz diák fogadta. Gyalog, diadalmenetben vonult a diákság társaságában az Arany Bika szállodába. Az épület előtt szintén hatalmas tömeg várta. A szobájában kisvártatva felkereste Ady Lajos és a debreceni fiatalság több vezetője.”³⁶ Szabó Dezső néhány napon belül három előadást tartott: először Adyról, majd a kalvinizmus problémáiról beszélt, míg a harmadik, *Én utam, művészetem, művészetem keletkezési folyamatai* című³⁷ előadás okozta az országos botrányt,³⁸ noha ő maga egyáltalán nem így értékelte a történeteket és feltűnően meleg hangon emlékezett

²⁹ Szabó Dezső Füzetek 16., 1936. április 58.

³⁰ Feltűnő Bajcsy-Zsilinszky hetilapjának, a feltételezett kormányzati korrupciókra mindig lecsapni kész Szabadságnak a visszafogottsága Dréhr öngyilkossága után. Szabadság, 1936. február 9., 4. (Dréhr ítélkezett...)

³¹ HÁTORI Péter: A Horthy-kor legnagyobb korrupciós pere: kis magyar körmagyar = HVG, 2011, 18. sz., 48–49.

³² BUDAI BALOGH: i. m. (1983), 537.

³³ Vö. KEREPESZKI Róbert: A Turul Szövetség 1919–1945. Egyetemi ifjúság és jobboldali radikalizmus a Horthy-korszakban. Máriabesnyő, Attraktor, 2012, 173–177.

³⁴ TÓTH PÁL Péter: Metszéspontok: a Turultól a Márciusi Frontig. Bp., Akadémiai, 1983, 105.

³⁵ Szabó Dezső – komoly anyagi teher árán – 1934-ben indította el egyszemélyes vállalkozását, a Szabó Dezső Füzeteket, amely „Ludas Máttyás kiadásában” jelent meg (ezért nevezik gyakorta Ludas Máttyás Füzeteknek).

³⁶ BAKÓ Endre: Szabó Dezső és Debrecen. [Dokumentumriport] = Stádium, 2013, 8. sz., 2–6.

³⁷ Bírósági jegyzőkönyv. Szabó Dezső vallomása. 1936. június 5. MNL HBML VII. 4/c 65. d.

³⁸ Az Új Magyarországi beszámolója szerint az előadást „olyan kínos botrányt zavarta meg, amely páratlanul áll az irodalmi előadások történelmében”. Új Magyarországi, 1934. november 9., 6.

meg a városról saját lapjában. „Itt nem voltak az előadásaimon megszokott nagy tömegzajlások s az idegen elemek, kevés kivételtől eltekintve, távol maradtak. [...] Sohasem éreztem még közönség előtt ennyire otthon magamat” – fogalmazott, megjegyezve ugyanakkor, hogy „egy kötelességszerű szükségből tett kijelentésem a pesti lapok szemetes sorokban mint botrányt kiáltották országgá”, pedig „aki még ma sem lát tisztán az én ügyemben: Az nem akar látni” – tette hozzá sejtelmesen.³⁹ A nyilvános laudáció mellett titkárának ugyanakkor az alábbi (eredetileg olaszul írt) üzenetet küldte postán Debrecenből: „Vezér! Szomorú nap, fájdalmas város. De nem hagyom.”⁴⁰

Szabó ezzel harmadik előadásán, november 7-én, kifejezetten a sajtó jelen lévő képviselőinek felolvasott nyilatkozatára utalt, amely a kormánypárti lap tolmácsolásában így szólt: „Néhai Vass József népjóléti miniszter még életében bizonyos összeget utalt ki részemre és ezt Zsilinszkyvel küldötte el hozzám. Zsilinszky ezt a pénzt olyan részletekben fizette, hogy teljesen értékét veszítette. Egy bizonyos részt pedig a maga céljaira fordított. Amikor én tudomására adtam, hogy nem az egész összeget juttatta kezeimhez, akkor levelet írt hozzám, amelyben becsületszárra fogadta, hogy egy fillért sem tartott vissza. Ez a levél ma is kezeim között van. Még egy évvel később, mikor a Dréhr-ügy kipattant, Zsilinszky Endre Féja Géza útján 200 [sic!] pengőt küldött nekem azzal, hogy ezt a pénzt Vass József úgy utalta ki az én nevemre, hogy azt ő, vagyis Zsilinszky Endre költse el. Tegyük fel, hogy állítása igaz. Én azt állítom, hogy ez nem becsületes tett. Aki ilyen pénzszerzést megengedhetőnek tart, azt én nem tartom becsületes embernek.”⁴¹ Nem tudni, hogy csupán elütés-e a Bajcsy-Zsilinszky által hevesen támadott – ám az ügy kapcsán nem ellenséges – *Uj Magyarország* által említett 200 pengő, ám a többi lap – amelyek nem idézték szó szerint a nyilatkozatot – és a bírósági iratok egyaránt 2000 pengőről szólnak.⁴² Ezt az összeget tehát Bajcsy-Zsilinszky 1931 elején, a Dréhr-ügy⁴³ kipattanásakor adta át „azzal, hogy ezt a pénzt Vass József neki rendelkezésére bocsátotta és ő ezt most Szabó Dezső kezéhez juttatja”.⁴⁴

Jogosan merül fel ezen a ponton a kérdés, hogy milyen szerepet töltött be a két pesti író torzszalkodásában a vendéglátó, vagyis a debreceni diákság. Tóth Pál Péter korabeli diákvezérekkel készített interjúk alapján arra a megállapításra jutott, hogy „a választóvonal nem Szabó Dezső hívei és ellenfelei között húzódott, hanem a Bajcsy-Zsilinszky korábbi szélsőjobboldali, fajvédő politikáját számon kérők és Zsilinszky nemzeti radikalizmusának hívei között”.⁴⁵ A konfliktus előzménye Bajcsy-

³⁹ Szabó Dezső *Füzetek* 4–5. 1934. december–1935. január, 69, 71.

⁴⁰ BUDAI BALOGH: i. m. (1982), 212.

⁴¹ *Uj Magyarország*, 1934. november 9., 6.

⁴² A debreceni kir. járásbíróság ítélete. 1934. december 13. MNL HBML VII. 4/c 65. d.

⁴³ Dréhr Imre (1889–1936) a népjóléti tárca politikai államtitkára. Neve a Vass halála után kirobbant, népjóléti minisztérium körüli panamabotránnal kapcsolódott össze. Dréhr az elsőfokú ítélet után öngyilkos lett.

⁴⁴ *Népszava*, 1934. november 8., 8.

⁴⁵ TÓTH PÁL: i. m. (1983), 106.

Zsilinszky 1933. őszi debreceni látogatása volt. A „turulisták egy csoportja” nem nézve jó szemmel az NRP térnyerését – Barcza Gedeon későbbi sakknagymester vezetésével – számon kérte a politikustól, hogy miért revideált „a zsidókérdésben és a fajvédelem kérdésében. [...] Ez a találkozás egy rendkívül izgatott és kemény összecsapás volt. Zsilinszky sem volt teljesen ura magának, elvörösödött, dühöngött stb.” – fogalmazott az NRP debreceni szervezetét kiépítő Békés István, aki szerint ez a csoport biztosította később Szabó Dezső számára a terepet Debrecenben.⁴⁶ Tény, Bajcsy-Zsilinszkynek komoly bázisa volt a környéken. Ez ekkor már nem csupán 1922 és 1926 közti derecskei mandátumának köszönhető. A harmincas évek első felében az ellenzéki politikus egyre szívélyesebb viszonyt ápolott a néhai „oktobrista” miniszterrel, Juhász Nagy Sándorral,⁴⁷ ráadásul az NRP helyi szervezetét jórészt éppen debreceni diákok építették ki, illetve működtették.⁴⁸

Am a kétségkívül heves reakcióknak más oka is volt. Szabó ugyanis nemcsak Bajcsy-Zsilinszkyt, de a rendezvény házigazdáját, a Turul Szövetség debreceni szervezetét is megtámadta, akiket a belépőjegyek elikkasztásával vádolt meg. A pénzét féltő író először maga igyekezett kiszűrni a „potyázókat”, végül Fazekas Sándor egyetemi magántanárral ellenőriztette a bilétákat.⁴⁹ A szervezőkre vonatkozó gyanúját később ugyan visszavonta, ám nyilatkozatában – a korabeli hírlapcímek ellenére – nem kért bocsánatot: „A tegnapi szünetközi jegyszedés nyomán keletkezett álhírekkel kapcsolatban kijelentem, hogy a köztünk esedékes elszámolások a legnagyobb korrektséggel történtek. A rendezők munkássága kifogástalan volt. Szabó Dezső s. k.” – áll a rövid közleményben.⁵⁰

Az Aranybika dísztermében elhangzott előadásról Bajcsy-Zsilinszky szinte azonnal értesült, köszönhetően a civisvárosból még a botrány éjszakáján Budapestre vonatozó fiatal híveinek.⁵¹ Másnap aztán éles hangú nyilatkozatokat adott ki, amelyben „a legaljasabb, a legbecstelenebb rágalomnak” minősítette hajdani harcostársának vádjait és bírósági elégtételt ígért.⁵² A *Magyarországnak* nyilatkozva „gyógyíthatatlanul beteg, szerencsétlen ember tajtékzásának” nevezte Szabó támadását a politikus,⁵³ aki mellett nyilatkozatban állt ki Féja Géza. „Zsilinszky Endrének baráti forrásból szerzett 2000 pengője egyéni ajándék volt Szabó Dezső számára, legkevésbé sem kötelezettség utólagos lerovása” – fogalmazott az író.⁵⁴ Bár szinte min-

⁴⁶ TÓTH PÁL Péter: *Messidők*. Bp., Akadémiai, 1987, 38–39. (Békés István-interjú)

⁴⁷ Lásd levelezésüket: RETÖRKI Archívum 14. doboz. (Levelek III.)

⁴⁸ TÓTH PÁL: *i. m.* (1987), 36. (Békés István-interjú) és 182. (Üjhelyi Szilárd-interjú) Vö. SEBESTÉNY Sándor: *Honfoglaló útra. Bajcsy-Zsilinszky Endre és a bihariak = Debreceni Szemle*, 1983, 1. sz., 102–110. *Bajcsy-Zsilinszky Endre levelei Hajdú és Bihar megyei híveikhez*. Szerk. VIGH Károly = *Alföld*, 1986, 6. sz., 47–59.

⁴⁹ Oláh Gábor naplóját idézi: NAGY, *i. m.* (1964), 518. Vö. *Magyar Hírlap*, 1934. november 9., 6.

⁵⁰ *Magyarország*, 1934. november 10., 8.

⁵¹ TÓTH PÁL: *i. m.* (1987), 36. (Békés István-interjú).

⁵² *8 Órai Ujság*, 1934. november 9., 8.

⁵³ *Magyarország*, 1934. november 9., 9.

⁵⁴ *8 Órai Ujság*, 1934. november 10., 8.

den lap beszámolt az esetről, az irodalmi élet meglehetősen apatikusan fogadta az író újabb botrányát, melynek elítélése olyan ellentétes pólusokat hozott közös nevezőre, mint az újkatolikus *Magyar Kultúrájában* cikkező Nyisztor Zoltán és az urbánusként számon tartott Zsolt Béla. Cikkükben mindketten szánakozva írtak az irodalom „kivert bikájáról”,⁵⁵ aki „piaci pizskolódásaival”⁵⁶ csak saját tehetetlenségét bizonyítja. A budapesti lapok többségével szemben a szervezők kiálltak az író mellett,⁵⁷ míg a Juhász Nagyhoz köthető *Debreczeni Független Újság* már nem volt ilyen megértő az általuk is nagyon várt íróval szemben.⁵⁸ Bajcsy-Zsilinszky ígérétehez hűen rágalmozási pert indított Szabó ellen – vagyis fordult a kocka: alperesből felperes lett – és csatolta a budapesti királyi ügyészség végzését is, amely szerint az író összesen 12 100 pengőt kapott tőle.⁵⁹

A szintén eléggé feldúlt író az elhúzó bírósági procedúráról visszatérő jelleggel tudósított a *Szabó Dezső Füzetek*ben, ahol Bajcsy-Zsilinszky nevét sokáig leírni sem volt hajlandó, s hol „illető”-nek,⁶⁰ hol „egyed”-nek titulálta hajdani kenyéradóját.⁶¹ Szabó egyúttal türelemre intette „azt a rengeteg érdeklődőt”, akik debreceni peréről szeretnének többet tudni. „Ha mindennek vége lesz, az egész ügyet minden dokumentumával a magyar lelkiismeret elé fogom tární. A tanulmányt a magyar bíróság egyetemének fogom ajánlani” – tette hozzá, noha az említett nagy tanulmány sohasem készült el.⁶² Sőt, a vádlott a november végére kiírt tárgyaláson sem jelent meg, ehelyett beadványt nyújtott be, amelyben „közismert szegénységére” hivatkozva budapesti tárgyalást kért. Megismételte: debreceni kijelentéseit épp azért tette, „hogy bíróság elé állítsák és neki alkalma legyen bizonyítani”, vagyis nem az eljárással magával van gondja. Kijelentette továbbá azt is, hogy az ügyben beszerzendő iratai és tanúi Budapesten vannak, ráadásul a fővárosban két ízben hasonlóan nyilatkozott, ezekről Bajcsy-Zsilinszky tudomást szerzett, ekképp a várhatóan elhúzó eljárás érdekesebb lenne Budapestre áthelyezni. Erre reagálva Bajcsy-Zsilinszky ügyvédje, Erőss János védenca nevében felajánlotta az író vasúti költségeinek fedezését, amit azonban a bíróság elutasított és helyette Gyöngyössy József járásbíró Szabó Dezső elővezettetését rendelte el.⁶³

Erre azonban nem került sor, mivel az író saját költségén érkezett – ügyvéd nélkül – az újra elrendelt és december 13-án sikerrel megtartott debreceni tárgyalásra. Mint itt kiderült, a feljelentés szerint Szabó nemcsak anyagi szempontból illette súlyos vádakkal Bajcsy-Zsilinszkyt, de azt is állította, hogy „tehetségtelen, csekély

⁵⁵ *Magyar Kultúra* 22 (1935), 47–48.

⁵⁶ ZSOLT Béla: *Filozopter – nyitott kipuffogóval = Ünnepe*, 1934, december 48.

⁵⁷ N. GY.: *Szabó Dezső debreceni diadala = Új Vetés*, 1934. november 14–15. Nagy Péter a cikk szerzőjét Natkó Gyulával azonosította. NAGY: i. m. (1964), 519.

⁵⁸ *Debreczeni Független Újság*, 1934. december 14., 3–4.

⁵⁹ *Budapesti Hírlap*, 1934. november 25., 10.

⁶⁰ *Szabó Dezső Füzetek* 4–5. 1934. december–1935. január, 71.

⁶¹ *Szabó Dezső Füzetek* 16. 1936. április, 56–61.

⁶² *Szabó Dezső Füzetek* 11. 1935. október, 71.

⁶³ *8 Órai Újság*, 1934. november 25., 5.

értelmű” ember, aki „kártékony a magyarságra és ki kell irtani, mint a férget. A zsidók és a szabadkőművesek pénzelik, pártját és szervezkedését pedig veszélyesnek tartja az ifjúságra is.”⁶⁴ Szabó részleges beismerést tett, azt azonban tagadta, hogy Bajcsy-Zsilinszkyt a radikális párt programjának „ellopásával” vádolta volna és a hivatalosságok – szintén a vád által hangsúlyozott – megsértését sem ismerte el. „Bizonyítani nem tudom állításomat, de nem is akarom, mert ha bizonyítanám, az nekem nagyon sokat ártana. Bármilyen lesz az ítélet elfogadom, abba belenyugszom” – tette hozzá sejtelmesen, egyben apatikusan.⁶⁵ Erőss moralizáló vádbeszédében hangsúlyozta, hogy „Szabó Dezső nem pénzért dolgozott az *Előőr*nek, illetve semmiféle megállapodás nem kötötte a lapot és az író”.⁶⁶ Ennek ellenére Bajcsy-Zsilinszky tizenhét hónap alatt összesen „22 770 pengőt juttatott Szabó Dezsőnek és erre fedezet csak az a 2700 pengő volt, amit Vass József adott. A többinek fedezetére Zsilinszky kölcsönöket vett föl, amelyeket még ma sem tudott visszafizetni.” Ebben az összegben benne van egy 6500 pengős kéziratelőleg is, amit Bajcsy-Zsilinszky öccsénél, a Stádium Kiadót vezető Zsilinszky Gábornál eszközölt ki pártfogoltja számára, jóllehet a mű sohasem készült el.⁶⁷

Az íróknak nem voltak a per kimenetelével kapcsolatban illúziói („el vagyok készülve arra, hogy az ítélet marasztaló lesz”⁶⁸) és a tárgyalás során többször leszögezte: „fenntartom, amit mondtam és vállalom érte a felelősséget. Igaz, amit mondtam, de nem bizonyíthatok, mert ártanék vele magamnak.”⁶⁹ Az ellenségeskedés ekkorra már odáig fajult, hogy Szabó a bíróságon úgy nyilatkozott, „a nemzeti radikális megmozdulást, amelynek Bajcsy-Zsilinszky Endre az irányítója, veszedelmesnek tartja az országra és a magyar ifjúságra”.⁷⁰ A járásbíró végül Szabót „aljas indokból elkövetett rágalmazás vétsége miatt” kétheti fogházra és ötszáz pengő pénzbüntetésre ítélte a perköltségek és egy pengő erkölcsi kártérítés megtérítése mellett.⁷¹ A törvényszék aztán a járásbíró által kiszabott pénzbüntetést előbb 300 pengőre mérsékelte,⁷² sőt egy későbbi beszámoló 200 pengőről tudósít.⁷³ 1937 nyarán pedig Gyöngyössy János járásbíró engedélyezte a tízpengős törlesztést,⁷⁴ ami nem motiválhatta túlságosan az író, aki a fizetések elmaradása miatt 1938. április 19-én megkezdhetette 26 napi fogházbüntetését.⁷⁵

⁶⁴ *Debreczeni Független Ujság*, 1934. december 14., 3.

⁶⁵ *Uj Nemzedék*, 1934. december 14., 3.

⁶⁶ *Debreczeni Független Ujság*, 1934. december 14., 4.

⁶⁷ *Pesti Hírlap*, 1934. december 14., 21.

⁶⁸ *Pesti Napló*, 1934. december 14., 4.

⁶⁹ *Debreczeni Független Ujság*, 1934. december 14., 4.

⁷⁰ *Budapesti Hírlap*, 1934. december 14., 8.

⁷¹ *Pesti Hírlap*, 1934. december 14., 21.

⁷² NAGY: i. m. (1964), 519.

⁷³ *Magyarország*, 1936. június 6., 4.

⁷⁴ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban: OSZKK) Analekta. 5471. Szabó Dezső rágalmazási iratai. 4. Értesítés (1937. július 23.)

⁷⁵ OSZKK Analekta. 5471. Szabó Dezső rágalmazási iratai. 5. Végzés (1938. március 18.)

Az ügynek azonban közel sem volt még vége. Először Szabó Dezső fellebbezett az ítélet ellen, így a rágalmozási per a debreceni törvényszék Jenney-tanácsa elé került. Az 1935. május végén megtartott tárgyaláson azonban „sem az író, sem pedig Bajcsy-Zsilinszky nem jelent meg”.⁷⁶ Szabó azonban 1935 júniusában újabb idézést kapott az 1934. őszi debreceni előadás miatt (ezúttal Budapestre), mivel „ugyanaz a magánvádoló újabb feljelentést tett”, ezúttal kormányzósértés gyanúja miatt.⁷⁷ Bajcsy-Zsilinszky végig a háttérben maradt, s ekkoriban írt publicisztikái sem érintik a pert. A vád képviselőjét ismét az NRP országos pártigazgatója, a Nyíregyházán ügyvédi praxist folytató Erőss János vállalta, aki saját bevallása szerint jól ismerte a konfliktus előzményeit is. Erőss az iktatás alapján valamikor 1935 júliusának elején kelt, a rendőrségnek címzett (dátum nélküli) leveléhez csatolta a november 7-i Szabó-előadás gyorsírással lejegyzett szövegét. Eszerint Szabó a húszas évek végi sikertelen nyugdíj/végkielégítés-ügye kapcsán emlegette (volna) fel Horthy felelősségét, aki nem ismerte a nevét. A sértett művész ügye – amelytől nem 400–500, hanem mintegy 12 000 P-t remélt – így előbb átkerült Klebelsberghez, majd elsikkadt.⁷⁸ A kormányzósértés vádját azonban mind a vádlott, mind az általa igazoló tanúként megszólíttatott Oláh Gábor, Pap Károly, Kovács Andor, Dávid Lajos, valamint Gyáni Imre is cáfolta.⁷⁹ A vádat végül 1936 elején ejtették el „kormányzói kegyelmi elhatározás folyományaként”. A „kegyet” az író nagy felháborodással vette tudomásul, mivel inkább az igaztalanul vádoló „kis hazug pasasoknak” kellene kegyelmet adni – tett aligha félreérthető célzást.⁸⁰

A nemzeti radikálisok azonban nem sokáig nyugodtak, így Szabó 1936 márciusában kézhez kapta a Debreceni Királyi Törvényszék végzését, amely szerint ezúttal a bíróságok egy rendbeli és az ügyészségek három rendbeli sérelmére elkövetett rágalmozás vétsége miatt emeltek vádat a novemberi előadása folyományaként – a nyomozati iratok szerint alapos előkészítés után.⁸¹ A *Füzetekben* közölt, Mező Sándor ügyészségi elnöktől származó, 1935. december 30-án kelt ügyészségi vádirat szerint Szabó a harmadik debreceni előadásán azt a kijelentést tette, „hogy Magyarországot egy olyan titkos társaság hálózza be, melynek tagjai között Zsilinszkyvel együtt az ügyészség vezető tagjai is szerepelnek, s ezek összejátszanak ellene”. Erre a bizalmas társulásra a „titkos maffia” kifejezést is használta a vád szerint.⁸² A tanúvallomásokból egyértelmű, hogy a diákokat e vád kapcsán is szembesítették Erőss jegyzetével.⁸³ A főtárgyalást először 1936. március 16-ra tűzték ki,⁸⁴ ám az

⁷⁶ *Népszava*, 1935. június 1., 8.

⁷⁷ *Szabó Dezső Füzetek* 13. 1935. december 68.

⁷⁸ Cím nélküli egyoldalas szövegrészlet, alighanem Erőss csatolt gyorsjegyzetéből. MNL HBML VII. 4/c 65. d.

⁷⁹ Rendőrségi tanúvallomási jegyzőkönyvek. 1935. november–december MNL HBML VII. 4/c 65. d.

⁸⁰ *Szabó Dezső Füzetek* 14. 1936. február, 62–63.

⁸¹ Jelentés... MNL HBML VII. 4/c 65. d.

⁸² *Szabó Dezső Füzetek* 16. 1936. április, 56–61.

⁸³ MNL HBML VII. 4/c 65. d.

⁸⁴ OSZKK Analekta. 5471. Szabó Dezső rágalmozási iratai. 2. Végzés. (1936. január 16.)

első debreceni tárgyalásra csak június 5-én került sor. Ezen a továbbra is anyagi gondokkal küzdő vádlott megint csak ügyvéd nélkül jelent meg.⁸⁵ Tanúként – az író előadás-sorozatát budai riportjával Debrecenben beharangozó⁸⁶ – Nagy Tibort (Budapest), Káplár Miklóst, Ungváry Sándort, Nyitrai Lajost, Kovács Kálmánt, Makay Lászlót, Gyáni Imrét (mind Debrecen) és Eröss Jánost (Nyíregyháza) idézték be.⁸⁷

Szabó úgy nyilatkozott, hogy első előadása másnapján Káplár Miklós festőművésszel, Ungváry Sándorral és másokkal kiment a Hortobágyra és ott „szóba kerültek a magyarság égető problémái. [...] Azonban sem ekkor, sem máskor soha nem mondtam azt, miszerint Magyarországot egy olyan titkos társaság hálózta be, amelynek tagjai Zsilinszky Endre és az ügyészségek vezetői.”⁸⁸ A Fővenyess-tanács előtt a tanúk nem is erősítették meg a vádat, majd a főtárgyalást félbeszakították, mivel Eröss János – ügyvédi elfoglaltságára hivatkozva – nem tudott részt venni az ülésen.⁸⁹ A június 24-i főtárgyalást szintén a Bajcsy-Zsilinszky tarpai petíciójával elfoglalt Eröss nélkül tartották meg. Itt újabb diákok vallották határozottnak, hogy a „vádlott a vádbeli kifejezéseket nem használta”.⁹⁰ Ezután a bíróság a nyíregyházi királyi törvényszék vizsgálóbírájához fordult a bizonyítás kiegészítéséért.⁹¹ Ennek folyamányaként került sor Eröss meghallgatására 1936. november 13-án. Az ügyvéd immáron úgy emlékezett, hogy az inkriminált állítások („az ügyészség és a bíróság bandákba van beszervezve”) négy szemközt hangoztak el a hotelszobájában tett látogatása során. Eröss eskü alatt vallott arról is, hogy az író előadása előtt felkereső diákdelegáció szintén a vádiratban szereplő szavakról tudósított neki, „csaknem szó szerint”.⁹² Állítását, mint láhattuk, a diákok nem erősítették meg, így nem is lehetett különösebben meglepő, hogy a „főtárgyaláson a királyi törvényszék megnyugtató bizonyíték hiányában, felmentette a vádlottat” – írta az ekkor már Gömbös-párti *Budapesti Hírlap*.⁹³

A Bajcsy-Zsilinszky környezetéből érkező (vissza)támadás után Szabó sem fogta vissza magát és három megsemmisítően szarkasztikus jegyzettel jelentkezett a *Füzetekben*. Az *Adatok a magyar kriminológia történetéhez* című júniusi írásában „zsidóbérencenként” mutatta be Az Est konszernnek is dolgozó ellenfelét, majd konk-

⁸⁵ Magyarország, 1936. június 6., 4.

⁸⁶ NAGY: i. m. (1934), 35–36.

⁸⁷ Az eredeti vádirat: OSZKK Analekta. 5471. Szabó Dezső rágalmozási iratai. 1. (1935. december 30.)

⁸⁸ Az író ugyanakkor megerősítette, hogy harmadik előadása előtt szállodai szobájában felkereste négy – általa nem ismert – fiatalember, akik Bajcsy-Zsilinszky időközben kiszivárgott megtámadásáról igyekeztek őt lebeszélni, csakúgy, mint a későbbiek során nála szintén megjelenő Eröss. Bírósági jegyzőkönyv Szabó Dezső rágalmozási perének 1936. június 5-i debreceni tárgyalásáról. Szabó Dezső vallomása. MNL HBML VII. 4/c 65. d.

⁸⁹ OSZKK Analekta. 5471. Szabó Dezső rágalmozási iratai. 3. Tekintetes kir. Törvényszék! (Dátum és név nélkül) és Bírósági jegyzőkönyv. 1936. június 5. Szabó Dezső rágalmozási pere. MNL HBML VII. 4/c 65. d. Az 1935 augusztusa és novembere között felvett rendőrségi tanúvallomási jegyzőkönyvek ugyanitt.

⁹⁰ Bírósági jegyzőkönyv. 1936. június 24. Szabó Dezső rágalmozási pere. MNL HBML VII. 4/c 65. d.

⁹¹ Fellebbviteli főtárgyalási jegyzőkönyv. 1936. október 20. Szabó Dezső rágalmozási pere. MNL HBML VII. 4/c 65. d.

⁹² Bírósági jegyzőkönyv. 1936. november 13. Szabó Dezső rágalmozási pere. MNL HBML VII. 4/c 65. d.

⁹³ Budapesti Hírlap, 1936. június 25., 9.

rétumok nélkül – ám aligha félreérthető módon – arról kezdett el értekezni, hogy „ne gondolják, hogy én a szlovák kisebbség irányában elfogultan vagy nem emberileg érzek. Ha mi egyszer megvalósítjuk a magyar faj nagy történelmi igazságtételét: az új magyar honfoglalást: a szlovák munka, jószándék és tehetség is egyenjogú helyet fog kapni a magyar történelmi célok, magyar nyelv és magyar kultúra egységében. De nagyon kérek minden magyar ifjút: a mai nagy történelmi harcban csak a saját fajtájának értékeit ismerje el vezérének” – fogalmazott az író, immáron fajvédő teoretikusként, hosszasan értekezve egyrészt „közéletünk idegen ugrálóiról”, másrészt a „zsidó sajtó” hallgatásáról a felmentő ítélettel kapcsolatban.⁹⁴ A következő cikk *A bűnügy világtörténete. Első rész: Magyarország. Első szakasz: Szabó Dezső. Első tizenkét kötet: Debrecen* címet viselte és az 1936. december 16-ról 1937. január 20-ra elnapolt fellebbviteli főtárgyalással foglalkozott. Pontosabban annak elmaradásával, mivel a tárgyalást az előadó betegsége miatt nem tartották meg. Az író itt már a Bajcsy-Zsilinszky vezette NRP-nek a Kisgazdapártba – ennek vezetője a szintén egykori fajvédő, Eckhardt Tibor volt ekkor – történő beolvadását is kommentálta, szokásához híven igen maliciózus formában. „Ismeretes, hogy egy fajvédő-radikális-kisgazdapárti újságíró egy életrajzi tény közléséért több, inkább legtöbb feljelentést tett ellenem a debreceni ügyészségnél” – fogalmazott,⁹⁵ majd májusban *A Kozmosz bűnügyi története. Első sorozat: Föld. Első rész: Szabó Dezső. Első száz kötet: Debrecen* nem kevésbé ironikus című beszámolójában össze is foglalta az eddigieket – természetesen saját szemszögéből. Ebben a jegyzetben már a „debreceni kir. Tábla rövid, szép tárgyalásáról” is számot adhatott, amely által jogerőre emelkedett felmentése a „mérsékelt égövünk különböző hivatalos tekintélye elleni” kijelentései nyomán keletkezett becsületsértési vád alól.⁹⁶ Az ítélet-tábla kevésbé líraian, de szintén kiemelte, hogy Erőss János előbb önmagával került ellentmondásba arra vonatkozóan, hol hangzottak el vádjai, majd egyedül maradt tanúként a súlyos állításokhoz.⁹⁷

Szabó Dezső azonban nem érte be ennyivel. Féja Géza emlékei szerint „fölkeres-te Áchim hozzátartozóit, leutazott Békéscsabára, adatokat gyűjtött, és szokott kí-méletlenségével tovább támadott”.⁹⁸ A téma ezúttal házhoz jött, erről számol be legalábbis Kiss István – egy újabb Szabó Dezső-titkár – kiadott naplórészlete, amelyben Medvegy Elemér mérnök Szabónál történő 1937. november 28-i látoga-tásáról tudósított: „A mérnök Áchim András parasztvezér veje és dokumentumokat hozott apósa életére vonatkozólag. Szabó Dezső ugyanis nagy tanulmányt készül

⁹⁴ Szabó Dezső *Füzetek* 19–20. 1936. júl. 82–83. A felmentést a távirati iroda is közölte: Magyar Távirati Iroda Napi Hírek. 1936. jún. 25. 21. kiadás.

⁹⁵ Szabó megerősítette, miszerint az egész procedura – annak összes dokumentumával – „a közönség lá-tása elé fog kerülni, mielőst ennek az ideje elérkezett”. *Szabó Dezső Füzetek* 25. 1937. február, 70–71. Vö. Fellebbviteli főtárgyalási jegyzőkönyv. 1936. december 16. Szabó Dezső rágalmozási pere. MNL HBML VII. 4/c 65. d.

⁹⁶ *Szabó Dezső Füzetek* 28. 1937. május, 69.

⁹⁷ A Debreceni Királyi Ítélet-tábla végzése. 1937. április 8. MNL HBML VII. 4/c 65. d.

⁹⁸ FÉJA; i. m. (1982), 99.

írni Áchimról.”⁹⁹ A mű hamarosan el is készült, ekképp 1938-ban a *Füzetek* 40–41. száma első írásként hozta az *Achim András* című méltatást. Ebben az író ugyanazzal az érveléssel emelte piedesztálra hősét, amely aztán 1945 után meghatározó narratívává vált – éppen Féja, majd az agrártörténész Király István és Domokos József írásainak köszönhetően.¹⁰⁰ Eszerint az elnyomottakért küzdő „paraszt Gigásznak” az „úri huncutságot” megtestesítő békéscsabai „kiskirályok” leleplezése miatt kellett meghalnia. „A hajsza a végső legyilkolás könyörtelen akaratával indult meg ellene minden vonalon” – fogalmazott Szabó Dezső.¹⁰¹

* * *

Bajcsy-Zsilinszky Endre és Szabó Dezső elhúzódó pereskedése és pörlekedése elsősorban a két világháború közti közélet működésére, a korabeli folyóirat-finanszírozás nyitott kérdéseire, a harmincas évek nehezen kategorizálható ideológiai jelenségeire és az értelmiségi holdudvarok működésére vonatkozóan figyelemre méltó. Mint láthattuk, a botrány szála Vass József miniszterhez vezettek, akit Szabóhoz régi, Bajcsy-Zsilinszkyhez pedig újabb keletű szimpátia fűzött. A Vass által vezetett minisztérium zavaros pénzvisszonyai, átláthatatlan kiutalásai és esetleges egyéb, felderítetlen motivációk miatt ma már nehezen kideríthető, mi is történt valószínűleg. Annyit azonban meg kell kockáztatni: a nyomok nem erősítik meg az író vádját (sikkasztás, hűtlen kezelés). De vélhetően nem öncélú játék a szavakkal, ha eltöprengünk e súlyos vád tartalmán is, hiszen a miniszter valószínűleg nem feltételezett konfliktust támogatóitai között és nem kötötte ki pontosan, mire költhetik el a pénzt. Fontos szerepet játszottak a botrány kirobbanásában a személyes motívumok is. Mint láthattuk, a személyi összeférhetlenségekre Balla Borisz idejekorán figyelmeztetett, s az ideológiai átalakulóban lévő Bajcsy-Zsilinszky tisztázatlan céljai, széles körű kapcsolatai sem ígértek éppen súrlódásmentes együttműködést. Ezt a többszörösen komplikált helyzetet tetézte be a felek közti olyan habituális hasonlóságok, mint az egocentrikus látásmód, a hiúság vagy a fékezhetetlen indulat. Ráadásul mindkét teoretikusnak komoly és jelentős részben egyező összetételű „rajongótábora” volt a harmincas években. A debreceni eset, a diákok tanúvallomásainak visszafogottsága, a reakciók esetenkénti zavarodottsága jól példázza: egyáltalán nem volt evidens, ki kinek a pártját fogja, sőt a többség alighanem értetlenül állt a botrány előtt. Talán némileg maga Szabó Dezső is, akit nem tudni, mi motivált ominózus debreceni előadásán súlyos vádjainak nyilvános megfogalmazásakor.

⁹⁹ BUDAI BALOGH: *i. m.* (1982), 223.

¹⁰⁰ BARTHA: *i. m.* (2019), 543–560.

¹⁰¹ Szabó Dezső újabb művei 40–41. 1938. június 3–19.

Szabó Dezső és az irodalom

Falusi Márton

A (szobor)csoportszemélyiség tudathasadása, avagy Szabó Dezső, a szépiró

Szabó Dezső életművét ritkán mérik a szépirodalom fontjával; a róla szóló kritikák is inkább a politikai eszmetörténet és a nemzetfogalmi analízis szókészletéből válogatnak.¹ Szépirói teljesítményének befogadását ellentmondások keresztezik; egy-szerre tulajdonítják neki az alapkötetételt és az elvétett kivitelezést.² Kántor Lajos idézi föl az *Életeim* első kiadásának előszavát, Nagy Péter mondatait: „Az egyik legeseménytelenebb életű író, aki életében és életével az örökös izgalmak – botrány és lelkesedés, gyűlölet és rajongás – forrása lett; az egyik legnagyobb közönségsikerű író, aki azonban nem írói erényeivel, hanem elsősorban gondolataival, eszméivel tett maradandó hatást; az egyik legnagyobb műveltségű és gondolatilag legigényesebb író, akihez foghatóan tragikus gondolati, elméleti zsákutcába szinte egyetlen kor- és pályatársa sem tévedett. Végül az egyik legtöbbet emlegetett író, akit ugyanakkor jószerint ma már senki sem olvas.”³ Ha a *Segítség!* című monstuózus regény prózapoétikai vizsgálatát végezzük el, egy fundamentális irodalomtörténeti dilemmával szembesülünk: miként fejthet ki elsőprő hatást, miként nyugódzheti le, gyűrheti maga alá kortársait az az író, amelyik mindazonáltal megsemmisítő kritikákat kap innen is, onnan is. Túl egyszerű lenne elintéznünk a jelenséget annyival, hogy a „társadalmi energiaáramlást” (Stephen Greenblatt) a *politikus*, nem pedig a *szépiró* Szabó Dezső indította el, s a regényét megelőző türelmetlen várakozás, az azt követő feszült figyelem a társadalmi vonatkozásoknak szólt, hiszen az esztétikai és az esztétikán kívüli – az esztétika fölötti – szempontok rendre szétszálazhatatlanok.

Nem csupán az olyan primer módon közösségelvűnek nevezhető poétikákban egységesedik az esztétikai élmény intenzitása, komplexitása, koherenciája (Aubrey Beardsley), valamint a társadalmi tett, mint amilyen például Adyé vagy Németh Lászlóé és Illyés Gyuláé, de a körülményesebben fölfejtendő, ágas-bogas szövedékű munkásságokban is, amilyen Weöres Sándoré vagy Esterházy Péteré. A *kétfejű fenevad* és a *Bevezetés a szépirodalomba* színrevitelével, illetőleg megjelenésekor ugyanúgy alakították az individuum és a közösség identitását, mint a koruk történelmi problémagócira kézenfekvőbben reflektáló művek; s ez az identitásformálás

¹ Lásd különösen: KOVÁCS Dávid: *Szabó Dezső nemzetszemlélete. A közösségi identitás változatai Szabó Dezső életművében*. Máriabesnyő, Attraktor Kiadó, 2014; GRÓH Gáspár: *Az egész Szabó Dezsőért = Hítel*, 2009, 6. sz., 103–112.

² „[Apám] Az *elsőrdort falut* sem azzal adta a kezembe, hogy abban megtalálom a magyar sorskérdések megoldásának receptjét, vagy hogy az lenne a XX. századi magyar regényirodalom csúcsa. Nem: csak azt mondta róla, hogy e könyv ismerete nélkül nem érthető meg a XX. század magyar történelme. Tökéletesen igaza volt, és azt hiszem, innen kell közelítenünk műveéhez.” GRÓH Gáspár: *i. m.* (2009), 105.

³ KÁNTOR Lajos: *Szabó Dezső életei és utókora két közelítésben*. http://www.magyaraszemle.hu/cikk/20030701_szabo_dezso_eletei_es_utokora_ket_kozelitesben (utolsó letöltés: 2019. 10. 05.)

ugyanúgy befolyásolta értelmezhetőségüket, mint az „új időknek új dalai”, az *Égető Eszter* és az *Egy mondat a zsarnokságról* poétikai elemzését. Ám nem állíthatjuk fel a Kántor-féle összefüggésekre azt a képletet sem, hogy bizonyos műalkotások kifejezetten saját korukban revelálódnak, jelentőségük később megfakul, frissességük megszűnik, aktualitásuk elvész. A Szabó Dezső-i regényfigurák gondolkodási sémái és viselkedésmintái ugyanis a mai napig felparcellázzák a magyar életvilágot, az ábrázolástechnikát illető elmarasztalások pedig a *maga idejében* is záporoztak rá; ráadásul nem alkotójukat becsmérelték a művön keresztül – nélkülözték az *argumentum ad hominem* politikai élceit –, hanem a prózapoétikai fogyatékosságokat kérték számon. Számonkértek, felhánytorgattak, miközben birkóztak is a természetes szövegkorpuszokkal. Fülep Lajos találóan fogalmazott az írói vállalkozásról: „testének-lelkének minden búsulásával és fájdalomával szereti az igazságot egész az igazságtalanságig”⁴. A „profetikus propagandisztika” billogjával jelölt *Az elsodort falu* ekként „tanítani való példája annak, miként nem lehet (s ha nem lehet, nem kell) regényt írni”; s hogy „történeti arcképcsarnoka” a magyar világ teljességét kívánja ábrázolni, „összefüggő vonal azonban mégsem lesz azzal a módszerrel, hogy két pont közé pontokat helyezek”. Az elismerésre méltó „stílusművészet” – amelynek „lelke” „Ady egyetlen nagy lírai gesztusának és kiáltásának gesztikulálásokkal és recitativókkal való megisméltése, prózailag, publicisztikailag, didaktikusan” – (Fülep szerint) végső soron önnön tagadásába fordul át, amiért azonosul „a magyar tárogatósdíval és szavalósdíval”, „ami ellen részben írta a regényt”. A nagy stílusművész és a magyar glóbusz elementáris gondjainak, „haza és haladás” dichotómiájának kódfejtője mintha bizony sok hűhót csapna semmiért, verejtékezve tér meg retorikai kőfejtőjéből, a hátán üres zsák lappad. Németh László is úgy vélte, hogy Ady „fakasztotta föl érzéseinket”, „de Szabó Dezsővel küzdünk a világnézetért”⁵. Kétségtelen, hogy az író a csorbitatlanul ép világmagyarázat nemzedéki érzületéért, nemzeti szelleméért szállt síkra, és panorámaregényében ehhez igyekezett jellegzetesen egyedi műformát teremteni. Előképek – ahogyan Németh László is megjegyzi – Eötvös József irányregényét, a *Falu jegyzőjét* szemelte ki, amely szerzőjének államjogi-társadalomszervezési meggyőződését hivatott igazolni. Tegyük hozzá, hogy ugyanez a jobbító szándék hajtja később Déry Tibort (*Felelet*), és ugyanez a „cselekvő igényű elkötelezettség” (Görömbei András) kísérletezi ki a szociográfia műfaját Illyés Gyulától (*Puszták népe*) Csoóri Sándoron át (*Tudósítás a toronyból*) Csalog Zsoltig (*Parasztregény*); ám mind Eötvös és Déry, mind a valóságirodalom csúcsein járók laboratóriuma vitathatatlanul időtálló vegyületeket szabadalmazott. Mégis megszakadna e láncreakció, ha Szabó Dezsőt kiiktatnánk az egyenletből: Ady Endre eszmei és művészi világnézetét sokszorozta, s ha a költő mértékével nem is mérhető, szentleckéje sokakhoz közvetítette minőségi magyarságképét.

⁴ FÜLEP Lajos: *Szabó Dezső regénye*.
<https://epa.oszk.hu/00000/00022/00271/08012.htm> (utolsó letöltés: 2019. 10. 05.)

⁵ NÉMETH László: *Szabó Dezső*.
<https://szabodezsoemlekkonyv1993.webnode.hu/a09-nemeth-laszlo-szabo-dezso-1928-/> (utolsó letöltés: 2019. 10. 05.)

Ha ezzel a szemmel olvassuk, az esszé(regény) és a parabola elvontabb reprezentációelvei felé tájékozódó poétikai útkeresést is kimutathatjuk Szabó Dezső prózaművészetében; noha az esszét a publicisztikára, a parabolát az agitációra kell cserélnünk. Németh László is ezt vette észre. „Nemcsak jellemzése, de a képei, metaforái is jórészt élcek, még az ígékötők fölcserélgetéseiben, igévé csavart névszóiban is van valami élcyszerű, s ahogy a konkrétat az absztrakthoz, a kézenfekvőt a távolihoz vezeti, az sem ment minden élc-csiklandástól.” Németh, aki az *Égető Eszterben* voltaképpen azt akarta jól csinálni, amit Szabó Dezső elrontott – s hogy vajon végül jól csinálta-e, avagy csak jobban, nagy kérdés –, az *elsodort falut* többre értékeli a *Segítség!*-nél, mert utóbbi „egy indulatos ember bosszúalkalma, paranoiás beállítások, dührohammá egyszerűsödő jellemzések, érdektelenné torzított figurák, s kamasz-erotika pecsételik összevissza”. Ma azonban úgy érezhetjük, hogy a *Segítség!* inkább hozzájárul a korszakról (a húszas évek elejéről) szerzett ismereteink bővítéséhez, sőt talán több megindító, maradandó műrészletet tartogat, mint a másik könyv; akkor is, ha „Szabó Dezső nem tud a dolgok jellegéhez férni”. Az „irodalmi demagógia” vádjá alól (Németh) nem menthetjük föl ugyan az író, kár lenne azonban elhallgatnunk, hogy ez a harcok hevület a magyar irodalom legnagyobbjai közül sokakat meglegyintett. Szorítkozzunk ezúttal a szigorúan vett műelemzésre, a stílusra! Vajon megelégedhetünk-e Németh László velős megállapításával? „Amilyen nagy hullámú, merész, levegős, olyan pofoncsapó, fületbetömő, alacsony ösztönökre apelláló is. A nemes dikció gazdagon tartózkodó, Szabó Dezső azonban bevált stílus-ötletek makacs ismétlésével tart fenn egy állandó túlhangossgot. A nagy stíliszták közül való, de aki emberekben tovább mozduló tett, az nem mondhat le a szőlőhegyi pufogatásokról s a klaunok csörgőrázásáról.” Az író, aki „Magyarország demokratizálódásában” (Németh) óriási érdemet szerzett, és ezt éppen stílusával vívta ki, a hatásvadászat régi hibájába esett; emiatt hat kevésbé a mai olvasóra.

Hatni azonban hat, s ha valamivel, hát leginkább a *Segítség!* című regényével. E regény műfaját izgalmassá teszi, hogy egyszerre irányregény és művészregény; naturalista tablót fest a magyar társadalomról, és megfogalmazza írójának ars poeticáját. Stílusát is az a heroizmus alakítja, amely a „valódi” magyar nemzeteszmé kiteljesítését oly gigászi feladatnak érzi. A magyar parasztnak kell megújítania a magyar valóságot (társadalmi totalitást), ám az idegen nemzetiségű, basáskodó nemesi származékok birtokolják a gazdasági és a kulturális erőforrásokat, ezért természetesen őseréjén és tehetségén kívül semmi egyéb nem támaszkodhat: ez az irányregény paradoxona. A magyar művész csakis a paraszti kultúrából merítve modernizálhatja formanyelvét, ám ami paraszti, művészileg elmaradott, ami modern, idegen eredetű, ezért a kiválasztott művészegyéniség, a zseni örökösen konfrontálódik mind a két kultúrával (kulturális közösséggel), a paraszttal és a modernnel is: ez a művészregény paradoxona. A regény két hőse két nemzedéket képvisel, s mindketten Ady költészetének és reformprogramjának folytatói; sorsuk pedig nem lehet egyéb, mint a tragikus elbukás. Kettejük között az a különbség, hogy a „Mester”, a szobrász Boór Bálint nemcsak génusz, hanem rendkívül intelligens és kitartó is, ezért a gátlástalan intrikák, valamint az állami szervek vegzálásai ellenére létrehozta életművét, amelyet a felvilágosultak csodálata övez; ám a tanítvány, a költő Baczó Mózes hamar összeroppan az üldöztetések és a mellőzöttség miatt. Boórt sa-

játos elmeháborodása – Szabó Dezső kiváló lélekrajzzal mutatja be, hogyan lépked lefelé a szobrász a megőrülés grádicsain – a regény végén magasztos halálba kergeti, lélekvesztője a breton tenger habjaiba vész; Baczó viszont egy bordélyházban, szinte az örömlány karjaiban, föbe lövi magát.

A regény mindjárt két koncepcionális hiba miatt bírálható. Boór Bálint nem „valódi” hős, hiszen semmiféle tragikus vétséget nem követ el, semmi negatív jellemvonása nincs, sőt választási kényszer elé sem állítja a mindentudó elbeszélő, aki mindazonáltal a kínálkozó cselekménybonyolítási lehetőséggel sem él: Baczó Mózes életútja ellenpontozhatná mesteréét, ehelyett azonban váratlanul, idő előtt félbeszakad, mintha a szerző a mű közepe táján ébredne rá, mennyire nem tud vele semmit sem kezdeni. Boór inkább a mindenkit maga mögé utasító tekintély, Baczó pedig az őstehetségű balek. Egyikük kiigazodik a cselszövéseken, frappírozva felelget az őt faggató hatósági személyeknek, ármánykodó újságíróknak; másikuk kótyagosan sodródó típus, olykor lobbanékony (a propagandalap szerkesztőségében), olykor gyámoltalan (amikor verseivel házal). A regényalakok általában véve is statikusak, nem fejlődnek, egyetlen fő vonás jellemzi, mozgatja őket, ezért pályáik sem fonódhatnak egybe újra és újra, csupán egyetlen alkalommal ölelkeznek vagy öklelőznek, amikor összefutnak a páston. Szatirikus, darabonként végiglapozgatható, a kidolgozásokért csodálható, ám egységgé aligha kiteljesedő *állóképsorozat* a könyv. Kettős rendezőelve – az irány- és a művészregény besorolásoknak megfelelően – a szereplők politikai és művészi orientációja Boór Bálint felmagasztalt, túlzóan eszményített kulturális identitásához, szereptudatához képest. Mégis hat az expresszionista kifejezőerő, és mégis döbbenetes, az alapkonfliktus mennyire adaptálható akár napjainkra is, emiatt – komoly esztétikai kifogásaink ellenére – *szívesen* olvasuk. Ez az ellentmondás viszont próbára teszi a szépirodalomról való felfogásunkat.

A regény többféleképpen közelíti meg a „szép mű” mibenlétét, ami önreflexív módon, afféle ars poeticaként is működik. A műalkotás egyrészt negatív értelemben jelenik meg, olyan esztétikai nézetet képviselve, amelyet a szerző elutasít. Erre példa Kurt Schwittersnek a társadalmi vonatkozásoktól elzárkózó, a valóságreferens olvasatoktól tartózkodó dadaista költeménye. A neofita Lubinszky Elemér olvassa föl elragadtatottan a Központi Kávéház zugértelmiségi tivornyáján, ahol az avantgárd modernizmus és a szociologizáló tudományosság a felszínes, valódi ismereteket és átélést nélkülöző idegenmajmolással érintkeznek, s állnak szemben a másik véglettel, a (természetesen „oláh származású”) Bihari Jóska petőfieskedő maradiságával. A nyugati progresszió kritikátlan dicsőítése ekként ugyanolyan tévhit, mint a modernizmust elutasító művi parasztkodás. Amikor a külföldi emigrációjában megbolonduló Boór nem tud alkalmazkodni az itáliai formakultúrához, s egyfolytában parasztokat farag, nemcsak hazája hiányzik, hanem a korszerűség is: a klasszikus művészethez sincsen immár kikövezett visszaút. A harmadik negatív művészeti szemléletmód a Tormay Cécile-ről mintázott Borkuthy Eveline és az egyházi kiadókat vezető klerikusok – akik visszadobják Baczó Mózes verseit – személyében testesül meg, amelynek lényege a fennálló politikai uralom és a képmutató tömegizlés gátlástalan kiszolgálása. Ez az irodalmi hivatalosság a szerzői intenció szerint azért kártékony, mert színleg ugyan nemzeti elvű társadalmi programot hirdet, valójában alantas, bárgyú és kisszerű, fennhéjázóan viselkedik, nem gyakorol könyörület-

séget az alattvalókként kezelt nyomorultakon, nem érvényesíti a szociális igazságosságot, a parasztságot nem tekinti a politikai közösség részének, és nem tűri a modernizációt, a kísérletezést. Borkuthy Eveline így vélekedik Boór Bálint művészetéről. „Ez az ember farag itt Toldikat, Csokonayakat, magyar parasztot, és fogalma sincs a magyar pszichéről. Magyar levegő helyett francia meztelenséget ad. Látad-e a Peturját? Mennyi vad lázadás, mennyi fenyegető pogányság van ebben az irtózatosszoborban. Már bocsánatot kérek, azt hiszem, Szent István országában élünk. A magyar sohasem volt lázadó. A magyar mindig mélyen keresztény volt: imádta istenét, szerette királyát, tisztelte fellebbvalóit és a törvényeket. A magyar pszichéből mindig kikonganak Szent István harangjai, s nekem nem magyar művészet az, ahol egy jobbágy szemtelenül megragadja egy főúr karját.”

A pozitív esztétikai nézetek is három forrásból táplálkoznak. Az irodalomtörténet bizonyos műalkotásai, a világirodalomból főként Baudelaire, Zola, Flaubert és Oscar Wilde munkái, a magyar irodalomból Csokonai Vitéz Mihály versei, Arany János *Toldija*, Katona József *Bánk bánja*, valamint – elsősorban – Ady költészete, különösen Dózsa-képe bukkannak föl gyakori hivatkozási alapként. Ezenkívül a népköltészet elemei, népdalbetétek szövik át meg át a regény szövegét; Boór Bálint mottóként is használt kedvenc nótája például: „Ki tanyája ez a nyárfás? / Nem hallik be a kurjantás. / Vagy alusznak, vagy nem hallják, / Vagy talán nem is akarják...” A népköltészet szakrális pozíciójából az író az Erdélyi János-féle hagyományközösségi paradigmához⁶ csatlakozva a kulturális közösség demokratikus átalakulásának kívánalmát nyilvánítja ki; általa pedig a Szabó Dezső-i prózanyelv metaforikus dikciója is az áhított államjogi és társadalompolitikai reformok ideológimájaként jön létre. Így el is jutottunk ahhoz a műalkotásformához, amelyben a „szép mű” és a „helyes cselekvés” materializálódik, Boór Bálint szobraihoz, valamint az író stílusához, amely ugyancsak egy tömbből faragott, „szoborszerűen” plasztikus.

Ha a regény leírásaiból következtetve magunk elé képzeljük Boór szobrászművészetét, leginkább Izsó Miklós, sőt a Fülep Lajos híres esszéjéből (*Izsó Miklós*) megismerhető Izsó Miklós praxisa rajzolódhat ki. Fülep Izsó figuráiban a par excellence nemzeti génuszt azonosította. „Alakjai még azon túl, hogy nem műtermi pótlékok, hanem jellegzetes valóságú testek, az anyanyelv közvetlenségével átélt és értett valóság, a magyar népi és nemzeti valóság megszemélyesülései is testben és mozgásban.”⁷ Fülep hosszan fejtegeti, hogy „a nemzeti habitus nem merő fajta, nem merő etnikum, mint ahogy a rosszlemélő fajelmélet a zoológia kategóriái szerint akarja. Az emberi test formája is a történet, a kultúra produktuma – nem a természet mondja ki róla az utolsó szót; ő csak az első”⁸. Amikor a művészettörténész Izsó Miklósról fogalmaz – „A testi ideálban erkölcs van, világnézet van. S ezért van, hogy az emberi test nemzetiként vállalt és akart formája is történeti, társadalmi produk-

⁶ Lásd ehhez: S. VARGA Pál: *A nemzeti költészet csarnokai. A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban.* Bp., Balassi Kiadó, 2005.

⁷ FÜLEP Lajos: *Izsó Miklós = uő.: Művészet és világnézet. Cikk, tanulmányok 1920–1970.* Bp., Magvető Könyvkiadó, 1976, 552.

⁸ Uo.

tum.”⁹ –, valójában mintha Szabó Dezső Boór Bálintjáról írta. A magyar parasztság esztétikai és erkölcsi karaktere, hegeli „Sittengeschichte”-je, Izsó *Táncoló parasztok*, *Csokonai* és *Búsuló juhász* című szobraiban ugyanúgy tetten érhető, mint Boór parasztábrázolásaiban („A fiatal Toldi”, „Fiát váró parasztasszony”, „Koppány az utolsó harc előtt”: ezeket a címeket adja nekik az író). „Arany, Petőfi költészetének magyar valósága Izsó művében jut el hasonló rangú képzőművészeti formációra”¹⁰ – összegzi Fülep, és Szabó Dezső is efféle összegzést végez el a Boór-szobrok verbális meta-reprezentációiban. A retorika ezt az eszközt nevezi ekphraszisznak, amely a *Segítség!*-ben kettős értelmű. Nemcsak Boór botrányos művei „lendülnek mozgásba” társadalmi ribilliót okozva, nemcsak a regény szűzsége teljes mértékben ekphrasztikus, hanem nyelvi megformáltsága is: a halmozott retorikai alakzatok, a túlhajtott retorizáltság olyan hatást kelt, mintha a beszédmód egyre csak a nyelv ormóttan kötömbjét vésné, s a műalkotásban jelen lévő másik műalkotás (*mise en abyme*) lenne a valódi. A Boór-féle művészi tökélyt az író azért nem érheti el, mert körötte nem fejlődött ki a hősééhez hasonló mozgalom, értelmezői közösség. Ily módon talán szándékoltan szoborszerűek – s nem annyira papírmásék – a statikusan megmutakozó szereplők lelki idomai. A magyar világ színpada részint a homályos, borongós kocsnák, kávéházak, lebujok, bordélyok rejteke, ahol a különféle rendű és rangú, többnyire torz és ellenszenves korhelyek tengetik napjaikat és virrasztják át éjjeleiket (az „otthonok”, a fűtetlen hónapos szobák sem különbek náluk), részint Boór Bálint műterme, ahová hívatlanul térnek be hívei és gáncsoskodó rosszakarói. Az expresszionista festményekről, Emil Nolde táblaképeiről és Otto Dix vásznairól le-leszédülő, dialógusokkal is bőségesen jellemzett, romlott fizimiskákat ellensúlyozzák az író életrajzi háttérében is megelevenedő Sümeg és Kolozsvár, Boór, illetőleg Baczó szülővárosának egészséges, életrevaló lakói. Ez a harsány ábrázolásmód kétségtelenül tovább csiszolódott, finomodott és elmélyült az erdélyi prózában. Gondoljunk arra, hogy Tamási Áronnak a *Segítség!*-gel (1925) csaknem egy időben – pár évvel később – elkészült *Szűzmáriás királyfija* (1928) is nehézkes nyelvezetűnek érződik ma már (Szabó Dezső fulmináns kritikája, a könyv körüli purparlé közismert¹¹), ám az író egy másik műnemben, a regénynél korábban keletkezett, *Ősvigasztalás* című drámájában (1924) időtállóan ragadta meg a témát. Tamási mellett például Bálint Tibor is sikerre vitte ezt az erősen retorizált stílust, sőt a *Zokogó majom* (1970) visszataszító kocsmajelenetei, a társadalom periferiájára szorultakkal szolidaritást vállaló gesztusai Szabó Dezső perdita- és romlottságkultuszára egyértelműen alludálnak.

Szó sincs azonban dekadenciáról, elvégre a regény hanyatló sorsú szereplői jobbra a történelmi miliő és a társadalmi ferdülések áldozatai; önhibájukon kívül céltalanok, vagy éppen méltánylandó erőfeszítéseik dacára azok. A züllés egyszersmind a társadalmi egyenlőtlenségek alkoholizmusa is. Kassai Molnár Pista, aki Baczó

⁹ Uo., 553.

¹⁰ Uo., 554.

¹¹ Lásd például: PETRIK Béla: *Életmű az idő kapujában = A népi-nemzeti mozgalom történeteiből*. Miskolc, Felsőmagyarország Kiadó, 2012, 49.

Mózes várva várt esküvőjén elszánt igyekezete ellenére sem állhatja meg, hogy ne fetrengjen pocsolárészegen, mentális gyarlóságainak ugyanolyan kiszolgáltatott, mint az a rokkant obsitos, nyomorék roncsember, Ijjas Nagy Ferenc, akivel Boór az első kötet tetőpontján, mintegy shakespeare-i szellemként, a Gellért-hegyen találkozik. A magyar paraszt archetípusa egyszerre látomás, egyszerre valóság, akárcsak a főhős szobrai; a világháború, a Tanácsköztársaság, a vörös hadsereg és a fehérterror egyaránt sújtották az élettörténetét Tiborcként felpanaszoló Ijjast. Sejtelmes ábrázolása, feltűnése és elillanása nem teszi egyértelművé, hogy Boór tényleg látta-e, avagy csupán élénk fantáziája szülte. Csonkasága az erőtlő duzzadó szobrok árnyalakjává teszi; emez a történelem, amazok a művész alkotásai, de valamely szférában mindegyikük realitás. A történelem torzóira a művész eszményei reagálnak. A könyv emlékezetes esztétikai minőségét tehát nemcsak az esztétörténet őrzi, de a szoborral mint műtárggyal és önreflexív retorikai alakzattal való önfelédlt játéka is. Az egész társadalmi lét, valamennyi szalonképtelen kocsmatöltelék és szalonképes zsúrfiú Boór Bálint szobraként konstituálódik. Nemcsak a negatív figurák, de a pozitívak is. A tanítvány, a tehetségében sokszor megcsúfolt, becsapott Baczó Mózes is, aki epigonistán utánozza a lebírhatatlan vonzalmú szellemi embert, s még hitvese is titokban Boórba szerelmes (sőt Baczó öngyilkossága után Boórtól esik teherbe); Baczó hű szobatársa, a kodályi reménységű fiatal zeneszerző, Konkoly Zoltán is, aki végül egy párizsi bordélyház revüjében tékozolja el táltumát; a szobrász színész barátja, a Sümegen családot alapító Bokody Tamás is, aki a progresszív művészetmódtól megfertőzve a magánéleti idillt lelke mélyén megalkuvásnak tartja. A művész zsenije azonban ellenségeit is rabul ejti, fogva tartja; nemcsak röpirataitól, szobraitól is félnek, minduntalan próbálnak kegyeibe férkőzni. Megrendelik egyik emblemikus alkotását, mire végül a szobor leleplezésekor önnön karikatúrájukat, gúnyképüket kapják a remekmű helyett. „Ott állt a szobor, de már szobor volt mindenki. A Lóth feleségének csodája egyszerre több száz példányban ismétlődött. A döbbenettől jéggé fagyott levegőben dermedt arcok, eltárgult szemek meredtek a szobor felé. [...] Egy óriási gipsz-kecske állt előttük a nőstényre rohanás ledér pózában. A fej úgy volt kecske, hogy bizarr-gúnyosan, ravasz-buján a Fülely gróf feje volt, bámulatos, lényegszerinti azonossággal. De fej volt hasán, a támadó falosz fölött, fej a két térden. A has arcában a Habina jól táplált ideálmusa, a térd arcain Nyerges és Kelecsényi vigyorgták elő legbelső lelküket. És hátul a párástól felkiáltó jellő rohant rövid farok alatt Póztás ájúlva látta meg saját bandzsát tekintető, kecskére vált arcát.” Számos nyelvi lelemény játszik rá arra, hogy a regényben hús-vér szereplők is voltaképpen gipszből vannak, agyagból vannak, s a róluk készített gipsz ugyanúgy a kor lenyomata, mint ők maguk. A *mise en abyme* szoborpfafletje a satirikus társadalomkritika belső emblémája; Baczó Mózes mint holtában „megtalált szobor”, a hatósági zár alá vett szobrok, a kiállításon szétvert, megsemmisített szobrok, a bomlott elméjű Boór saját kezűleg összetört szobrai, a szobortöredékek végkiárusítása, a másutt (Itáliában, Franciaországban) meg nem álmódható szobrok mind-mind ennek a szimbólumnak a telitalálatát fejlesztik tovább.

Szabó Dezső azonban nemcsak pfafletszerűen brillírozik. Sümeg és Kolozsvár bensőséges hangulatú vázolósa, a leírások rendkívüli atmoszférateremtése olykor arról a páratlan írői gazdagságról árulkodnak, amelyet a publicisztikusság zömében

elnyom. Pest és a többi helyszín panorámafelvételei felvillantják Méliusz József későbbi Temesvár-tablóját, a *Város a ködben* (1981) esszéregényének mondataiban kanyargó utcaképeket. A karakterábrázolás a férfi-nő kapcsolatok bizarr, erotomán válfajainak, a buja nemi közeledések precíz kidolgozásában is jeleskedik: Borkuthy Eveline a versközlésért cserébe fondorlatosan felkínálja bájait a megszeppent Baczó Mózesnek – korai *hashtag meetoo* –, Katica Baczó és Boór iránti érzelmei vadul hullámszerűen a rajongás és a szexuális vágyakozás, a gőg és az odaadás, az önimádat és a szolgálatkészség között. Az élveteg emberi természet egyéniesítve, így pedig hitelesen jeleníti meg a közösségi szintű abnormalitást. Ha a *Segítség!* nem is emelkedik egyetemes érvényű metaforává, ahogyan Ady lírája, később pedig az Adyra hivatkozó transzszilvanizmus legjobbjainak, például Tamási Áron, Sütő András vagy Bálint Tibor, Méliusz József írásművészete, a magyar eszmetörténet kiúttalanságát innovatív retorikai eszközökkel és a humortól a tragikumig sokféle regiszteren ismételteti. A mai napig ismerősen csenghet fülünkben, visszhangozhat bennünk, hogy az alkotó személyiség, aki „haza és haladás” politikai apóriáját végre felülmúlóná, tépelődő habitusával, korszerűen közösségelvű gondolkodásmódjával, nyitott nemzeteszmejével szükségképpen magára marad, intézményeken kívül reked, elszigetelődik.

Gróh Gáspár Szabó Dezső Ady-tanulmányairól

„Szabó Dezsőt olcsón adja / Fogadok egy se marad itt. / Csak az a kár – öregapja – / Drágán adja az Adyt” – így József Attila. A bökvers sokban tükrözi a szűkebb értelemben vett irodalmi elit álláspontját, amihez József Attila már akkor kapcsolódott, amikor nem volt a tagja. Tudnunk kell persze, hogy Szabó Dezsőhöz való viszonyát tekintve József Attila is bejárta azt az utat, amelyet oly sok nemzedéktársa: egy rövid rajongástól a kritikáig. Találkoztak személyesen is, vélhetően Juhász Gyula ajánlásának eredményeként József Attila ugyan kedvező fogadtatásban részesült, de kérése fejedelmien elutasított (ifjú költőkről kellett volna a Mesternek véleményt mondani, mely feladat teljesítéséért csekélyke tízmillió koronát kért, ami, infláció ide vagy oda, 1925-ben is tekintélyes összegnek számított). Találkozásukra Féja Géza szerint Szabó Dezső is emlékezett, asztalán ott volt József Attila neki dedikált kötete. Kettejük kapcsolata ezúttal annyiban érdekes, hogy József Attila miként értékelt egy másik kapcsolatot. A nem az örökkévalóság távlatában és igényével született versben használt ironikus „öregapja” kifejezés telitalálat: egyszerre utal valamiféle leszármazásra és minőségi különbségre. Vagyis arra, hogy Szabó Dezső gondolkodásának, programjának alakulására Ady költészete kivételes hatást gyakorolt. Ebből ugyan még nem következik, hogy Szabó Dezső Ady életművének örököse vagy folytatója lett volna, mégis összekötötte a háború előtti progressziót és a húszas évek útkereső fiataljainak törekvéseit.

Ez nem akármilyen szerep volt: Ady nemcsak irodalmi értelemben volt folytathatatlan, hanem egy olyan időszak és történelmi helyzet alkotója is volt, amely megsemmisült. Ezért létszükséglet volt adaptációja a megváltozott magyar világhoz, még értékeinek csorbitásával is. Szabó Dezső emlékezésében azt írja, hogy ugyan mindössze két évvel később született Adynál, mégis egy másik nemzedékhez tartozott. Ennél is fontosabb, hogy – folytatva a folytathatatlant – Ady kérdésfelvetéseit újfogalmazva egy másik nemzedékhez szólt. Erre utalt Németh László, amikor azt mondta: „Ady verte föl bennünk az emberséget, de Szabó Dezsővel küzdöttünk világnézetért.”

Más összefüggésben viszont, de ez már Szabó Dezső ideológiájának hatását is tükrözi, megszületett a „faji triász” fogalma, Németh László is természetes módon említi együtt őket a *Sznobok és parasztok*ban: Adyt, Szabó Dezsőt és Móricz Zsigmondot állítva szembe Babitscal, Kosztolányival és Szekfű Gyulával. Szabó Dezső természetesen a maga egyedülálló nagyszerűségének tudatában nem szerette, ha bárki mással együtt emlegették, de a *Segítség!* című regényében alteregóját Adyval és Móriczcal együtt gyaláztatja közös ellenfeleikkel. Vagyis tudomásul veszi hármójuk összekapcsolását, ami a kortársak számára magától értetődött, berzenkedése amúgy sem érintette a lényegét: elismerve Ady világirodalmi jelentőségét, azt hangsúlyozta, hogy egy másik kor szülöttje, Móricz pedig nem kínál semmiféle ideológiát. Utóbbit viszont ő kiemelten fontosnak tartotta, kiindulva abból, hogy az irodalom feladata a magyarság felrázása, mozgósítása.

Tény, hogy Adytól és Móricztól eltérően Szabó Dezső nem tartozik a magyar szépirodalom legnagyobbjai közé, ez nem minden kortársa számára volt nyilvánvaló. Azt viszont mindenki tudta, hogy mozgósító ereje senki máséhoz nem mérhető. Mindig és mindenben megtalálta azt, amit támadnia kellett, és ez végül több lett, mint parttalan rendszerkritika. Sokféle javaslata mellett mégis inkább maga a bíráló volt a programja, amennyiben áthangolta közönsége gondolkodásmódját, érzelmi alapállását, értékrendjét. Ebben az összefüggésben Adytól és Móricztól eltérően ő ideológiát kínált olvasóinak, akik, köztük a kor kiválóságai, íróként is a legjobbak közé valónak tartották. Mindezt az is indokolta, hogy az a generáció, amelynek gondolkodásában összekapcsolódott munkásságuk, az író társadalomformáló elhivatottságát is irodalmi értéknek tekintette.

Ady egyetemességével, egzisztenciális magyarságélményével, a magyarság és a Nyugat egyben látásával, újszerű antropológiájával, a posztfeudális Magyarországról alkotott lesújtó véleményével könnyen összekapcsolható volt Móricz valóságismerete. Kettejük mellé jól társult Szabó Dezső indulatokkal telített magyarságkultusza és rendszerkritikája, elutasítása mindannak, amit Szekfű Gyula a „neobarokk” kifejezéssel tartott a húszas évek világát meghatározó vonásoknak.

E hármas szerkezeten belül (a József Attila által is jelzett) Ady–Szabó Dezső kapcsolat különös figyelmet érdemel. Nemcsak hatástörténetüket illetően fontos: Szabó Dezső, elismerve Ady elsőbbségét és felsőbbségét, de önmagát egyedülálló tünénynek tekintve maga is egész életén át küzdött e kapcsolat értelmezésével.

A kérdés a Szabó Dezsőről született szinte minden érdemi tanulmányban, kritikában felmerül. Szerb Antal az Ady-mítoszról írva meghatározónak tartja Szabó Dezső szerepét. Írásában megjegyzi, hogy az utókor mintha igyekezne megfeleltetni Ady költészetének politikai tartalmairól (ekkoriban, ahogyan ma is, amikor már könnyen hozzáférhető, nagyon kevesen ismerték Ady publicisztikáját, közírói működésének alkotásait). Gondolatmenete szerint Ady életének legnagyobb sérelme volt, hogy a nemzetelvű hivatalos gondolkodás kétségbe vonta magyarságát, éppen azt, ami halála után egy újabb nemzedék számára mint a legmélyebb és leghitelesebb magyarság szolgált például.

„De hogy ez a metamorfózis végbemessen, ahhoz Ady-n kívül még egy nagyszerű magyar íróra volt szükség: Szabó Dezsőre. Ady lírája nem készült a szélesebb rétegek számára. Ő maga mondta: »Verseinket nem olvassák, ha olvassák, nem értik, ha értik, annál rosszabb.« *Ez a líra csak a regény közvetítésével juthatott el a nagyközönséghez.* Ady Endrét *Az elsodort falu* tette népszerűvé”¹ – írja Szerb Antal. Hasonlókat mások is mondtak, olykor más előjellel, Fülep Lajos 1919-es kritikája egyenesen azt, hogy borzalmas, mit csinál Szabó Dezső Adyból, és hozzáteszi, hogy szinte írni se tud róla rosszullet nélkül.

Szerb Antal azonban észrevesz még valamit, amit mások nem. „Nem tudok megszabadulni attól a gyanútól, hogy Szabó Dezső Ady-mítosza tulajdonképpen félreértésnek köszönhető. Az *elsodort falu* egyik hőse egy zseniális magyar író, aki a nagy

¹ SZERB Antal: *Az Ady-mítosz és a Drang nach Westen = In memoriam Szabó Dezső*. Szerk. GRÓH Gáspár, Bp., Nap Kiadó, 2002, 234.

meg nem értésben tragikusan tönkremegy. Mikor 1919-ben a regény megjelent, még mindenkit foglalkoztatott Ady Endre önmésztyő, eltékozolt élete és korai halála. Azonkívtől más zseniális íróról, mint Ady Endréről, nem is tudtak: mindenki azt gondolta tehát, hogy Szabó Dezső a regényben szereplő zseniben Ady Endrét rajzolta. Így vált *Az elsodort falu* az Ady mítosz kiindulásává.”²

Szerb Antal szerint a magyar zseniben Szabó Dezső valójában önmagát rajzolta meg, de ez a korábban alig ismert vidéki tanárról olyan elképzelhetetlen merészség volt, amit sem az olvasók, sem a kritika még csak nem is feltételezett. Azt viszont az Ady-mítoszba mintegy belenőt Szerb Antal sem feltételezi, hogy a tényleges helyzet alighanem ennél is cífrább. Szabó Dezső ugyanis *Az elsodort faluban* egyáltalán nem Ady mítoszt akarta építeni, hanem a későbbinél szűkebb körben, de már a költő életében kialakult mítosszal kívánt leszámolni. Regényét ugyanis még bőven Ady életében, közeli halálával nem számolva kezdte el írni, és haláláig be is fejezte. A közvéleményben utóbb Ady-alakmáznak tekintett Farkas Miklós gyógyíthatatlan alkoholbeteg, aki tetejében még bele is bolondul a magyarság sorsán érzett kétségbeesésbe. Gondoljuk el, hogyan fogadta volna ezt a *Nyugat* köre és maga Ady, a költőfejedelem: aligha mítoszipítésnek.

Mire azonban a regény megjelent, Ady már nem élt. Amit életében bűnének gondoltak sokan, az halálával tragédiájának részeként hitelesítette életművét, az Ady-mítosz mellé kellett egy Ady-legenda. 1919-ben még egyik sem volt kész, de a közönségigény mindkettőt megteremtette. Éppen akkor, amikor Szabó Dezső regénye megjelent, benne egy Adyként azonosítható tragikus hőssel. Két egymástól sokban független tényező találkozott össze egy kivételes pillanatban: *Az elsodort falu* bombasiker lett, egy korszak legnagyobb hatású regénye, írója pedig egyenesen közszereplő. Szabó Dezső a korhangulat hullámán elfogadta sajátjának a valójában téves olvasatot. Miért is ne tette volna? A maga irodalmi pozíciójának megerősítéséhez égető szüksége volt rá.

A regény Farkas Miklósának a köztudatban élő Ady-kép közhelyeivel való feltűnő párhuzamai a leegyszerűsítésre mindig hajló tömegolvasatban lehetővé tették a regényhős azonosítását Adyval. Ez ellen ugyan – joggal – tiltakozott Szabó Dezső, de a félreolvasás kockázatát, sőt veszélyét ő maga idézte elő. Mi több, tudatosan rájátszott egy olyan Ady-képre, amelyik a költői-írói mű helyett a szerző esetleges gyarlóságára, személyes kikezsdhetőségére figyelt. Farkas Miklós iszik végzetes örökségként, iszik a magyarság sorsa fölötti kétségbeesésében és iszik a mindennapok kisebb-nagyobb piszkossága elől menekülve. Szabó Dezső írói műveiből ugyan elvszerűen hiányzik a részletesebb lélek- és jellemrajz, de azt éppen Ady mondja el *A magyar Pimodánban*, hogy depressziós tüneteinek az alkohol az egyetlen gyógyszere. Azt akkoriban még nem tudták, hogy bármilyen hatásos is ez a gyógyszer, a panaszok átmeneti enyhítése után mellékhatásai még súlyosabbá teszik az alapbetegséget, és legyőzhetetlen függőséget okoznak.

A regény Farkas Miklósa már ebben a spirálban süllyed egyre mélyebbre: testi (és részben lelki) végzetével vívott harcának vesztese, a szellemében nem az: a ma-

² Uo., 235.

gyarság végzetével küzdő próféta. A kérdés nem az esendő alak Ady-szerűsége, és még az sem, hogy e regényhős gondolatrendszere miként és mennyiben utal Adyra, de tagadhatatlanul sokban. Sorolhatnánk verscímekeket, *A magyar Ugarontól, A Hortobágy poétáján át A Halál-tóig, A bélyeges seregig és Az Ond vezér unokájáig*, de – és ez kulcskérdés – prózára fordítva Ady költészete is, mint minden költészet, elveszti eredeti tágasságát, mélységét, magasságát.

Ezért talán nem is véletlen, hogy Farkas Miklós nem költő, hanem író. Mert, mondjon bármit Szabó Dezső erről, alakjához a kiindulópont mindenképpen Ady, amit voltaképpen nem is tagad. A regény második kiadásának előszavában az egyes figurák túlságos felismerhetőségét szóvá tevő kritikákra ezt válaszolja: „Mert a művész vérezhetik a paphlagóniai trónörökös elvágott köldökzsinórjától, sántíthat a mohácsi vész egy eltévedt golyójától, de saját kortársa, de felette zúduló fekete napok nem jajgathatnak ki belőle. Ezt a dicsőséges esztétikai szabályt nem respektálta Mózesztől kezdve Dantéig egyetlen igazi művész sem, és tiszteletére én is alig fogok ráérni. Azt még a gyengébbek kedvéért sem tartom szükségesnek megemlíteni, hogy én nem Adyt, nem Tiszát, nem X-et akartam megrajzolni. Szükségem volt a magyar tragédia különböző arcára s szuverén művészi jogon ott vettem őket, ahol találtam.”³ Ez világos beszéd, egyúttal ott van benne már annak magyarázata is, hogy miként fordította át Szabó Dezső Ady elleni lázadását kultuszépítésbe a történelem: a semmibe zuhanó tragikus alakból a „magyar tragédia” emblematikus hőse lett. Pedig Szabó Dezső mást tervezett. Adyt a magasból le akarta szállítani, mert meggyőződése volt, hogy a változó idők nem elvi magaslatot, hanem napi célok iránti gyakorlatias programot követelnek. Azt tehát, hogy az Ady-univerzumot aprópénzre váltsa valaki: Farkas Miklós álmaiból Bőjthe János csinált programot, Adyéból Szabó Dezső.

Ehhez azonban egy lelki és intellektuális értelemben vett apagyilkosságra volt szükség, amit Szabó Dezső *Az elsodort faluban* gondolt végrehajtani. Rajongó Ady-olvasata ugyan valamilyen formában beépült szövegébe, de ebben már ott volt a mesterével leszámoló tanítvány lázadása is: Szabó Dezső úgy idealizálta az Ady-gondolkodást, hogy egyúttal le is akarta dönteni a már magasodó, heroikus Ady-szobrot.

Ennek utóbb magyarázatát is adta. Azt mondta: az „1900–1914-es évek nemzedéke még nem tragikus, csak végtelenül szomorú. Ez az annyi okból fáradt nemzedék nem tudta a jövő küzdő akarátát, a merés dacát, az elérhetetlen célnak tragikus heroizmusát kitermelni magából. Maga az öklös és korbácsszavú Ady – műve egészében – csak döbbenetes tetemrehívás, jajgató temetői búcsúztatás. Ez az írói nemzedék a világháború kitörésekor be is fejezi pályáját, és 1914-ben történelmi szerepe lezártnak tekinthető. Mikor a halál maga kezdi meg ünnepi nagy processzióját, a halált vizionálók feleslegessé válnak.”⁴ Azt is mondja, hogy „az engem megelőző nemzedék, az Ady-nemzedék pesszimizmusa a megmutató és megsirató pesszimizmus

³ SZABÓ Dezső: *Az elsodort falu*, Bp., Genius, 1919, 12.

⁴ SZABÓ Dezső: *Vádlók és vádlottak* = uő: *Panasz*, Bp. Genius, é. n. [1922], 46.

volt. Az enyim a tragikus pesszimizmus, amelyet a jövő megölhetetlen heroikus akarat terem.”⁵ Az Ady-síratás így vált önápoteózisba.

Szabó Dezsőben külön válik a valóságos Adyról alkotott véleménye az életműhöz kötődésétől. Az élő Adyval keveset találkozott, személyéről alkotott véleménye lényegében megegyezik a kortársak Ady-képével: pózairól, „adyskodásáról”, féltékenységeiről, hiúságáról, egyszerűval emberi gyengéiről. Ez egészül ki az Adyhoz csapódott „slepp” bírálatával: a körülötte feltűnt, az ő fényében sűtkérező társaságot kártékonynak tartja, olyan élősdieknek, akikre Adynak csak a maga nagyságát igazoló udvartartásához volt szüksége. Halála után ennek a körnek magatartása hívta elő Szabó Dezső egyik legismertebb aforizmáját, miszerint a „zseni meghal, eltemetik. Sírján dudva és barátok nőnek.”⁶

Ő viszont nem akart a síron növő barátok sorába lépni, emlékezése egy barátságot nélkülöző kapcsolat képeit idézi. Ezek mégis alátámasztják Szabó Dezső énképének az Adyval egyenrangúság doktrínáját, éppen az ő idegenkedését idézve, amit Szabó Dezső az ő személyében megjelenő versenytárs iránti féltékenységgel magyaráz.

Az emlékezés vezérhangját nem az esetleges megbántottság határozza meg, hanem a magát Adyval azonos szintre pozicionáló öntudat. A sokat kárhoztatott „Ady és én” típusú törleszkedő emlékezés helyére az „én és Ady” képlet kerül. Az *elsodort falu* elementáris sikere írója amúgy sem túl acélos önértékelését is elsodorta, így 1922-ben sok szempontból még érthető is ez a nézőpont. Egy nagy költő halálát követően elképesztő magasra tudnak csapni a rajongás lángjai, a tárgyilagos értékeléshez időre van szükség. Amikor Szabó Dezső az *Ady arcához* című emlékezését írta, saját népszerűsége csúcsán egykori rajongását feledve, némi tárgyilagoságba csomagolt féltékenységgel fogalmazott. A lényeget tekintve korrekten leszögezi: „Az lett volna a legjobb, ha Adyból csak versei maradtak volna fenn. Ha sohasem láttuk volna, ha semmit nem tudnánk róla. Ha egyike volna azoknak a mitologikus neveknek, melyek már nem egy személyt jelentenek, hanem egy fajt az örökkévalóság jegyében.”⁷

Szabó Dezső direkt formában három tanulmányt és egy, csak neki szentelt emlékezést írt Adyról. Emellett több írásának témája valamely Adyval összefüggő kérdés (pl. az Adyról készülő szobor ügye), számtalan helyen utal Ady nagyságára vagy idézi meg vonásait Az *elsodort falutól* kezdve (amely ebben az összefüggésben kiemelten fontos) az *Életeimig*, amelyben nem ír első Ady-tanulmányairól, így az 1911-es *A romantikus Adyról* sem. Ha az emlékezet nem is, az emlékezés szelektál. Szabó Dezső is hajlik arra, hogy megfelejtkezzen némely problematikus emlékéiről.

Első Ady-tanulmánya kétségtől ilyen: végkövetkeztetése éppen ellentéte annak, amit későbbi Ady-értelmezésében állít vagy sugall a költőről. Első, nagyobbik felében Szabó Dezső (francia példák és európai kitekintése nyomán) két típust állít

⁵ Uo., 47.

⁶ SZABÓ Dezső: *Ady arcához* = uő: *Panasz*, id. kiad., 52.

⁷ Uo., 53.

olvasója elé: a klasszikust és a romantikust. A klasszikus „a szociális ember”, akinek gondolkodását a közösségi-társadalmi normák határozzák meg, akinek a rend és a célszerűség fontos, életét a kötelességtudat határozza meg, híve a központi hatalomnak, „ami egészen egyéni és különös, az nem érdekli”, „általános, tipusos emberek általános érvényű eseményeiben keresi az élet lényegét”.⁸ Számára a művészet és az irodalom nem pusztá kifejezés, hanem a valóság, az általános imitációja, az erkölcsi világrend illusztrációja.

Ezzel szemben a romantikus ember ennek majd mindenben az ellenkezője, de legalábbis alapjaiban más. „A megismerést, az élet megértését nem képzetű reprezentációban, hanem az élet mindenféleségében közvetlen megélő intuícióban keresi.” Számára „az igazi élet az, ami kifejezhetetlenül speciális”, és „az élet értéke az egyéni élet teljes kifejlése”. A romantikus ember „a vallásban az inspirációt, a hangulatot elébe helyezi a dogmának, a »belső érzés szavát« az Egyház parancsainak. Mint vallásos: Luther, mint logikus: Descartes, mint politikus: Rousseau. Forradalmár, ki a törvény, társadalmi és morális szabályok ellen hangoztatja az »ész, szív és természet« jogát.”⁹

A két típus hosszadalmas és igen kiterjedt szakirodalmi háttérű taglalására azért van szűksége Szabó Dezsőnek, hogy utána Adyt besorolhassa a romantikusok típusába, és így ünnepelhesen a vele szembeállított klasszikus emberrel, akit kifejezetten a nyárspolgárnak kijáró ellenszenvvel szemlél. De a romantikusságnak kockázata és ára van: a „túl sok életű hős mámorosan fejt ki exuberanciáját, azt hiszi, hogy tombol az életben, hogy akar és hódít. Mi pedig látjuk, hogy gép, mit a Halál járat. A legnagyobb életben benne látjuk a pusztulás technikáját”¹⁰ – mondja.

Az 1911-es írás értelemszerűen nem szólhat Ady későbbi, életműve meghatározó értékeit jelentő verseiről, de kiemeli magyarságélményét, amelyet összeköt a romantika végzettudatával. Ezt Ady elátkozottságtudatában ismeri fel: szerinte az átok, amiről ír, nem csak őt sújtja: „egész keleti faja átka, tragédiája talál benne legteltesebb kifejezésre. [...] A senkifia magyar faj tragikus kettőssége sír ki belőle: vérében a keleti nap fátuma, mely szerint az álom az akció, s a tett csak mint indulat lehetséges, és az irigy csodálkozó szeretet a nyugati nap, a nyugati művészet iránt. Szinte hihetetlen, hogy a patentírozott magyarok, kik szegény kódex-irodalmunk cafatjaiban balhásszák a nemzeti szellemet, nem látják meg Adynak ezt a tragikus, fatális, magyarságát”¹¹ – mondja, hogy aztán olyan versekre hivatkozzék, mint *A Hortobágy poétája*, a *Tisza parton* [*Most jöttem a Gangesz partjáról* címmel említi!], a *Párizs az én Bakonyom*. Aztán a „végítélet fullajtárainak” nevezi Ady konzervatív ellenfeleit, akik az epigonpiességek felől nézve csak külsőségeit, a kávéházak világát, az olcsó szerelmeket, a dekadenciát emlegetik. De még ez is befér a klasszikus és a romantikus pólusokkal leírt erőterbe, mert „a klasszikus csakis a maga korának

⁸ SZABÓ Dezső: *A romantikus Ady* = uő: *Egyenes úton*, Bp., Tálto, 1920, 55.

⁹ Uo.

¹⁰ Uo., 60.

¹¹ Uo., 61.

embere”, Ady varázsának első titka pedig: „romantikus visszaélése [értsd: újraélése] egy primitívebb, több érzékű, nagyobb életű embertípusnak”.¹²

De nem áll meg ennyinél: a „romantikus intuitív közösségben tud lenni faja volt psychéjével. Ahogy Ady az *Én nem vagyok magyar* c. versében jellemzi magát s amilyennek minden versében látszik: tomboló testű, büszke, szertelen, dacos, mást fitymáló”¹³ – írja, amelyhez még hozzáteszi: „hogyan nem analizálom itt, mint magyart, oka: mert a »kacagányos ősök«, a »puszta fia«, a »turul«, a nemzeti analizáló esztétika egész ringlispilje túlságosan diszkreditáltatott. Egészen bizonyos: nemsokára mindenkinek rányílik a szeme, hogy Ady a legmélyebben fajember minden magyar költők között. Hatalmas szerve az európai adaptationnak, mint annyi mások előtte. Időrendben utolsója annak a hosszú sor magyar prófétának, kik nyugati hivatással születtek.”¹⁴

1911-ben tehát Ady még romantikus és individualista Szabó Dezső szemében, és az ebben rejlő forradalmiságot üdvözli benne. „Élni, élni teljesen, korlátlanul, folyton érzett léttel: ez a romantikus ideg-szükség” – mert: a „világon minden korlát. Mert jóllakást, kielégülést, megszokást, fáradtságot ad minden. Egyetlen egy végtelen perspektíva nyílik a dolgok mögött: az ismeretlen, a halál.”¹⁵

Verscímek nélkül is Ady költészetének alapvonásaira utal Szabó Dezső. Ezt a világnézeti romantikát köti össze az irodalmi romantikával, a nagyon is kézenfekvő Petőfi-párhuzammal. Ez persze csak az utókornak ilyen természetes, a tanulmány írásának idején a nemzeti költészetet alapjában Petőfi jelentette (és természetesen Vörösmarty, Arany, Tompa, de azért mégis leginkább Petőfi...). A kor közvéleményében Petőfi és Ady nem ikercsillagok, hanem egymást kizáró pólusok. Ez utóbbi szemléletet minden olyan felvetés véleg sérti, ami Adyban és Petőfiben valami közöset talál. Szabó Dezső éppen ezt teszi: spontaneitásukat érzi rokonnak: „Ebben a tekintetben csakis Petőfit tudom hozzá hasonlítani a magyar irodalomban” – mondja. Provokációját így folytatja: „Azonkívül: Ady ép oly energiaforrást jelent a fiatal magyar generációnak, mint Nietzsche a németnek. [...] A padra tett kezűek szomorú országában ő az élet szava: merjetek magatok lenni, egész életet élni. Elő kell csalogatni minden életet az emberekből, hogy semmi érték el ne vesszen. Egy néhány – nagyon kevés – versét kivéve legyenek Ady versei minden fiatal kezében. Ő jelenleg az új generáció leghatalmasabb nevelője egy magyarabb magyarság, egészségesebb morál, életebb élet felé.”¹⁶ Mondja ezt Szabó Dezső akkor, amikor a hivatalosság Adyban az ifjúság megrontóját, a magyar jövőt fenyegető első számú közellenséget látta.

¹² Uo.

¹³ Uo., 62.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Uo., 64.

¹⁶ Uo., 66.

Néhány évvel később beérik Szabó Dezső következő nagy világnézeti fordulata (az első a nyelvészettel való szakítása volt, a harmadik a nyílt közéleti szerepvállalás, a negyedik a szépirodalommal történő szinte teljes szakítás). Pályáján két olyan tanulmány következik, amelyek ezt a fordulatot tükrözik, és amelyek Ady-értelmezését is átformálják. Az egyik *Az irodalom, mint társadalmi funkció*¹⁷ 1912-ben született, a másik *Az individualizmus csődje*¹⁸ már a háború intellektuális következményeit, értelmezési kísérletét is magába foglalva 1915-ben jelent meg. Az előbbinek francia forrásairól, Comte-hoz és az őt követő Guyau-hoz kötődését Nagy Péter amúgy a pártállam ideológiai ítélkezésének rendszerébe tagolódó monográfiája meggyőzően bizonyítja. Az ilyen gondolati előzményeket illetően azonban nem az a döntő kérdés, hogy mi hat egy íróra-gondolkodóra, hanem az, hogy ő maga miként formál az őt ért impulzusokból új minőséget, hogy milyen kérdéseire ad választ a befogadott gondolat, és miként növekedik mindez már a saját törvényei szerint.

Ami Szabó Dezső és az irodalom viszonyát illeti: számára az irodalom a gyermekkori kezdetektől „társadalmi funkció” volt. Így gondolta ezt a kolozsvári önképzőkörben, s ennek sejtése térítette el ígéretes nyelvészeti pályájától. Az irodalom pedig mindig nemzeti irodalmat és irodalmakat jelentett, a világirodalmat a nemzeti irodalmak közössége alkotta, mert minden író számára a nemzet a legnagyobb, még befogadható és átfogható közösség: az emberiség olyan fogalmi szint, amely a mindennapokban akkor sem élhető át, ha az alkotásban, a maga elvontságában a legfőbb mérce.

Párizsi olvasmányai és a francia közélet akkori mozgásai nem annyira új utakra vezették, mint inkább (magasabb szinten) visszaterelték korábbi önmagához. Amire talált, kora modern társadalomtudománya, csak megerősítette az irodalommal kapcsolatos alapélményét, elképzelései igazába vetett hitét. Pontosabban újrarendezte azt, és elvszerűen is vállalhatóvá tette, amelyet a címével tartalmáról minden fontosat eláruló *Az irodalom, mint társadalmi funkció* című tanulmány is bizonyít, beleértve a mellékesnek tűnő „mint” szócska fontosságát is. Ez jelzi, hogy Szabó Dezső ugyan kiemelten fontosnak tartotta az irodalom társadalmi küldetését, de nem gondolta, hogy az önmagában minden mást pótolhat.

A kérdéssel történő szembenézésre nemcsak szellemi neveltetése, nemcsak elméleti megfontolásai, hanem mindennapos tapasztalatai is késztették Szabó Dezsőt. Éppen Ady fogadtatása mutatta meg, hogy az irodalom önmagában nem dönthet a maga feladatáról, abba a társadalom is beleszól: maga is egyik funkciójának tekintve az irodalmat. Ady költészete, a *Nyugat* megjelenése közéleti, sőt politikai indulatokat keltett, társadalmi viták tárgya lett, amely tovább erősítette Szabó Dezső ilyen irányú meggyőződését: végzetére összetalálkozott a magyar valóság és a francia teoretikusok véleménye. Így aztán olyan keretet kapott, amely meghatározta Ady költészetének értelmezési feltételeit, amibe az Ady-fenomén azzal szólt bele, hogy megbontotta a társadalmi funkció megvalósításának többgenerációs szokás-

¹⁷ SZABÓ Dezső: *Az irodalom mint társadalmi funkció* = uő: *Egyenes úton*. Bp., Genius, 1920, 74–88.

¹⁸ SZABÓ Dezső: *Az individualizmus csődje* = uő: *Egyenes úton*. Id. kiad., 107–124.

rendjét azzal, hogy radikálisan új tartalmakat kívánt a kiüresedett hagyományba építeni. Erre készült a századelőn induló fiatal generáció is, és hozzájuk csatlakozott Szabó Dezső is, aki első Ady-tanulmányával rögtön meg is határozta pozícióját.

A pozíció maradt, de tartalma némely ponton változott. Kezdetben a romantikus és a klasszikus típus összevetésekor az individualista és a szociális (közösségi) embert állítja szembe egymással. Ifjú lázadóként hajlik arra, hogy a romantikában fel-szabaduló individuum pártjára álljon, miközben megmarad az az elvárása is, hogy ennek az önmegvalósító embernek a közösséget kell szolgálnia.

Az *individualizmus csődjében* azonban már máshol van a hangsúly. „Romanticizmus, individualizmus, kapitalizmus, szabadverseny-demokrácia: íme az utolsó százötven év nehéz nyavalyája. Helyesebben az utolsó százötven év nagy betegségére elég e két fogalmat megjelölni: romanticizmus és szabadverseny-demokrácia. Az első az ok, az okozó lelki forma, a második az összes eredményeket magában foglaló okozat, az általános állapot. Mert mindazok az individualista változások, melyek a vallási és erkölcsi téren, a művészetben és az irodalomban történtek, a mai gazdasági és politikai intézményekben megtestesültek, logikus következményei a romantikus lelki formának...”¹⁹

Ennek „szükségyszerű lelki következménye a demokratikus gondolat: minden egyén egyenlő joga az érvényesüléshez és a szabadverseny gondolata, amelyben ez az érvényesülés megvalósul... Egyszóval: kész a szabadverseny-demokrácia. A világ óriási líra lesz: lírai művészet és irodalom, lírai közgazdaság, lírai politika. És a végén egy őrült, bűnös haláltánc a világháború: mint bekasszált [sic] tiszta nyeregség”²⁰ – mondja. A háború kitörésében Szabó Dezső korszakhatárt lát, ettől kezdve új szakaszba lép kora liberalizmusával szembeni ellenállása, amit polgári radikálisok körében időlegesen mintha elfelejtett volna. De nem a liberalizmust, hanem az individualizmust támadja, felelősnek tartva a tőke uralmáért, a szabad versenyes kapitalizmusért, mindenért, amiben az egyéni ambíció felülírja a közösségi érdeket. Ez pedig azt jelenti, hogy ekkor már egyértelműen antiliberális, miközben nem vállalja, hogy konzervatív legyen.

Mindez átformálta Ady-képét is, miközben Ady is kritikusabbá vált kora liberális gyakorlatát illetően anélkül, hogy konzervativizmuskritikájában visszalépett volna. Egyre mélyülő magyarságélménye, a nemzeti közösséghez tartozás mind tudatosabb megélése, szociális elkötelezettsége azonban nem érintette individualizmusát: az továbbra is meghatározta emberképét és mindennapjait. Szabó Dezső éppen ezt az individualista Adyt akarta eltemetni *Az elsodort faluban*, ahogyan – elmondása szerint – ezt akarta megölni saját magában is első regényében, a *Nincs menekvésben*.

Szabó Dezső első Ady-tanulmánya Petőfi idézésével, analógiájával zárult. A második ezt a tételt folytatja és tagadja. Igaz, nem akármilyen pillanatban: keltezése szerint az Ady halála utáni napon. A *két forradalmi költő*²¹ című írás azonban több mint

¹⁹ SZABÓ Dezső: *Az individualizmus csődje* = uő: *Egyenes úton*. Bp., Táltos, 1920, 107.

²⁰ Uo., 113.

²¹ SZABÓ Dezső: *A két forradalmi költő* = uő: *Egyenes úton*. Id. kiad., 67–73.

nekrológ. Szabó Dezső némi iróniával utal arra, hogy divat Ady forradalmiságát emlegetni, és ebben Adyt Petőfi örökösének tekinteni. Amellyel szemben úgy gondolja, hogy ennek ellenére a két költő merőben különböző egyéniség, és éppen ez Ady tragikumának titka.

Szabó Dezső nem akármilyen leckét ad fel magának: a gyász pillanatában úgy kellene a legmagasabb polcra helyeznie Adyt, hogy ne lökje le onnan Petőfit. A feladatot a közhangulatot az adott pillanatban jellemző módon oldja meg. Ez a megoldás megfelel a magyarságról és a magyar irodalomról korábban alkotott elképzeléseinek, és a gondolkodását az elkövetkező néhány évben jellemző faji misztikum felé mutat. Két mítoszt kapcsol össze tehát, a „fajét” és Adyét. Ezzel átlép az Adyban a nemzettudatot bomlasztó szabadkőműves ügynököt vagy nemzetközi liberális felforgatót látó félhivatalos ítéleten, és ahogyan annyian megírták, előkészít-megalapoz egy legalább egy generáció gondolkodásában döntő jelentőségű, de nyomaiiban máig élő Ady-kultuszt. Eközben tiszteletben tartja a Petőfiben a nemzeti mítosz kulcsfiguráját látó közérzületet: fajiság fogalmában a kultúra és a nemzeti sorssal azonosulás fontosabb, mint az etnikai eredet, amely csak egyetlen eleme egy összetettebb magyarságtudatnak: Petőfi és Ady költészete így azonos értékű teljesítmény marad ebben a paradigmában is. Meg kell jegyeznünk, hogy felfogásában és terminológiájában a kortársak nem találtak kivétlnivalót, ugyanúgy, ahogyan a faj fogalmának Ady általi, sokban közeli használatában sem.

Szabó Dezső eközben egy új szempontot épít „a két forradalmi költő” világlátásának értelmezésébe. Azt mondja: „Petőfi magyarsága – és itt szeretném, ha nem értenének félre – nem a vér, nem az idegrostok, nem a sejtek titkos meghatározottságának végzetes magyarsága. Egy bizonyos értelemben külső magyarság ez, mely az Alföldből, a körülvevő népből, és különösen népköltészetből, mely betöltötte atmoszféráját, folyt át beléje s telítette csordulásig ezt a lobogó délszláv lelket.”²² Petőfi forradalmisága „egy roppant egészség szükségyszerű, logikus kinyújtózkodása, egy hatalmas erő természetes kibomlása”²³ – mondja, amellyel szemben Ady sorsszerűen magyar, ráadásul erdélyi magyar és nemesi származék.

„Ez a magyar, ez az erdélyi magyar, ez a magyar nemes, a Werbőczys, öklös, kalodás múltnak ez a fiatal zsarnoka, megnőve a lángész arányában a byroni légió romantikus gigászává, beleszületik a megtatarozott Magyarország zagyva demokráciájába. És amint bitang jószág lett a régi kúria, koldus anakronizmus a régi magyar úr: idejét múlt fényűzés lett a lángész, a világ kis közepesek tolongó lökdösése lett. A magyar időtlenné vált az új időben, ahol nem bravúr, nem hősi felbuzdulás, nem valóságot felejtő álom kell. S mert idegen élelmeselek árásszák [sic!] el az élet mezeit, idegennek gyűlöli a demokráciát, félreduzzog a jövő megrohant útjaitól.”²⁴

Ezt a „végtelen hontalanságot korban és hazában, ezt a fájó kitagadottságot az élet meghódításából, a piaci versenynek ezt a halálos lehetetlenségét érzi Ady. Nincs

²² Uo., 68.

²³ Uo., 69.

²⁴ Uo., 70.

többé külön Ady és magyarság. [...] Ő nem Ady, nem egyén, ő a magyar, az örök magyar, aki halálos dáridókat tart, ha építeni kellene, duzzog, ha versenyezni kellene, gögös úr, ha meg kellene alkudni, s álmodik, mikor kenyeret kellene keresni.”²⁵ Ezek, magasba szárnyaló pátoszuk ellenére, nem éppen elismerő szavak. De nagyon is illelnek a Beöthy Zsoltan nevelkedett, és – uram, bocsá’ – Rákosi Jenőn megerősített, köznapivá lett századeleji magyar öntudat lelkületéhez. Abból nézve lesz dicséret a kritikából. (Ami aztán meghatározza Az *elsodort falu* recepciójának Adyra vonatkozó fejezeteit...)

A képlet attól kapja tragikus színezetét, hogy ez a fátumos magyar lélek a Nyugattal szembesülve meglátja igazi önmagát is, és ezzel azt a feladatot, amit a milleniumi életérzés Magyarországnak a kor Európájával szinkronba hozása jelent. Szabó Dezső nem kevés empátiával ír erről: „ebbe a magyarba, ebbe az erdélyi magyarba behullott Párizs” – kezdi, és rögtön értelmezi is: „nem nyugati gondolatokat, nyugati érzéseket, nyugati formákat és kifejező eszközöket adott neki Párizs. Párizs csak a tavaszi szél, amely megmozdítja ezt a dermedt magyart, ezt a fájdalmasan minden magyart, hogy faja elátkozott kincseit felássza, hogy eltemetett, eltiport magyar gondolatoknak, magyar szenvedéseknek adjon életet magyar formákkal.” Szabó Dezső szövege a pillanat elragadtatásában szárnyal tovább, hogy eljusson addig, amit Ady tragédiájának tart. „Ő: a vérbe, idegekbe épített múlt, a végzetesen meghatározott faji ember érzi magában egy újjászületés életre-halálra szóló elhívását. Minden, amit le kell rombolnia: a múlt s fájának dermedt ígérete, önmagában van. Ő a próféta és a megostorozott nép, ő a bíró és a megidézett vádló. Milyen könnyű volt az egészséges, egylelkű Petőfinek ostromozni az elmaradt magyart, mely nem ő volt. De Ady éppen ennek a fajnak a teljessége... Így lesz lírája a legegyénibb és legszociálisabb, mert annyira az egész faj, hogy a fajnak tragédiája, vívódása a jövő előtt minden mozdulása személyes ügye. A magyarság az ő belső tragédiája.”²⁶ Vagyis megjelenik az *Ady, a kétlelkű forradalmár* toposz, amelyet később Révai József és Király István marxista alapon kanonizál: a kétlelkűség természetesen osztályelvű magyarázatot kap.

Szabó Dezső 1919-es tanulmányának záró képe A *vörös Nap* című Ady verset idézi meg abban a formában, hogy Ady „véréből kel fel a vörös nap”. Ez a napkelte egyúttal az individualizmusnak is az alkonya: „Kapitalizmus és szabad verseny csak halál lehet Adyra, az egyetemes magyarra. És mert középkor már nem lehet, hát jöjjön a vörös nap, mely halált hozna Adynak, az egyénnek, de egyetlen megváltás fájdalmas magyarságának.”²⁷

Aztán felkelt „a vörös Nap”, csak éppen egészen másként sütött, mint azt Ady vagy éppen Szabó Dezső gondolta. A kor pedig sodort magával nemcsak falut, hanem verset, irodalmat, költőt, író, könnyen lelkesedő, még könnyebben kiábránduló, a „Don Quijote”-szerepbe szédült, attól elszakadni nem tudó, irodalomból a politi-

²⁵ Uo., 71.

²⁶ Uo., 72.

²⁷ Uo., 73.

kába keveredő filozoptert, aki az eszmékkel mindig közelebbi viszonyba került, mint a valósággal. Szabó Dezső két-három hónap múlva újabb tanulmányt írt *A forradalmas Ady* címmel, amelyben lángoló szavakkal méltatja a forradalmár Adyt. Ez az írása később aztán több mint hat évtizedig nem jelent meg. Előbb azért, mert egy homályos körvonalú eszme iránti rajongás pillanatában írója egyenesen a kommunista forradalom előfutárát látta benne, amikor éppen úgy nem tudta, hogy mit jelent a kommunizmus, ahogyan a haláltáncát járó ország sem. Később pedig azért, mert a benne megjelenített kommunizmusfogalom nem felelt meg a Magyarországról 1919-ben elmenekült, és a megszállókkal 1945-ben visszatérő kommunistáknak.

Szabó Dezső Ady-képét is átformálta Ady halála: idejét múlttá tette azt a kritikát, amelyet *Az elsodort faluban* fogalmazott meg, miközben a forradalmakban ki-robbant felfokozott feszültség is sokat veszített erejéből. Szabó Dezső nem érte be azzal, hogy Adyban a magyarság megmentésére készülő (bár erejét és akaratát veszített) prófétát vagy lánglelkű szociális forradalmárt lásson. Összetettebb képet akart adni róla. „Ha Ady forradalmiságát tisztán politikai és szociális értelmére szűkítjük, a hivatalos filológia őt receptje teljesen elégséges a téma megoldására. Elolvassuk – kötetei időrendjét megtartva – ilyen tárgyú verseit, amelyeket nála könnyebbség kedvéért külön csoportokban találunk, kicédulázzuk forradalmi mondásait, s aztán a most olyan jutányos és célszerű forradalmi lelkesedéssel leöntve, kész a tanulmány, melyben Ady egyenes utóda lesz Petőfinek”²⁸ – kezdi írását. Aztán, mintha már látná a tárgyban született megannyi későbbi marxista szellemben fogant irományt, elmagyarázza, milyen lapos egy ilyen megközelítés.

Ady forradalmiságában Szabó Dezső az osztályharcos értelmezésnél sokkal átfogóbb jelenséget lát, és ezt esztétikai érvekkel is igazolni akarja. Azt mondja, hogy amennyiben Ady költészetéből kiejtjük a munkásmozgalmi értelemben vett forradalmi verseket, akkor is ugyanakkora költő és ugyanannyira forradalmár marad. Így fogalmaz: ha „politikai-szociális verseit, vagy legalábbis azok nagy részét elvesszük költészetéből, Ady azért nem lesz kisebb költő, s ha csak a művészi értéket nézzük: Adyból azért semmit sem vettünk el. Mert kétségtelen, hogy kimondottan politikai-szociális versei közt van a legtöbb gyöngye vers, s hogy ezek jó része legkevésebbé Ady-vers”²⁹ – kezdi. Forradalmiságának titkát tehát máshol kell keresni: már korábban is taglalt romanticizmusában és „fajiságában”.

Romantikus voltának magyarázatához az 1911-es tanulmány eszmei alapvetését veszi elő, és újból leszögezi: „nem lehet eleget mondani: százötven év óta egyetlen betegség van, egyetlen fertelmes vitus-tánc: a szabadverseny-demokrácia. És minden más betegség politikai, gazdasági, társadalmi, művészi vagy morális téren: lázas riadásai ennek az egyetlen nyavalyának.”³⁰ A romantikus Ady rokontalannak, kitagadottnak érzi magát, akinek nem zsenitudata van, hanem zseni, aki „a kor felszabadult individualizmusával önmagát érzi a vallási, morális és társadal-

²⁸ SZABÓ Dezső: *A forradalmas Ady* = uő: *Ady*. Szerk. és előszó SZIGETHY Gábor, Bp., Magvető, 1982, 28.

²⁹ Uo.

³⁰ Uo., 31.

mi igazság kritériumának: ő a kinyilatkoztatás, Isten, természet és emberiség benne mondják ki, önmáró lázak és gyötrelmek közepette, az emberi eligazodás nagy szavait”.³¹ Ezért tehát Ady alanyi jogon próféta és vátesz. Rousseau, Byron, Petőfi, Baudelaire, Verlaine, Rimbaud és Ady részese „annak a nagy individualizáló folyamatnak, amely a tizenharmadik század végétől napjainkig a széttört egyházi-monarchikus világrend tört világát elvitte vagy a szélső anarchiáig, vagy egy kommunisztikus világrend építő vágyáig. Mindnyájan erősen individuálmok s individuálmusukkal forradalmiak”³² – mondja Szabó Dezső, aki ekkor maga is a váteszszé válás és az elmagányosodás romantikus útját járja. Eközben nem sikerül feloldania azt a feszültséget, amelyet az individualizmust kiteljesítő liberális világ szabad versenye és az individuálmot korlátozni akaró kollektívizmuk közt érez. Ebben az írásában is feltör az a feszültség, amelynek az individualizmus alkonyáról született 1915-ös tanulmányában adott hangot. Elveti ugyanis az egyén abszolút jogaira épülő önmevalósítás eszményét, de nem tudja elfogadni az individuálmot fenyegető kollektívizmust sem. (A két pólust aztán zsenitanában oldja fel, amely szerint a zseni lényege az, hogy „kollektív individuálm”). Ez a gondolat formálódik abban, ahogyan a maga elképzelései szerinti nagy romantikusok művét, személyiségét elemzi. Két típust lát. Az egyik típus nagyságai, Rousseau, Byron, Petőfi. Ők „egyéni életük esetleges minden furcsasága s egyéni gögjük minden akart különbsége dacára – előkészítői az eljövendő szociális kor pszichéjének, ezek a kollektív romantikusok”³³ – mondja. Velük szemben „Baudelaire-ben és Verlaine-ben már megtörése van ennek az újra egybeölelő, szociálizáló folyamatnak”,³⁴ és az ő útjukon megy tovább Rimbaud és Mallarmé, akik már „anarchikus romantikusok”.

Ebből a világirodalmi képletből tér vissza a magyar irodalom nagy példáihoz, egyúttal az Ady-tragédiában döntőnek tartott, a magyar történelemben, sorskérdésekben, hagyományokban gyökerező, fajinak nevezett meghatározottsághoz. Tanulmányában, ahogyan azokban az írásaiban, ahol a tragédiáról, tragikumról szól, mintegy ellensúlyként ott van a heroizmus fogalma és igénye: „Heroikusan romantikus, dekadensül romantikus és fajilag – s ez forradalmiságának legtragikusabb összetevője – végzetesen meghatározott. Berzsenyiben, Csokonaiban, Katonában, Vörösmartyban magyarság és művészet gyötrelmes küzdelem volt. Aranyban már kiegyenlítőds történt, Arany művészete a magyarság megtalált, természetes nyelve. De olyan végzetes tragédia a magyarság egyben sem volt, mint Adyban.”³⁵ (Petőfiről ezúttal nem esik szó.)

És hogy mitől lett úgymond „végzetes tragédia a magyarság”? Attól, hogy a kiegyezés korában végbement mélyreható gazdasági és társadalmi átalakulásából ki-maradt a *nemzeti* polgárosodás. Így jött létre az az „idegenből iderugdalt” középsz-

³¹ Uo., 32.

³² Uo., 35.

³³ Uo.

³⁴ Uo.

³⁵ Uo., 37.

tály, amely felszínes asszimilációja miatt idegen test maradt a magyarság életében. (Bibó István ugyanezt a jelenséget mint nem szerves fejlődést írja le.) A századelő polgári radikálisai a másik oldalt, a dzsentriből lett kvázi polgárt bírálják, érzékelve, de egyértelműen ki nem mondva, hogy az nem egy alacsonyabb rétegből felemelkedve került közepre, hanem oda süllyedt. Így a modernizációban nem is láthatott mást, mint fenyegetést: visszafelé nézve nagyságot és ragyogást, előre tekintve süllyedést és bizonytalanságot látott. Ady ennek a társadalmi konglomerátumnak a feudális hatalmi pozícióit és beidegződöttségeit őrző hatalmi elittel való szövetségét tartotta a magyarság végzetének. Ezért akart poéta Széchenyiként egyszerre Bartha Miklós és Vészi József lenni, és ezért írta, hogy „Gőgös, gazdag grófra s gazdagult zsidóra / Haragszunk és vagyunk egyazon haraggal, / Tán ki sem mondható gyilkos indulattal.” Ehhez hozzá kell tennünk még egy elégszer nem idézhető 1926-os Jászi Oszkár-leveírészletet, amely Szabó Dezső elképzeléseit illetően más összefüggésben is kiemelkedően fontos. Az idézet első része Ady prózában, a másik, túl ezen, a húszas évek elejének Szabó Dezsője, stílrómantikus retorika nélkül. „A feudális betyárság és a zsidó profitéhség felemésztette az ország minden életképes energiáját” – írja Jászi, majd a folytatásban ezt mondja: „az egyedüli alap, ahonnan javulás jöhetne, a magyar parasztság.”³⁶

A századelő politikai feszültségének világában természetes volt, hogy Ady és vele a liberális polgári radikálisok kiváltották az alapvetően konzervatív többség ellenséges indulatait. A háborús vereség új helyzetet teremtett: mondjuk úgy, hogy megbontotta az Ady-ellenes egységfrontot. Így a konzervativizmus irányában több mint lojális Szekfű Gyulától a *Három nemzedékében* mindkét oldal megkapta a maga bírálatát. A konzervatív oldal bírálatá azonban nem a liberális vagy más, vele szembenálló ideológiákra épült, hanem egy lassan formálódó reformkonzervativizmusra és annak nemzeteszményére. Szabó Dezső ellentétes alapállásból bírál: a konzervativizmussal nem alkuszik, ahogyan Ady sem tette.

A később formát kapó új eszmei törésvonalak előképe halványan ugyan, de már 1919 tavaszán felsejlik Szabó Dezső ekkori Ady-tanulmányában. Jellemző módon ezt az irodalom alakulásáról adott képe is mutatja: „Az a nagy irodalom reneszánsz, mely Csokonaitól, Berzsenyitől Petőfiig, Aranyig gazdagította a magyar életet, megadta minden témáját, eljátszotta minden hangját, kimondta minden szavait. Ismétlés lett az irodalom, ami minden irodalom egyetlen nagy veresége: megírt témák, kipróbált érzések, bevált fogások ismétlése. Az a pár kísérlet, mely némi megújulást akart, igen vézna és magános volt, s befulladt az egyformák kórusába. A piszkos demokrácia növekedőbb árral öntötte el a magyar életet, s az ország sorsát intéző hazárdjátékosok a legkülönbözőbb hazugságokban egyeztek ki az újkor falánk törtetőivel, s feudális és demokrata zsványok bölcs megegyezésén bitangult az ország.”³⁷ Szinte észrevehetetlenül épül be a gondolatmenetbe az a tétel, hogy nemcsak az irodalomnak van társadalmi funkciója, hanem – mondjuk így – a társa-

³⁶ JÁSZI Oszkár: *Válogatott levelei*. Összeáll. és jegyz. LITVÁN György, VARGA F. János, Bp., Magvető, 1991, 304.

³⁷ SZABÓ Dezső: *A forradalmas Ady* = Id. kiad., 39.

dalomnak is irodalmi (nem véletlenül alakult ki nagyjából ugyanebben a szellemi térben és időben Lukács György tükrözéselmélete). Szabó Dezső azt mondja: ha mindkettő emelkedik, akkor az irodalom emeli a társadalmat, ha süllyednek: a társadalom a hibás.

A romantikus hevületű analízisben összenő az irodalmi és a történelmi-politikai leírás, legalább ez a kettő nem ütközik össze. Ritka pillanat: Szabó Dezső teljes mértékig azonosul saját véleményével, ezért feltételezhető, hogy a szöveg még inkább valamikor 1919 márciusának vége előtt, vagy nem sokkal utána születhetett: a kom-münből elég volt néhány hét, hogy a nagy szomjúságot és mámort (ha volt egyáltalán) a nagy kiábrándulás kövesse. Szabó Dezső 1919 kora tavaszán azt várta, hogy 1918 elsikkasztott forradalma után az „igazi” forradalom, Adyé következik, amely nemcsak céljait, hanem a megoldásait tekintve is új lesz. Nemcsak a „Bűdös úr-szag, pénzszag” az ellenfele, a múltnak nemcsak a vétkeivel akar leszámolni, hanem a magyar történelem elveszett értékeit is vissza akarja iktatni elévülhetetlen jogaikba. Vagyis az új forradalom föloldja a magyar politikai és szellemi életben élő kettősség ellentéteit.

Ady a maga korában a megelőző évtizedekben felgyűlt, összebékíthetetlen el-lentmondással terhelt magyar világ feszültségét érezte. Az ellen a világ ellen lázadt, amelynek ő is részese volt, ezt sokszor ki is mondta, és ezt Szabó Dezső is kiemel-ten fontos vonásának tartotta. Ebben látta elmagányosodása okát. Ennek kimondá-sát azért tartotta fontosnak, mert úgy gondolta, hogy 1918–1919 forradalminak mutatkozó eseményei között Adyt az őt korábban is maga elé toló, de úgymond legmélyebb lényegét (faji determinációját) soha magáénak nem érző csoport akar-ja kisajátítani. Azok, „akiket szimatjuk feléje kerget, akik megsejtik benne a felkelő napot, azok sem vére szerinti, lelke szerinti testvérei. Meg kell állapítani, hogy ennek a fejedelmien magános zseninek sohasem voltak énje szerinti barátai, nem voltak barátai, csak cimborái. És hogy azok között, akik legjobban kiplakátolták magukat vele, éppen olyan rokontalan, egyetlen énjét éppen olyan fájdalmas sajjással érző külön valaki volt, mint ellenei közt, sőt! Milyen gyilkos gúnnyal, halálos unalommal tudott róluk beszélni, éppen azokról, akik most a legjobban elhelyezett reklámban lóbálják barátságát a világ szeme elé”³⁸ – állította Szabó Dezső.

E különállása okán hamis Adynak az esetenkénti látványos, politikai plakátok egyértelműségével mutatkozó forradalmiságára épülő képe, amelyre a halálát kö-vető hónapokban oly magától értetődően lehetett hivatkozni. Eközben Szabó Dezső a magyarságát legmélyebben átélő Adyt állítja írás középpontjába. Szerinte Ady forradalmisága nem az úgynevezett forradalmi versekben, hanem költészete egé-szében mutatkozott meg. Ezért állítja, hogy „A Gare de l’Esten, a Góg és Magóg fia vagyok én, a Párizs, az én Bakonyom, A Hortobágy poétája, a Ganges partján [sic!], A fekete zongora a leghatalmasabb és legnagyobb jelentőségű forradalmi versei”.³⁹ De nem áll meg itt: „forradalmat jelent ő a morál terén is. Az eddigi magyar költé-

³⁸ Uo., 41.

³⁹ Uo., 42.

szet, mint az egész megmaszlagolt magyar világ, egy hazug ideáлизmus frázisaival maszturbálta a lelkeket. A pénz nem boldogít felírású ideológiát, s azt a hazug morális szentimentáлизmust, melyet a szexuális élet tragikus elrendeléseire borítottak, az ő vér és arany költészete tette lehetetlenné. A Léda versek, az Ima Baál istenhez, a Harc a disznófejű nagyúrral [sic!] a megmutató igazság mély forradalmának a harsonái. Mert előtte is feltárták a pénzűzés szörnyűségeit s a nemi élet elsodrásait, de még mindig a régi morális ideológiába állítva be. Ő volt nálunk az első, aki megmutatta, hogy a szép, a művészet nem holdkóros múzsákból kicsurgó limonádé, hanem abból a vérből fakad, amit a pénz és a nő kitép a tragikus emberből. És ez nagy forradalom volt és sok hazugság halála. Forradalmi abban a viszonyban is, amelyben ő, a költő, tárgyával van. A nő, a természet, a köz, a magyarság Petőfinél és Ady összes előzőinél önmagukban lévő külön valóságok, bármily heves érzéssel is kapcsolódják a költő beléjük. Adynál, a maga egyetlen csodálatos beölelő egyniségében mintegy organikus, fizikai és pszichikai részévé lesz a nő, a természet és a magyarság.”⁴⁰

De még ennyi sem elég: „csodálatosan benne van egész faja: egyéni életének minden hullása, vérétől és őseitől meghatározott minden bűne egy-egy felvonása egész faja tragédiájának. Csodálatos terhességgel hordja magában egész faját, s mint saját lázát jajgatja ki makacs ismétléssel. És mert önmagában látja az egész faj sorsát, ez határozza meg politikai és szociális látását. Az ő dermedt szépségeit a nyugati kultúra, a nemzetközi levegő szabadította élökké. Az ember váltotta meg benne a magyart. És mert egyaránt gyűlöli a rabló monarchikus rend gyilkos arisztokráciáját s a köznapokat tipró piszkos demokráciát, azonos gyűlöletében eggyé testesedik a kitagadott milliókkal: az egyetemes haza: a nyomor minden rablott polgárával. És erre determinálja szorongó, kétségbeesett fajisága is. A fejedelmien adó, bután jó és bűnösen akarattalan magyar képtelen a szabad versenyre, képtelen a kapitalizmusra. Dózsa György eléri szimbóluma teljességét: a vörös napot. A vér és idegek mély logikájával ért el Ady ehhez a világnézethez. És itt egy nagy tévedésre kell rámutatnom, mely kommunista barátaimat megakadályozta Ady teljes értékelésében. Ők Ady szociáлизmusát csak burzsoá ellenzéki ségnek tartják.”⁴¹

Utólag könnyen mondhatjuk: annak tartották, bizony. De nem volt senki, akivel Adyt e számukra nem túl örömteli fogyaté kossága miatt kiselejteztethették volna elméleti fegyvertárukból. Ezért inkább átformálták a maguk ízlésének megfelelően. E kockázat érzékeltetésére előkerül *A két forradalmi költő*ben bemutatott, elválaszthatatlanul összetartozó Petőfi és Ady ellentétpár. „Ha Ady olyan egészségesen, egyszerűen, majdnem azt mondanám, egyhangúan ismételné ezt, mint Petőfi a maga szabadságvágyát, nem tagadnók ki a jövő prófétái közül. De nála – s éppen ez ássa mélyebbre forradalmi jelentőségét – van egyéb is, faja meghatározottságának gyötrelmes hangjai gőgös úrsága, szomorú függése a pénztől. Az ő forradalmisága egy folytonos tragikus küzdelem, melyben az ember a magyarral, a nemes úr a proletárral, az én a tömeggel küzd, melyben folyton magára üt, önmagát vérzi,

⁴⁰ Uo., 42.

⁴¹ Uo., 44.

s melyben mégis, mégis: az emberré szélesedett magyar s a legemberibb, legforradalmasabb szociális jövőt akaró elnyomott győzedelmeskedik. Így lesz Ady a jövő magyarjának tragikus, győzelmes szimbóluma.”⁴² A tanulmány zárótételében a korábbi felvetések variációit, összefoglalását kapjuk, majd következik a finálé, benne ugyancsak máskor és máshol már elmondott ütemek sora. „Kapitalizmus és szabadverseny halál a versenyre képtelen magyarnak, faji tülekedés halál az erős gyűlöltre és összetartó szeretetre képtelen, oldott akarató magyarnak. Egyetlen menedék: egy legszélesebb emberiség, mely felszabadítja az elfojtott faj mély értékeit. Minden magyar táguljon egyetemes emberré, s az életmentés egyetlen menekülésével vesse magát a szociáлизmusba, hogy előkészítse a minden emberit szabad természetbe védő kommunista világrendet. A magyar jelentse a legszélesebb embert, a legtermékenyebb forradalmat, a legemberibb jövőt.”⁴³

Ez már a háború után Európa-szerte forradalmakat generáló messianizmus hangja, megszólalt Tóth Árpádban vagy Juhász Gyulában, Babitsban is, hogyne haragott volna az amúgy is prófétai hajlamú Szabó Dezső által? A történelmi pillanat minden józan megfontolást felülíró érzelmi túláradásának figyelembevételével szinte megmagyarázhatatlan, hogy mi, miért és hogyan történhetett meg. Pusztán gondolati előzményeiből aligha vezethető le, amit Szabó Dezső Ady kapcsán fejt ki, vagy az, amit a Tanácsköztársaság üdvözléseként megjelentett *Az egész emberért* című cikkében olvashatunk. (Ugyanerre utal Babits is *A magyar költő ezerkilencszáz-tizenkilencben* című írásában.)

„A megváltói passzió [itt a *passióra* gondolt Szabó Dezső!] át újítsa örök életre magát ez a tragikus faj. Haljon meg az öngyilkos bűnök, szűk korlátok magyarja, hogy halhatatlanná éledjen a világot ölelő, egyetemesen emberi magyar. Legtöbbbet merve járjon elül az emberek vetésén. És ha eddig a történelem legnagyobb balekja volt s uszító úri martalócért és hozzábotlott zsiványokért hullott vére és izzadása, most legyen minden akarata mozdító ereje az emberi munka egyetemes összelelkezésének. Hogy minden kitagadott akarat hozzánk hajoljon, minden lázadó szív felénk dobogjon, minden jövőt vágyó vágy minket keressen. Mi legyünk a szabad levegő, mely felé elfojtott emberek lélegzenek, mi legyünk börtönölt gondolatok megkiáltó szava. Gyilkos és gaz mindenki, ki a tovarohanó múlt fejfáihoz köt magyar lelket. Vesse magát égő kereséssel az életnek, tegyen, akarjon, vigasson, [alighanem itt „*ugasson*”-nak kellene állni] üvöltsön, csinálja a szociáлизmusban a legigazibb szociáлизmust, a kommunizmusban a legigazibb kommunizmust, és fogja egymás kezét”⁴⁴ – olvashatjuk.

De ez már nem Ady szellemének megidézése, hanem Szabó Dezső lírája, hogy aztán annál keserűbb legyen a prózai valóságra ébredése, aminek aztán megannyi írásában ad hangot, és lesz a két háború közötti Magyarország paradigmateremtő ideológusa. Ehhez azonban Ady példaértékű költészetének hatása kellett, amiről Szabó Dezső Ady-tanulmányai is tanúskodnak.

⁴² Uo., 45.

⁴³ Uo., 47.

⁴⁴ Uo.

Szabó Dezső és a politika

Eőry Áron

Szabó Dezső politikai gondolkodása regényei és kisregényei tükrében¹

Jól ismert, hogy Szabó Dezső termékeny politikai publicistaként igen markáns és sajátlagos alakja volt korának, a XX. század első felének.² Emellett irodalmi apparátusa szépírói teljesítményekre is képesítette és indította, mi több, saját életművét idővel ha tehette, regényei-kisregényei címein keresztül is hivatkozta, exponálta és magyarázta.³ Jelen vizsgálat arra kíváncsi, hogy Szabó Dezsőt a könyvpiacra, az ott kapható irodalmi művein keresztül befogadó egykorú olvasó elé milyen közéletileg értelmezhető gondolkodásmódok tárultak, milyen a korszak társadalmi-politikai kérdéseiben elfoglalt pozíciók voltak kiolvashatók az író műveiből. Az ennek komplexebb felfejtésére és elemzésére vállalkozó munka ezúttal hangsúlyozottan kizárta, nem vizsgálta a publicisztikai munkásság, hírlapi írások és nyilatkozatok vagy írói estek előadásainak – a főbb műveket nemegyszer szóba hozó – szövegeit, amelyeket Szabó Dezső írói olvasóközönségének a tanulmányozó utókor által egyelőre fel nem becslött aránya olvashatott, illetve hallgathatott. A bevont források köre így az irodalomtörténet vagy a szerzői besorolás szerint regénynek-kisregénynek tekintett művekre terjedt ki, tekintet nélkül azok befejezettségére vagy épp töredékességére. Azaz megírásuk évrendje szerint a következőkre: *Nincs menekvés* (1917), *Az elsodort falu* (1919), *Megered az eső* (1920, kiadás: 1931), *Csodálatos élet* (1921), *Segítség!* (1925), *Miért?* (1927, kiadás: 1939), *Ének a révben* (1928?, kiadás: 1947), *Karácsony Kolozsvárt* (1932), *Szilágyi Márta* (1936), *Bodor Áronka felesleges* (1938), *A megfotott kakas* (1942–1943).

Noha ezeknek a kor olvasóközönsége számára elérhető minden – Szabó regény-monumentumai esetén különösen számos – kiadása releváns, a filológiai egybevetés fáradsalmas munkájától e vizsgálat eltekintett, a kiadványtárral újból piacra került regényeknél is változatlan szövegűnek tételezve a különböző kiadásokat. A mintába került művek közel felénél pedig meg kellett bízni az utókor gyűjteményes életműkiadásának – magát fel sem tűntető – szöveggondozásában. *Nota bene* az író esszéi esetében ismert problematika, hogy „általában véve Szabó Dezső írásainak nincs olyan változatuk, amelynek szövegét teljes bizonyossággal véglegesnek, ki-

¹ Jelen tanulmány a szerző kéziratban maradt egyetemi diplomamunkájának tömörítő átdolgozása. Az ebben olvasható következtetések és tézisek legfőképp az eredeti szövegű szakdolgozat áll jót az abban szereplő részletesebb okadatolással: EÖRY ÁRON: *A politikai gondolkodó Szabó Dezső regényei tükrében. Egyetemi szakdolgozat. Kézirat*. ELTE ÁJK politológus szak, 2010.

² NAGY Péter: *Szabó Dezső*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1964; GOMBOS Gyula: *Szabó Dezső*. New York, Püski, 1975; vö. Kardos Talbot Béla *Szabó Dezső és életműve. Élet- és korrajz* című kézírata, amelynek ismeretét ld. G. BARTÓK Béla: *A magyar titoizmus ösátyja. Kardos Talbot Béla 1956-os könyve Szabó Dezsőről = Hitel*, 2009, 10. sz., 102–114.

³ Tette ezt nemcsak publicisztikáiban, de interjúkban, előadásokon, erről ld. különösen pl. a *Nemzeti Ujság*, a *Világ*, az *Esti Kurír* beszámolóit, személyével vagy személyéről készült összeállításait a kor-szakban.

fogástalannak, autentikusnak tekinthetnénk”.⁴ Ezzel együtt a hajdani regényszövegek fenti formáiban kereste az elemzés a kontextusfüggő jelentéseket, a kontextust tehát széthúzva a nyájából két és fél évtizedre.

Szabó Dezső irodalomfelfogásáról

Az író saját, minősített irodalomelméleti hitvallását már a *Nyugatba*, illetve a *Huszdik Századba* írt 1910-es évek eleji értekezéseiben több ízben megerősítőleg kifejtette és ezzel szemléleti oldalról maradandóan megalapozta későbbi munkásságát. Szabó Dezső irodalmi emlékezetének kitüntetett alakja Eötvös József volt, akinek szépirodalmi műveiben a következő indoklás mentén lelte kedvét és megelégedését: a „mondatok ritmust kapnak, a szavak átmelegednek s Eötvös nyelve magával ragadó izzó szózuhatag, mely ellenállhatatlanul tette innervál”⁵. Iskolapéldaként *A falu jegyzőjét* mutatta fel, amelynek lapjairól „az élet minden kitagadottja” kiált, a szerző pedig a „síró, tűrő lelkek” dörömbölő sorsüzeneteivel, azok romantikus ábrázolásával korbácsolja fel a befogadó érzelmeit⁶. Emellett különösen is az „az úr és nép nagy történelmi pörét” tárgyaló Eötvös-művek realizmusát, naturalizmusát emelte ki, amelyek segítségével a szerző „a valóság sötét elemeinek *szempontos koncentrálását*” végzi el⁷. Ugyanis Szabó Dezső szerint erre a rendszerszerű többletre volt – és maradt – szüksége a magyar irodalomnak annak érdekében, hogy a művészet „szociális funkciót” tölthessen be, „szociális feladatokra” vállalkozhasson⁸. Mint elismerően megállapította: „Petőfi mellett [Eötvös József] a legnagyobb forradalmi nevelője a magyar jövőnek”⁹.

Röviden megjegyezhető, hogy az előző századi eszménykép maga sem gondolta másképp, hiszen *A falu jegyzője*-beli írói kiszólásai rímelték az elmondottakra. Egyebek közt regényszövegében a következőképp reflektál saját írói céljaira: „A költészet kedves játékká aljasul, ha a kor nagy érdekeitől különválva nem a *létező hibák orvoslása* [...] mi ellen a *kritikus* kifogásokat tehetne, azt az *embernek* bámulni kell, hogy a könyvben nem szép mű, hanem *szép emberi tett* fekszik előttünk.”¹⁰ A cselekmény befejeztével pedig hozzáteszi: „Ha néhányan a nyíltságot rosszaljátok, mellyel honi állapotaink árnyoldalairól szóltam, higgyétek el, ha nem volnék meggyőződve, hogy ez állapotok megváltoztatása tőlünk függ, inkább fényoldalainkat kerestem volna föl, hogy titeket s enmagamat nyájas csalódásokkal vigasztaljam. [...]”

⁴ GRÖH Gáspár: *Utószó* = Szabó Dezső: *Tanulmányok, esszék*. Szerk. GRÖH Gáspár, Bp., Kortárs, 2007, 586.

⁵ SZABÓ Dezső: *Eötvös írói egyénisége* = *Huszdik Század*, 1913, 10. sz., 352. – kiem. t.

⁶ SZABÓ Dezső: *A falu jegyzője* (Aránytalan tanulmány: szó van benne a regény pszichológiájáról, a l'art pour l'art-ról és A falu jegyzőjéről is) = *Nyugat*, 1912, 4. sz., <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00098/03147.htm> (utolsó letöltés: 2019. 12. 31.)

⁷ SZABÓ: *i. m.* (1913), 353. sk. – kiem. t.

⁸ SZABÓ: *i. m.* (1912), <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00098/03149.htm> (utolsó letöltés: 2019. 12. 31.)

⁹ SZABÓ: *i. m.* (1913), 354.

¹⁰ EÖTVÖS József: *A falu jegyzője. I. kötet*. Bp., Szépirodalmi, 1955, 262. – kiem. elsőként t., majd kiem. e.

legforróbb óhajtasom az, hogy a regény minél előbb valószínűtlenné váljék. *Nem mutatni, használni akartam.*"¹¹

Szabó Dezső továbbá a saját jelenében kíváncsian kíváncsian írói szerepről is elmondja, hogy az írói világszűkítésnek és beleérző képességnek elsőrendű feladata „a társadalom szükségéinek, betegségeinek” felmérése; majd pedig ezek szétszórása, szétszórása „szuggeráló formákban”, hogy megtapadhasanak az olvasókban és ezáltal el legyenek vetve az üdvös irányú társadalmi változások magjai¹². Egy ilyen szerepideál betöltője ugyanis „felébreszti az egyénben azt a tudatot, hogy életérdekeivel egy nagyobb közösség tagja. Megsejteti vele azon általános hiányokat és követelményeket, melyeknek egyéni bajai folyományai. Emotív úton beidegzi a közpszichébe azt a pár ideát, melyek az elkövetkező társadalmi kialakulás első rugói. Szóval megteremtí az új kialakuláshoz szükséges szociális hitet.”¹³ Szabó Dezsőnél nem meglepő, hogy saját egyik művében is felbukkan hasonló gondolatmenet: „Minden esztétika alapja a szív. A szív a szépnek, az irodalomnak, a művészetnek egyetlen termő humusza. Magunkhoz ölelni az egész emberiséget, sebekre fakadni testünkön a szenvedők sebeitől, éhezni az inségesek éhségét és sírni a megszorítottak zokogását: ez a művészet. Szépnek nevezem azt a szívdobbanást, mely egy mű láttára az emberi szenvedés szolidaritására ébreszt.”¹⁴

Látható tehát, hogy miközben a burkolt irányművek, az irodalomba oltott politikum eseteire Szabó Dezsőnek még korai, regénytelen éveiben már jócskán létezõ tradícióra tekinthettek vissza a kortársak¹⁵, a *tendenciás művészetnek*, a *célirodalomnak* Szabó maga is egy nagy tudatossággal és meggyőződéssel fellépő szellemi élharcosaként regisztrálható.¹⁶

Gyakorlatba ültetett nézetek

Szabó Dezsőnél könnyen úgy található, hogy előbb ismertetett saját előírású, jól felépített receptje szerint dolgozott. Miután meghatározta a hozzávalókat (mi több, azoknak még a szükségességét és hatásmechanizmusait is kimutatta), a tettek mezejére lépett: elkészítette a lakossági fogyasztásra szánt „ételeit”, illetőleg „gyógyszereit”. Néhány rövidebb elbeszélést követően regényíró (is) lett. És az ezen műfaj elé támasztott követelményekhez híven, jelentékeny művei többségét mind piaci újdonság formájukban, mind utótörténetükben olyan szintéziseknek tekintette és

¹¹ EÖTVÖS: *i. m.* (1955), II. k., 310–311. – kiem. t.

¹² *Vita az Irodalom és Társadalom viszonyáról* (Folytatás és befejezés) = *Huszadik Század*, 1912, 8. sz., 317–318.

¹³ SZABÓ Dezső: *Az irodalom mint társadalmi funkció* = *Nyugat*, 1912, 9. sz., <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00103/03316.htm> (utolsó letöltés: 2019. 12. 31.)

¹⁴ SZABÓ Dezső: *Karácsony Kolozsvárt* = SZABÓ Dezső: *Csodálatos élet és más regények*. Bp., Püski, 1997, 370. – az eredetibeli kiem. megszüntetve.

¹⁵ Ehhez ld. pl. NAGY Péter: *A pamflet Michelangelója* = NAGY Péter: *Határkő*. Bp., Argumentum, 1996, 261.

¹⁶ Vö. KOMLÓS Aladár: *Szabó Dezső = Az elsodort író*. In *Memoriam Szabó Dezső*. Szerk. GRÖH Gáspár, Bp., Nap Kiadó, 2002, 140.; ill. KERESZTURY Dezső: *Szabó Dezső = Szabó Dezső Emlékkönyve*. Szerk. SZÓCS Zoltán, Bp., Szabó Dezső Emléktársaság, 1993, 92.

mondotta, amelyek valamilyen egyetemes társadalmi konklúziót tartogatnak az olvasók számára¹⁷.

Legtöbb művénél nehéz lenne tagadni, hogy jellemzően többek voltak a csak finom, beleoldott tartalmak révén politizáló irodalomnál. A *társadalmi üzenetesség* észrevehető nyomot hagyott rajtuk, sőt az irodalmi kritika nem véletlenül érezte úgy több ízben, hogy egyikre-másikra kínosan és nyomasztóan ránehezedett szerzője politikai akarata. Az írói módszerek tárgyalására előreutalva kiemelhető, hogy Szabó Dezső regényeiben valóságos dömpingjét kapni az igen erős rezonóri szerepet játszó szereplőknek.¹⁸ Láthatóan számára nemcsak a főhősök (egyszerre akár több is), hanem bármelyik szereplő megtette, ha valami sarokigazságnak gondolt alapvetését óhajtotta közölni az olvasóval. Féja Géza már *Az elsodort falu* kapcsán alig túlzóan észrevételezte a szerzőről: „Tulajdonképpen ő beszéli végig a regényt, ő játssza el a magyarság nagy társadalmi és erkölcsi drámáját, beleszól minden figurájának mondókájába, belebúvik a bőrukbe, csakhogy próféciáit szétkiabálhassa.”¹⁹

Azonban Szabó Dezső rendszerint maga sem takargatta politikai lólábát. Irodalmi alkotásaiban, ahol csak tehette, kinyilatkoztatta szerzői mozgatórugóit, motivációit; számtalanszor el is kellett háritsa – vagy épp el kellett ismerje – egyes regény(fő)hősök és önmaga jellemének, illetve kalandjainak az egybeesését, kísérteties hasonlóságot²⁰; továbbá a korszak közéleti szereplőinek ismeretében műveinél számos alkalommal már a megjelenés idejében tetten érhetők voltak kulcsregényi vonások²¹.

A korszak uralkodó beszédmódjai

Érdemes közbevetőleg röviden és címszavakban felidézni az egykorú hazai *politikai nyelv* olyan jellegzetes, egymásra következő főbb fejleményeit, mint a világháború éveivel elkövetkező *militarizálódás*, *extrém érzelmekkel feltöltődés*, *apokaliptikus hangnem*, *szakralizálódás*; majd a forradalmak és az ellenforradalmi fordulat nyomán 1919 végétől megjelenő *polgárháborús nyelvezetek*, de legfőképp a *nacionáldarwinizmus* kitaposott ösvényén „a nemzet fajjá változtatása”²², a *közbeszéd* erőteljes

¹⁷ Ld. pl. *Az elsodort falu* műfajelméleti igényű állásfoglalását: SZABÓ Dezső: *Az elsodort falu. Regény három kötetben. Első kötet*. Bp., Genius, 1929, 8. skk.

¹⁸ Ennek egyik szerzői beismerése: SZABÓ Dezső: *Segítség! Regény három kötetben. Első kötet*. Bp., Genius, 1925, XIV.

¹⁹ FÉJA Géza: *Szabó Dezső. Részletek = Az elsodort író. In Memoriam Szabó Dezső*. Szerk. GRÖH Gáspár, Bp., Nap, 2002, 249.

²⁰ Ld. mindjárt az első regényírói lépcsőfok előszavában: SZABÓ Dezső: *Nincs menekvés = SZABÓ Dezső: Csodálatos élet és más regények*. Bp., Püski, 1997, 249.

²¹ Ennyiben az olyan szellemesen elgondolkodtató babitsi szavak, mint hogy „Ha kevesebb volna az indiszkrét kritikus, mindjárt kevesebb lenne a kulcsregény és pamfletregény is [...] A modern, indiszkrét kritika, mely a műben nem alkotást, hanem dokumentumot lát, így lesz agent provocateur és kerítő.”: bizony csak módjával választhatták volna védencüknek Szabó Dezsőt, aki alighanem még ennyi pártfogást is elhárított volna. – BABITS Mihály: *Indiszkrécio az irodalomban = BABITS Mihály: Esszék, tanulmányok. II. kötet*. Szerk. BELIA György, Bp., Szépirodalmi, 1978, 169.

²² TAKÁTS József: *Eludló nyelvuhasználatok. Politikai beszélés Magyarországon az I. világháború után. = Az első világháború következményei Magyarországon*. Szerk. TOMKA Béla, Bp., Osiris, 2015, 165–186.

radikalizálódása és etnicizálódása, egyedi kompozíciójú antiszemita-antiliberalis gondolatvilágok előretörése²³. Ezeket kiegészítve pedig a historizáló idioma, történetpolitikai és emlékeztetkánonok, városi és középosztályi háttérű emlékeztetpolitika színre lépése²⁴, a megtört regiszterekben pedig „agrárpopulizmusok” kisgazda alakváltozatainak és földkérdéstdiskurzusoknak növekvő szerepe²⁵, idővel pedig egy fokozódó antimodernista hullám – politikai romantikával, nemzetkarakterológiai beszédmóddal – volt kimutatható²⁶. A Szabó Dezső-i regényszövegek nyelvi világáról és a szerzői hangról általában elmondható, hogy részint az új kurrens politikai beszédmódok és többségi tematizációk megtámogatói, előrevivői – tán „diktálói” is – voltak, de mindeképp nagyrészt beágyazódtak a főleg az 1920-as évektől megszilárduló egyre hegemonisztikusabb diszkurzív keretekbe.

A regények fogalomhasználata

Ide kapcsolódóan mindjárt érdemes kitérni a Szabó-regények néhány alapkifejezésére, amelyek az egykorú politikai szókincs legkeresettebb kulcsszavai²⁷ is voltak. A *magyarra*, *magyarságra*, *magyar alkatra* vonatkozóan észrevehetően bizonyos változatlan alaptulajdonságok keveredtek állapotváltozókkal, azaz időleges, átforgatható vonásokkal. Az időtlen előbbieik között találni őstörténeti gyökereket, évszázados beidegzettségű alkotmányos struktúrát – ha tetszik: hatalomgyakorlási módot –, illetőleg valamelyest egyfajta sajátyszerű nagyra rendeltséget és talentumosságot. Ugyanakkor mindezek jelentős arányban kellett ütközzenek és nem egyszer alulmaradjanak az óriási többségben felsorakoztatott azon attribútumokkal, amelyek szintén a múltból hagyományozódtak, de a felrajzolt támogatandó jövőképek értelmében, egyben a – főhősi-szerzői – remények és várakozások szerint csak a jelenben érvényesek és rövidesen átfordulhatnak majd. Tudniillik elérendő célként

²³ TRENCSENYI Balázs: A „harmadik út” és az antiszemitizmus. = TRENCSENYI Balázs: A politika nyelvei. Eszmetörténeti tanulmányok. Bp., Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, 2007, 266–273.; vö. PAKSA Rudolf: Magyar nemzetiszocialisták. Az 1930-as évek új szélsőjobboldali mozgalma, pártjai, politikusai, sajtója. Bp., Osiris – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2013, 10–17., GYURGYÁK János: Magyar fajvédők. Eszmetörténeti tanulmány. Bp., 2012. Osiris, 2012, 213–220.

²⁴ ROMSICS Gergely: Mitosz és emlékezet. A Habsburg Birodalom felbomlása az osztrák és a magyar politikai elit emlékirat-irodalmában. Bp., L'Harmattan, 2004, 61–97.; ROMSICS Gergely: Nép, nemzet, birodalom. A Habsburg Birodalom emlékezte a német, osztrák és magyar történetpolitikai gondolkodásban, 1918–1941. Bp., Új Mandátum, 2010, 279–415.

²⁵ TRENCSENYI Balázs: A kelet-európai agrárpopulizmus, mint értelmezési keret. = Bibó 100. Recepciók, értelmezések, alkalmazási kísérletek. Szerk. DÉNES Iván Zoltán, Bp., Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, 2012, 279–309.; BARTHA Ákos: Populizmus, népiség, modernizáció. Fejezetek a kelet-közép-európai politikai gondolkodás 20. századi történetéből. Bp., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2017, 120–132.

²⁶ TRENCSENYI Balázs: A nép lelke. Nemzetkarakterológiai utak Kelet-Európában. Bp., Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, 2011, 346–450.

²⁷ Reinhart Koselleck nagyhatású vizsgálati terminusairól ld. pl. TRENCSENYI Balázs: Kulcsszavak és politikai nyelvek: gondolatok a kontextualista-konceptualista eszmetörténeti módszertan kelet-közép-európai adaptációjáról. = A történész szerszámosládája. A jelenkori történeti gondolkodás néhány aspektusa. A „Történelem – Társadalomtudományok” konferencia anyagai. Szerk. SZEKERES András. Bp., L'Harmattan – Atelier, 2002, 133. sk.

lesz ábrázolva, hogy a *jelen magyarjai* mihamarabb a *múlté* legyenek, míg néhány ehhez irányt mutató főszereplő ki is érdemli a *jövő embere* titulust. Tartalmi megközelítésben pedig a magyarság esetében – a regények összképe alapján – leginkább mint egy származásilag is összetett és sokarcú gyűjtőkategóriáról olvashatunk, amelyben például vannak „német, szláv és zsidó magyarok”²⁸. Ezzel együtt megfigyelhető, hogy a magyarság egyfajta prototípusaként, *népként* mindinkább egy *pogány hitű parasztság* képe rajzolódik ki, amely aztán rokon csoportként a „munkásság” kategóriáját is felszívja, tekintettel arra, hogy „mindenki testvér, aki születik, fáj és meghal”.²⁹ Tehát valamilyen jelentős testi igénybevételt kívánó rendszeres-folyamatos alkotómunka lesz az univerzális azonosító, és a *magyar nép* mint fogalom határmegvonásában már-már a klasszikus osztálytörésvonal, de legalábbis társadalmi munkamegosztásbeli hovatartozás, egyfajta szociális dimenzió kezdti a vezető szerepet játszani.

Emberek meghatározott körére a *faj* fogalmát Szabó Dezső is a kortársak természetességével használta: amelynek érezhetően nem eminensen biológiai vagy antropológiai meghatározottság állt a középpontjában, legalábbis kidolgozottan és következetesen bizonyosan nem, legfeljebb időlegesen és szórványosan (még leginkább az 1919-ben és ’20-ban írt két regényében). *Magyar faj* alatt döntően történeti képződményt értett, amelyben vérségi kapcsolatok, osztálytulajdonságok, kulturális örökségek keverednek, átlapolódnak, továbbá olykor – kivált a *nép* megjelenítésében – *székelység*árnyalatot kapnak³⁰. *Magyar fajról* aligha meglepő módon feltétlenül mint a *politikai közösség főkomponenséről*, magcsoportjáról, mint kitüntetett, preferálandó személyösszességről beszélt. Az ehhez kapcsolt *etnocentrizmus* ugyanakkor a legritkább esetben szólalt meg valamiféle erőszakosan hierarchizáló modorban³¹. A közösség határainak megvonásakor mindenesetre Szabó számára etnikai és társadalmi választóvonalak/megosztottságok gyakorta egybeestek, bár ilyenkor sem szigorú általánosítással.

Kiemelendő kulcsszó még a *demokrácia*, amelyet – leíró értelemben – jobbára a dualizmuskori évtizedek kormányzó liberalizmusával, annak szerinte kontrollálatlan szabad versenyes rendszerével azonosította, amelyben a polgári kapitalista világ szociáldarwinista hősei érvényesülnek, míg – mint hamarosan látható lesz – a „magyarság” többre hivatott elemei nemigen tudnak helyt állni.³²

²⁸ SZABÓ: *i. m.* (1929), I. k., 95.

²⁹ SZABÓ: *i. m.* (1925), I. k., 130.

³⁰ Ld. pl. SZABÓ Dezső: *Bodor Áronka felesleges* = *Szabó Dezső Ujabb Művei*, 1938, 43. sz., 54.

³¹ Vö. GRÓH Gáspár: *Ellentmondások tünődések Szabó Dezsőről* = *Szabó Dezső Emlékkönyve*. Szerk. SZŐCS Zoltán, Bp., Szabó Dezső Emléktársaság, 1993, 175.

³² Pl. SZABÓ: *i. m.* (1929), I. k., 85., 95., SZABÓ: *i. m.* (1929), II. k., 223.

Társadalmi tabló a művekben

Regényei korábrázolásaiban – eötvösi markírozással – olyan leltárszerű osztálykarakterológiákat ad, amelyek a legtöbb ponton rosszalló főszereplői értékelésekkel és neheztelő elbeszélői akusztikával találkoznak. Ez alapján a következő domináns magatartástípusok figyelhetők meg:

- egy léha, torzlelkű, mihaszna (fő)városi értelmiség³³;
- a falvakban egy beteges, gyengélkedő – kálvinista – néplélek, mellé földéhség, robotos élet, kivándorlás (mégis a „kenyér” és a „család” természetes kincseivel³⁴);
- a jövedelmi és vagyoni létra tetején elhelyezkedőket – köztük a születési és pénzarisztokráciát – jellemző kényelmes, de korlátolt dolyf és felsőbbrendűség-tudat;
- egy „idegen stréber középosztály”³⁵, benne részint a korcsosuló-süllyedő vidéki dzsentrivel;
- a laboratóriumszagú lombikeszmét terjesztő szocialisták, akik elvakultságukban ideológiájuk szikéjével a kezükben hajlamosak maguk körül mindent megműtendő testrésznek nézni.³⁶

Majd pedig – a bethleni konszolidációs rezsim tartós berendezkedésével – két további nevesített csoportosulás kap még hangsúlyt Szabónál: egy megélhetési és kikerakkereszténység egyházi vezetői, illetve a velük szövetséges hazai uralkodóelit a maga „nemzetisínű badarkodásaival” és merő hivatalvadászatával-zsákmányszerzésével. Róluk azt is megtudni, hogy – főleg a „magyarabb” parasztság szemzőgéből feltűnő módon – nagy számban tömörítik jövevénynépek sarjait.³⁷ Ők együttesen aztán politikai koncvetésekkel, illetve népszerű jelszópolitikával kenyerezik le a magyar társadalmat. A korszak ide tartozó gesztusügyei és ígérettoposzai, amelyeken hiábavalóan „rágódhatnak” az emberek: maga a harsogó *pódiumkereszténység*, az *általános titkos választójog*, a *földreform*, a *revansista irredenta*, egy „felvert” *antiszemitizmus*, mániákus *antikommunizmus*, illetve a *legitimista* „indulatok”. Egészében véve pedig folyvást „a nép” kell görnyedő vállán megtartsa a fennélők jogosulatlan kényelmének világát.

³³ SZABÓ: *i. m.* (1929), I. k., 193. skk.

³⁴ Ld. pl. uo., 124., SZABÓ: *i. m.* (1925), III. k., 148.

³⁵ SZABÓ: *i. m.* (1929), II. k., 91.

³⁶ Ld. különösen: SZABÓ: *i. m.* (1929), III. k., 219. skk.

³⁷ Ide kapcsolható, hogy a szerző kiterjesztő eljárásai nyomán a regényekben szereplő „idegenség”-fogalom az időben előre haladva egyre inkább kezdi magába fogadni az ugyan vérük szerint honos, ám „idegen étvágyak” és „idegen érdekek” hatalombitorló manővereiben közreműködő személyek körét is – ld. „A magyar élet minden hatalmi pontján, a magyar lélek minden formáló műhelyén *idegen érdekű emberek idegen vér törvényei szerint* építenek életet.” – SZABÓ: *i. m.* (1925), III. k., 288. – kiem. t.

Történelmi gyökerű problémák a jelenben

A fenti tételes kordiagnózishoz Szabó a műveiben egy hatásosnak és felrázónak szánt *politikai hagyományt és múltvonalat* látszik konstruálni³⁸, amely egészen államalapító István királyig visszavezethető és később az eltelt sok száz év alatt folytatódólagosan, de legalábbis visszatérően megrontotta az országot: megerőszkolva-manipulálva a *magyar természetet*, a *magyar vallást* és a *magyar érvényesülést*. A folyamat eredményeképpen lett „idegen ordasok prédája a magyar”³⁹, különösen is a „magyar paraszt”, amely azért *szívós egészségével* mégis képes volt minden sorscsapást túlélni és magát átmenteni a jövőnek.

A tartósan patológikus állapot jelenségszintű alkotótényezői, krónikus tünetcsoportjai – amelyek tehát okozatok, bármekkora tehertételek is a történelmi időben – a művek tanúságai szerint leginkább a következők:

- A tehetséggondozásban rendkívül mostoha viszonyok uralkodnak. Ennek háttere a nemzeti hálátlanság „magyar sivataga”, egy „talentumbuktató” ország, ahol a független-autonóm személyiségek, no pláne az *originálgénuszok* érvényesülését elfojtja az intézményes mecenatúra, míg szinte csak a megélhetési kurzus-konformitásnak és lojalitásnak van helye a nap alatt.⁴⁰
- A lelkek igazi *morbus hungaricus*aként kóros *akarathány*, velleitászosság pusztít, a célkitűzéseket és elszánásokat megvalósítani, illetve végigküzdeni nem tudás ragálya.⁴¹
- Az iméntit kiegészítő módon áteredő terheltségként hatnak *családi elődök végzetei*, *tragikus konfliktusmegoldási mintái* (alkotóenergiák szétfecsérlése, züllés lejtője, öngyilkosság). Ezen bűnök/kisiklások átkos örökségként plántálódnak tovább nemzedékről nemzedékre, megülik-megfekszik a felnövekvő utódok lelkét – amelyben „az ősökben felhúzott veszett gépezet” kattan⁴² –, akik ezáltal jó eséllyel válnak a vakvágányra tévedt-sodródott felmenőik sorsfolytatóivá.

Mindezek eredőjeként „a magyarság” a már definiált „demokrácia” viszonyai közt kiürülő, hiábavaló, „ténfergő”, sodródó, tanácstalan, mankóra szoruló „holdkórossá” lett⁴³, amely állapotát csak tetézte-rontotta a háborúba, ezáltal a megtizedelődésbe hajtottsága.

³⁸ A politikai gondolkodóknál bevett hasonló eljárásokhoz ld. SCHLETT István: *A magyar történelem a huszadik századi magyar politikai gondolkodásban = Századvég*, 2001, 20. sz., 39–65.

³⁹ SZABÓ: *i. m.* (1925), II. k., 303.

⁴⁰ Pl. SZABÓ: *i. m.* (1929), III. k., 204. sk.

⁴¹ Az *elsodort falu* Farcády Juditja például „mindig másnapra halasztotta az akarat kezdetét”. – Uo., 30. Míg a *Segítség!* Baczó Mózesének pedig „elég volt egy arcvonás megrándulása, egy átvillanás valaki szemén, hogy vitorlái összerogyjanak s a mart sebekből felszálljon az élet láza”. – SZABÓ: *i. m.* (1925), I. k., 156.

⁴² SZABÓ: *i. m.* (1929), I. k., 67.

⁴³ Illusztrációképp: „Oh szegény magyar, szegény tétova, akarattalan valótianság. Célja hullott erő, csillogó anakronizmus, ezeregyéjszakából ide tévedt királyfi. Mit akarsz te a valóságos népek erős versenyében?” – SZABÓ: *i. m.* (1929), III. k., 35.

Sztereotipizált szereplők a társadalomban

E ponton érdemes arra kitérni, hogy a monarchián belüli többi nép „idegenségének” egyik alapját azok versenyhelyzetbeli élelmessége adta a művek bemutatásaiban. A dualista rendszer *nemzetiségeire* (mint a „magyarság” etnikai asszimilánsaira) a regények domináns nézőpontja afféle bosszúsággal elegy féltékenységgel tekint, amely törtetésüket rájuk hagyná, ha azzal nem a befogadó magyarság rovására excellálnának. Két, gyakorta a vallási, illetve származási háttere alapján (is) megnevezett szereplői köréről pedig érdemesnek látszik külön percepciók portrét rajzolni.

A „zsidósághoz” kötött szereplőknél először az a szembetűnő, hogy a leírások őket előszeretettel a vallástartó zsidóság bizonyos ritualizált viselkedési és viseletbeli ismertetőjegyei alapján azonosítják be, igaz, emellett bizonyos összefűző „törzsi” jellegű tulajdonságok és fiziognomikus sajátosságok ismérveit is emlegeti. Ám kifejezett értékítéletekkel (jellemzően fenntartással és kritikával) szinte kivétel nélkül inkább a *szekularizáció és a társadalmi akkulturáció útján előrehaladt „zsidó”* szereplők lesznek illetve⁴⁴. A leggyakrabban előjövő üzenetek alapján a szerzői gondolkodás kiegyensúlyozatlannak látta – és hirdette – zsidó magyarok és nem zsidó magyarok együttélését, az élet versenyében az előbbiek felülkerekedésével, amelyet az utóbbiak az alulmaradás mellett a zsidó magyarok hatékonysága iránti irigységgel és csodálattal is szemlélnek. Mindazonáltal a két fajta *mint két nép* Szabó Dezsőnél egy összeilleszkedési, összeolvadási folyamaton kell túljusson, amelyhez szerinte mindkét félnél alapvető önkritika, öntisztulási program hajtandó végre, hogy az kiemenetelként egy építő és gyümölcsöző együttélést eredményezhessen.⁴⁵ *Az elsodort faluban* olvasható illetén tárgyaláshoz későbbi regényeiben sem tesz hozzá nagyon más egyebet, a „zsidóságot” ha egyéneiben – vagy ritkábban, ha külön entitásként – még szerepelteti, azok leginkább mint bezzegelt, pozitív példák lesznek felmutatva. A közös viszonylatok kérdésében tehát a Szabó Dezső-i hang a képmutatások ellenfele próbál lenni, és deklaráltan az eltérő történelmi háttérű *két nép* szimbiotikus kézfogójának a híve: „Amint nem vagyok antimagyar, ha a magyart a maga valóságában látom, nem antiszemitizmus az, ha nem határolok el látásom a zsidók meglátásánál. Én ebben az országban a becsületes magyar–zsidó együttműködést mindkét faj s egy emberibb jövő alapszükségének tartom. De ez csak a kritika teljes szabadságával s minden elfogultság kiirtásával történhet meg.”⁴⁶

Jól láthatóan nem így áll a helyzet a magyarországi *németség*gel, amely először egy nagy nemzetnek főleg a tudomány és a kultúra területén szétszívárogyva *hódító* elemeiben van ábrázolva. Majd a *Segítség!*-re már egy tervszerűséggel, cselszövésekkel is operáló, összehangolt, *átfogó német szellemi megszállásról* értesülhetünk, mi több, a magyar fiatalság kútmérgezéséről. A gyászos perspektíva szerint pedig

⁴⁴ Emellett a *Megered az esőben* tetőznek a meglehetősen rosszszívű állat- és betegségmetaforák is.

⁴⁵ Pl. SZABÓ: *i. m.* (1929), III. k., 59. sk. – Ez kísértetiesen idézi az Ady Endre 1917-ben írt, de csak hét évre rá megjelent *Korrobórijában* megfogalmazott modellt. Ld. ADY Endre: *Korrobóri = Ady Endre publicisztikai írásai*. Szerk. VEZÉR Erzsébet, Bp., Szépirodalmi, 1987, 906. skk.

⁴⁶ SZABÓ Dezső: *Megered az eső. Regény*. Bp., Pesti Szalon, 1996, 311.

az országot a „száját feltató”, „húsevő és ragadozó germán bulldog” fenyegeti elnyeléssel⁴⁷, és ezáltal a különben is végóráira forduló magyar ugarra német jövő vár. Ily módon az imperialista anyaországgal megtámogatott német tudatú magyarok invazív természetére mentség sincsen.

Megoldáskeresés, kiútmutatás

A fentiekben társadalmi kategóriákkal és hozzájuk kapcsolt magatartásmódokkal jellemzett meghatározó magyar történelmi hagyatékkal azért mégis akadtak, akik megpróbáltak dacolni, szembeszegülni, ellene fellázadni. Szabó Dezső nemcsak a politikai helyzetértékelésében helyezkedik markáns történetpolitikai álláspontra, de a múltat is „tendenciás” látásával szűri meg, hogy követendő példaként felmutatható előfutárokat találjon. Műveiből összeállítható *történelmi hőskatalógusában* olyan – mártírtírtékű – valós és irodalmi fikciós alakok szerepelnek, mint: Koppány, Toldi Miklós, „Tiborc”, Pázmány Péter, Zrínyi, Rákóczi, Berzsenyi, Katona József⁴⁸.

A regényekből továbbá az állapotok megjavításához is kiolvasható egy hozzávetőleges *elvi program*. Ezt eltökélt képviselőik a művekben rendszerint egy *megbont-hatatlan csomagalkuként* kínálják, amelyet egészében kell elfogadni és maradéktalanul végrehajtani, ráadásul nincs reális alternatívája (ebből sokszor az is következik, hogy megvalósításához bármilyen eszköz bevethető). Ennek részét képezi – nagyrészt elhivatott íróemberek által előmozdítandóan

- egy *tudatébresztő*, a bajokat megmutató, társadalmi *szemfelnyitást* célzó elem;
- szorosan a nyomában a *dogmaadás* feladata, azaz az egységbe kovácsoló és megfelelő cselekvésre indító, ráadásul a katolicizmus rigorozitásával bíró „új fanatizmus”⁴⁹ elterjesztése;
- valamint e kettő által katalizálva egy *nemzeti öntisztító, öntudatra keltő forradalom* (amelynek jellemzésében a francia forradalom kiváltó vezéreszméinek reminiszenciái csengenek vissza⁵⁰) és egy új, „*végleges honfoglalás*”.

Mindezekből jöhetne létre egy új kollektív rend, amelyben aztán az annyit kárhoztatott kiválasztási mechanizmusok igazságosabb, (mert) tehetségbarátabb alapokra helyeződnek, intézményes felkarolási módozatokkal.

És itt köszön vissza a „demokrácia”, ám immár egy normatív értelmű *jövő-, cél- vagy vágyfogalomként*,⁵¹ amely fel kell váltsa a *status quo*-t. Ezen megújult jelentéshordozásban immár „a magyar falu, a magyar munkás s az új életből fakadó közép-

⁴⁷ SZABÓ: *i. m.* (1925), III. k., 48.

⁴⁸ Ld. különösen: SZABÓ: *i. m.* (1925), I. k., VII.

⁴⁹ SZABÓ: *i. m.* (1929), III. k., 132.

⁵⁰ Pl. SZABÓ Dezső: *Miért?* = *Szabó Dezső Ujabb Művei*, 1939, 52–53. sz., 146.

⁵¹ A kulcsfogalmak történeti-politikai-társadalmi szemantikájának kapcsolódó példájához ld. a német fogalomtörténeti iskola klasszikusainak szerkesztésében kiadott történeti lexikonkiadvány, a *Geschichtliche Grundbegriffe demokrátia*-szócikkét: A *demokrátia*. Szerk. BRUNNER, Otto – CONZE, Werner – KÖSELLECK, Reinhart, Ford. TELEGI CSETRI Áron – BALOGH Brigitta, Bp., Józsefvég Műhely, 1999.

osztály hármas pillérére épített demokráciáról⁵² lenne szó, avagy „az erős, az okos, a praktikus, a győző magyarok Magyarországaról”⁵³. Hozzátehető, hogy a *Miért?*-ben Szabó már nemzetközivé szélesíti ezen új demokrácia vízióját, amely immár „a moráljában, művészetében, gazdasági és politikai [v]ersenyében megrothadt Európa” más nemzeteinek problémájára is orvosságot jelenthet, ugyanis benne „az egyéniségek védett szabadságban” fejlődhetnek⁵⁴. Ennek keretében pedig a legtöbb említésnél a *jövő embereiként* kiemelten a *parasztság* lesz megnevezve, amely leginkább képes megtermékenyítő erőt adni a társadalomnak; ezáltal egy, „a parasztság ősi erőivel átszervezett demokrácia és kultúra”⁵⁵ jöhetne létre. Az ilyen szociálprotecionista kedvezményezés révén pedig a térségben kiváltképpen a kelet-európai kis agrárnemzetek találhatnának egymásra (amely elgondolás az 1930-as évek szellemi mozgalmaiban fut be nagyobb karriert).

Gondolkodói és írói kelléktár

Érdeemes még kitérni arra, hogy milyen, az előzőekben taglalt szerzői impulzusokat erősítő írói eszközöket lehet felfedezni Szabó Dezső műveiben.

Egyik a kulcsfogalmakhoz kapcsolt *nyomatékosító epitetonok* használata, amelyek a kor alapvonásait segítik aláhúzni. Leglátványosabbak egyértelműen a (magyar) fajhoz kapcsolódó jelzős szerkezetek. Ezek között alig néhányszor szerepel elismerő minőségjelző, mint pl. „okos”, „nagyszerű”, „erős”, „nagyon emberi”, „egészséges”, „napsugaras”. Azonban ezen alapvonásaival is „vak Sámsonként”⁵⁶ kell létezzen, mert – a két kimagaslóan politikus és befejezett regényében – rendkívüli bőséggel sorjáznak a nem sok jóval kecsegtető állapotjelzők⁵⁷:

- Az *elsodort faluban*: „hátdadőfött”, „beteg” (6), „fáradt” (2), „balek”, „elátkozott” (4), „leigézett”, „elitelt” (4), „megtépett”, „ítelt”, „hulló” (2), „pusztuló” (4), „eltiprott”, „tragikus”, „haldokló”, „álmodó”, „megrabolt/kirabolt” (6), „sírba futó”, „kihasznált”, „elpusztult”, „megcsalt”, „kipumpolt”, „szétroncsolt”, „szerencsétlen”, „eltékozolt”, „megfogyasztott”;
- a *Segítség!*-ben: „mostoha”, „ontott szemű”, „halni rohanó”, „lelkét vesztett”, „véres sziklákon megnőtt”, „szerencsétlen” (3), „árva” (3), „utált keleti”, „félretaposott”, „az édesanyja fájdalmas húsából fakadt”, „elitelt”, „halálos”, „őrült”, „beteg”, „elzibbadt”, „kipusztult”, „szétlopott, szétcsalt, szétmaszlagolt, kitúrt”, „halni akaró”, „eltévedt, lelke-lopott”, „szépséges, bűnös, megcsalt”, „tragikus” (4), „fájdalmas”, „megmaszlagolt”, „vakra ígézett szívű”, „végzetes”, „éjszakát akaró”, „részeg tékozlásu”.

⁵² SZABÓ: *i. m.* (1925), I. k., 237.

⁵³ SZABÓ: *i. m.* (1929), III. k., 299.

⁵⁴ SZABÓ Dezső: *Miért?* = Szabó Dezső *Ujabb Művei*, 1939, 52–53., 146.

⁵⁵ Uo., 147.

⁵⁶ SZABÓ: *i. m.* (1929), II. k., 221.

⁵⁷ Az itt következő saját gyűjtés ismétlődés esetén zárójeles gyakoriságmutatóval, nagyjából az első szereplések kronológiája szerint mutatja az előfordulásokat.

Az iméntiek szerves folytatásaként feltűnők az *elmúlás* komor színeivel festett egyéb jelenetezések is, ahogy a számos robotoló munkát végző szereplő fölött Damoklész-kardként ott lebegő – és hívogatóan kísértő – *halál* motívuma.⁵⁸ Az ellenpont, az *életigenlés és harmónia* kevesebb-szer jelenik meg, akkor azonban az esetek többségében – a bergsoni *élan vitale*-ra rímelve⁵⁹ – az *agrárius vidék* („a falu”) minden rügyfakadásának, virágzásának és termése betakarításának hangulataival van illusztrálva.

Feltétlenül és hosszabban szólni kell a változatosan igénybe vett *előszók jelen-tőségéről*. Az erőteljes személyesség hangján szól bennük, az író *közérzeti és köz-életi barométerének* egyaránt beillenek, olykor aktuális politikai státusáról is megnyilvánul bennük⁶⁰. Nemegyszer valamilyen képszerű önmeghatározással él, amelyek elbeszélői énjét helyezik el a magyar életben. Az *elsodort falu* szerzőjeként „a hátsóba dőft faj ajakáról kitört jajként” aposztrofálja magát⁶¹. A *Csodálatos élethez* a magyarság „fiatalságaként” írja bevezetését. A *Segítség!* előszava szerint „én az időtlen magyar vagyok. Csontvázak az én gyökereim s szájam felnyit sebek”⁶² – utalva a múlttól vezéreltségre és a jelen sérelmeire; egyébként „a Csodálatos Élet szerzőjeként” írja alá a prológos oldalait. A *Karácsony Kolozsvárt*ot indító bevezetésében már a „kilökött bolygója a szív nélküli térnek” ajánlja olvasói figyelmébe a munkát⁶³. A *megfojtott kakas* lapjain pedig, noha egykor volt „Botond ökle” is, ezúttal csak „mint haldokló hatyú zengedez felétek”.⁶⁴

Az előszók legtöbbször az utánuk következő *művek szubjektív rezüméjével* is szolgálnak, amelyek rendre kiegészülnek az olvasói befogadás elvárt mikéntjére vonatkozó jelkulcsokkal és instrukciókkal⁶⁵, sőt – üzenetértékű mottók⁶⁶ alkalmazásán túl – a *regények küldetését* gyakorta sűríti bele egy-egy hatásos metaforába. Például Az *elsodort falu* az égetően szükséges forradalmi változás fáklyalángja, „az egyetlen igazi magyar forradalom”⁶⁷; a *Csodálatos élet* a *kitörő vitalitás* könyve; a *Segítség!* maga az egybehangzó *önvédelmi jajkiáltás*. A *Karácsony Kolozsvárt* ugyanakkor már Szabó „utolsó életmukkanása”, a „gazdátlan sírása” köré épített

⁵⁸ Az ilyen helyeken összefüggően azt érezteti, „milyen távoli halk bántás az élet. És milyen közeli meleg jószág: a halál”. – SZABÓ Dezső: *Ének a révben* = SZABÓ Dezső: *Csodálatos élet és más regények*. Bp., Püski, 1997, 314.; vö. pl. SZABÓ Dezső: *Miért?* = Szabó Dezső *Ujabb Művei*, 1939, 49–50–51. sz., 95.

⁵⁹ SZABÓ Miklós: *A vátesz = Világosság*, 1996, 8–9. sz., 124.

⁶⁰ Vö. GOMBOS: *i. m.* (1975), 164.

⁶¹ SZABÓ: *i. m.* (1929), I. k., 6.

⁶² SZABÓ: *i. m.* (1925), I. k., XV.

⁶³ SZABÓ: *i. m.* (1997), 348.

⁶⁴ SZABÓ Dezső: *A megfojtott kakas* = SZABÓ Dezső: *Levelek Kolozsvárra és két elbeszélés*. Bp., Keresztes, 1943, 176.

⁶⁵ Ld. pl. amit a *Segítség!* előtt kér olvasójától: „Rontson be a véredbe, mint halálos mérge, vagy mint elküldött megváltás. Hürozza fel minden idegedet, lökje meg az izmokat, az agyvelőt: kiálts vérrrel serkedő nemet, vagy zokogó igent. Rázz öklöt ellene, tagadd káromold, üsd. Vagy sírd jajgasd, üvöltsd fájdalomt és végtelen szerelmét.” – SZABÓ: *i. m.* (1925), I. k., VII.

⁶⁶ Pl. SZABÓ Dezső: *Csodálatos élet* = SZABÓ Dezső: *Csodálatos élet és más regények*. Bp., Püski, 1997, 6.

⁶⁷ SZABÓ: *i. m.* (1929), I. k., 5.

„mesekunyhó”⁶⁸. Ennek megfelelően a *Szilágyi Márta* „Előhangját” már egy túlvilági léleknek kell írnia: „Mind, aki voltam: csendes és halott.”⁶⁹ Azért annyi szufla még marad benne, hogy *A megfojtott kakas* „az utolsó éneknyi életként” szólhasson⁷⁰.

Szintén az előszókban Szabó Dezső pamfletistai fegyvertárból dolgozó tolla előszeretettel *reflektál a műről született kritikákra* vagy a második kiadásoktól kezdve, vagy már eleve a műbírálatok megszületése előtt. Leginkább az (olykor megelőlegezett) inkriminációkra van válasza, mert őt „folyton, folyton, fojto-fojto-fojtogatják”⁷¹. (De a regénycselekményekben felbukkanó nagy szellemi vagy képzőművészeti alkotások jellemzését és fogadtatását olvasva nem túlzás a kijelentés: a művek időnként önmagukról is írnak.⁷²) A kifogások számos alkalommal érintik a szerzőnek magának fikciós alteregók formájában való megjelenését, illetve a kor illusztris alakjainak felismerhetőségét a művekben. Ezt a Szabót méltán sokszorosan megtaláló kulcsregényi tulajdonítást⁷³ olykor elutasítja, máskor azonban nemhogy vállalja, de elméletileg is legitimálja az előfordulás eseteit⁷⁴. Többször megerősíti művei naturalizmusát, hogy ezen apropóból újra és újra kifejtthesse: ő öröként ösztönös magábaérzője, hű leképezője és átadója a valóságnak.

A művek erőteljes üzenetességét segítik még – a teljesség igénye nélkül – a számtalanszor szemléltetésre szánt, *vegytisztá karakterűre* formált *regényalakok* („papirosfigurák”, ahogy Féja Géza írta róluk)⁷⁵, az ellentétes kettőségek *kontraszthatására* építés⁷⁶, vagy a *regények eposzszerű vonásai*: az eseményeknek a közösség szempontjából szimbolikus és stratégiai jelleggel feltöltődése, az egyes szereplőkben kimutatottan a *nemzeti sors* „ketyegése”⁷⁷.

Egy politikai gondolkodói alkat kibontakozása

A többé vagy kevésbé politikailag, nemzetstratégiailag is állást foglaló (olykor tézis)regények írója tehát a publicisztikaírás mellett irodalmi műveivel is formálni kívánta a közgondolkodást. Az íróemberhez társuló efféle *hibrid lelkialkathoz* hasonlót mellesleg műveiben is ábrázolt a *Segítség!*-ben: „Ezek a faluból, parasztból felkerült emberek megbízhatatlanok a politikában is, a művészetben is. A politikát

⁶⁸ SZABÓ: *i. m.* (1997), 347. sk.

⁶⁹ SZABÓ Dezső: *Szilágyi Márta. Részlet egy készülő regényből* = Szabó Dezső Füzetek, 1936, 17. sz., 51.

⁷⁰ SZABÓ: *i. m.* (1943), 177.

⁷¹ Uo.

⁷² Farkas Miklós, Kovács Domokos vagy Boór Bálint egyaránt élete nagy művével rukkol elő *Az elsodort falu-ban*, a *Megered az eső*-ben, illetve a *Segítség!*-ben.

⁷³ Pl. SZABÓ: *i. m.* (1925), I. k., XII.

⁷⁴ Pl. „szuverén művészi jogon”: SZABÓ: *i. m.* (1929), I. k., 12.

⁷⁵ GOMBOS: *i. m.* (1975), 171.

⁷⁶ Ennek hasznairól ld. saját levezetését: SZABÓ: *i. m.* (1912), <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00098/03148.htm> (utolsó letöltés: 2019. 12. 31.)

⁷⁷ Ehhez: LUKÁCS György: *A regény elmélete* = LUKÁCS György: *A heidelbergi művészetfilozófia és esztétika – A regény elmélete. Ifjúkori művek*. Ford. TANDORI Dezső, Bp., Magvető, 1975, 515–526.

a művész hisztériájával csinálják, a művészetet szétpolitizálják.”⁷⁸; vagy az *Ének a révben* esetében: „túlságosan sok emberi húrral művész ahhoz, hogy megelégedett politikus lehessen. És túlságosan sok férfi-gondolata és akarata van ahhoz, hogy mint művész, csak művész élvezze a világot.”⁷⁹ Valóban, Szabó Dezsőnél magánál is felvetődik egy ilyen *kettős/köztes/keverék típus*, melynek fő vonásai ott vannak számos főhősében is. Különösen azokban, akik magabiztos, minden kétségtől mentes figurák, hiszen deklaráltan ők ismerik és képviselik az *egyetlen igaz politikai evangéliumot* az ország és a társadalom számára. Ezért aztán a népfelvilágosítás és dogmaadás feladata sem kell, hogy keresse gazdáját, amennyiben megtalálni azt Szabó Dezső – olykor szereplőinek is kikölcsönzött – saját karakterében. Ne feledjük, saját bevallása szerint személyében egy *kozmikus szellem* jegyezte le a regényszövegek történeteit, szinte egy szuszra.⁸⁰

Ő és mindenekelőtt ő tehát a *nemzeti felemelkedés*, „az egész faj feltámadásának”⁸¹ receptíró főorvosa, prédikátora. A *magyar érdekek* legbiztosabb felismerője, letéteményese és kikiáltója-konferansziéja. Egy „normatetelező génius”⁸², avagy – mint Hamvas Béla írta róla – a „szakrális szubjektum”, „a nemzeti sámán”⁸³. Ennek kapcsán a regények feltétlenül megerősítik Szabó Dezsőnek *mint politikai gondolkodónak* – Szabó Miklós maradandó és találó kidolgozásához⁸⁴ köthetően – a *politikai próféta* szerepkörével jellemezhetőségét.

Egy szólístatípusét, amelynek hordozója nézeteiben és döntéseiben merev és kérlelhetetlen. A vele egyetértőket principálsként a táborába fogadja, ám az övével konkuráló nézetűek számára a szerep kihívói és esetleges bitorlói, hiszen maga is kizárólagosságot követel programgondolatainak, márpedig két kard nem fér meg egy hüvelyben. Életrajzaiból, közéleti pályájának konfliktusaiból tudható: prófétai szerepfelfogását kellően kiegészítették és megtámogatták olyan személyiségjegyei, mint hogy egy nyughatatlan-kezelhetetlen-összeférhetetlen ember volt, aki nem

⁷⁸ SZABÓ: *i. m.* (1925), I. k., 318.

⁷⁹ SZABÓ Dezső: *Ének a révben* = SZABÓ Dezső: *Csodálatos élet és más regények*. Bp., Püski, 1997, 319–320.

⁸⁰ Ld. Az *elsodort falu* Bőjthe Jánosának megállapítását: „az intelligens emberek rajongása mindig erősebb, vérbe épülőbb és vakabb, mert azt hiszik, hogy az a látó szemük bölcsessége, helyesebben hogy a világ látja önmagát a szemükben s ők csak szavakká foglalják e látás eredményét.” – SZABÓ: *i. m.* (1929), III. k., 219.

⁸¹ Pl. *uo.*, 205.

⁸² TRENCSENYI Balázs: *Bibó István és az „alkat-diskurzus”* = TRENCSENYI Balázs: *A politika nyelvei. Eszmetörténeti tanulmányok*. Bp., Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, 2007, 189.

⁸³ HAMVAS Béla: *Patmosz. Esszék. 2. rész (1964–1966)*. Szombathely, Életünk Szerkesztősége – Magyar Írók Szövetsége Nyugat-Magyarországi Csoportja, 1992, 53. sk. Vagy ahogy a doktori disszertációját Szabó Dezsőről író kortárs fogalmazott: „Hirdeti, hogy ő az előreküldött hírnöke a jövő erősebb, egészségesebb, okosabb magyarjainak; tehetsége hatalmas hivatásával joga van megmutatni fajunk minden betegségét, megjavítani az öregeket s jobb jövőre nevelni az ifjúságot, életre hívni bennük minden alvó jószándékot, becsületes tudást, minden szunnyadó bátorságot, végül egy táborba tömöríteni őket.” – VARGA Károly: *Szabó Dezső ideológiája* = *Szabó Dezső Emlékkönyv*. Szerk. SZÓCS Zoltán, Bp., Szabó Dezső Emléktársaság, 1993, 33–34.

⁸⁴ SZABÓ Miklós: *Szabó Dezső, a politikai gondolkodó*. = SZABÓ Miklós: *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986. Válogatott tanulmányok*. Szerk. TALLÁR Ferenc, Bp., Eötvös Loránd Tudományegyetem – Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése, 1989, 215. vö. SZABÓ Miklós: *A vátesz = Világosság*, 1996, 8–9. sz., 120.

szívesen közösködött és a legritkábban helyeselt másoknak, abszolút önálló szereplőként sokszor nem találta a helyét, ugyanakkor gigászi önérzetével erősen konfrontatív személyiség volt.

Szabó Dezsőben – más kortársaihoz hasonlóan – a *politikai szecesszió* figuráját⁸⁵ lehet felismerni. A világháborús összeomlás, a forradalmi, majd trianoni országállapot mind mint megannyi jelentős szakadás a magyar történelem menetében – és a nyomukban járó nemzetközi elszigetelődés és közösségi útkeresés – együtt válságtermékként hívta életre az *írástudói politizálás* számos esetét. Ők – alighanem nem függetlenül az új tartalmú értelmiségi szerepmintára igényt bejelentő, a *Nyugat* folyóirat körül csoportosuló és egyfajta öntudatcsoporthoz tartozó alkotói hullámtól⁸⁶ – autonóm életterületükbe húzódnak, de kivonulóként is meg akarják határozni a politikát saját racionalitásuk szerint. Hamvas Béla krizeológiai osztályozása szerint az *outsider* válságkezelő alaptípusa⁸⁷ volt Szabóé.

Szabó Dezső a korabeli nemzedéki korélmény egyik szuggesztív és nagy hatású előadóinak egyike volt⁸⁸. Az itt vizsgált műveinek legtöbbje a válságot tünetszerűen jelző irodalmi formában jött létre, ennyiben mind *válságirodalom*. Másfelől ugyanakkor csak kevésbé és mértékkel *válságról* szóló *irodalom*. Válságtudat persze volt jelen Szabó Dezsőnél, bizonyos szűrt válságretorikát is használt, de világösszefüggések után kevésbé nyúlt ki (kivéve kezdemények szintjén a *Miért?*-ben). Leginkább a honi viszonyokra korlátozódva rajzolt meg – valamelyest a korszellemből táplálkozó *Kulturkritik* és dekadenciafóbia részeként – egy mindenre kiterjedően tarthatatlan helyzetet és adta annak totális kritikáját⁸⁹, a gyökeres változtatás vehemens szándékával és inkább kevésbé, mint többé kidolgozott tervével.

⁸⁵ Erről ld. G. FODOR Gábor: *Bevezető* = G. FODOR Gábor: *Politikai szecesszió*. Bp., Természet- és Társadalombarát Fejlődésért Közalapítvány – Kortárs, 2003, 7. skk.

⁸⁶ Ehhez ld. BALÁZS Eszter: *Az intellektualitás vezérei. Viták az irodalmi autonómiáról a Nyugaton és a Nyugatról 1908–1914*. Bp., Napvilág, 2009, 37–97.

⁸⁷ HAMVAS Béla: *Krízis és katarzis*. = HAMVAS Béla: *A világuálság*. Szerk. SZIGETHY Gábor, Bp., Magvető, 1983, 45.

⁸⁸ Ehhez és a továbbiakhoz: LACKÓ Miklós: *Válságkorszak – válságelméletek. Három alapmű az 1920-as évek magyar szellemi életéből* = *Múltunk*, 2007, 3. sz., 6–17.

⁸⁹ SCHLETT István: *A politikai gondolkodás története* 3. Bp., Századvég, 2018, 481. skk., vö. KODOLÁNYI János: *Szabó Dezső = Szabó Dezső Emlékkönyv*. Szerk. SZÓCS Zoltán, Bp., Szabó Dezső Emléktársaság, 1993, 70.

Farkas Attila

A pamflet retorikája

Szabó Dezső a magyarság sorsát meghatározó kérdésekről írt személyes meggyőződésének nyílt kifejezésével. Műfaja a pamflet volt többnyire akkor is, mikor regény- vagy novellaformába öltöztette azt. A következőkben először a pamflet műfaji sajátosságait fogalom össze, majd felmutatom a Szabó Dezső-féle pamflet legfontosabb retorikai karakterjegyeit elsősorban az *Ede megevé ebédem* című írásra támaszkodva.

113

Szerelem és politika írott papírokon

A *pamflet* vagy vitairat, röpirat, gúnyirat, vádirat a közönség számottevő részét érintő aktuális politikai, illetve politikai hatású témáról íródik. Terjedelme igen széles határok között mozoghat egy-két oldaltól több száz oldalig. Tekintélyes előtörténettel rendelkezik azzal együtt, hogy magát a műfaji megjelölést nem használták. Régebbi verziói megtalálhatóak a görög és a római antikvitásban, a középkori kereszténységben, a reneszánsz humanizmusban, fölöttébb népszerű a reformáció idején kiszélesedő hitvitázó irodalomban. A modern pamflet virágkora a XVIII. századdal kezdődik, amikor a kialakuló és megerősödő polgári nyilvánosság – amely Habermas szerint „az állam és a társadalom közötti feszültségi térben bontakozik ki, de úgy, hogy ő maga a magánszféra része marad”¹ – létrehozta médiumait és olvasóit. A virágkor a XX. századi tömegdemokrácia és a jóléti állam, valamint az elektronikus média elterjedéséig tart. Az elektronikus, majd digitális tömegkommunikáció uralkodóvá válása lényegileg alakítja át az olvasási szokásokat, amely nem kedvez a pamfletnek.

A *pamflet* etimológiája igencsak kalandos. A XII. században valószínűleg Franciaországban, de lehet, hogy Spanyolországban² keletkezett egy latin nyelvű 780 soros pásztori komédia Ovidius stílusában *Pamphilus de amore* címmel. A szerzőjét nem ismerjük a szerelem művészetéről szóló versezetnek, hagyományosan a címből és a szereposztásból kiindulva Pamphilusként szokás utalni rá. A név ógörög elemekre megy vissza, jelentése: „mindenkit szerető”. A költemény rendkívüli népszerűsége tett szert Európa több országában, valamint hatott többek között Chaucer és Boccaccio munkásságára. Angliában a *pamphlet* kifejezést kezdték el használni minden sikeres irodalmi műre, ami olcsó, kemény borító nélküli kiadásban jelent meg. A XIV. század közepén, a nagy pestisjárvány után jelentésváltozás történt, ek-

¹ HABERMAS, Jürgen: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Ford. ENDREFFY Zolán, Bp., Századvég – Gondolat, 1993, 217.

² Vö. CRISTÓBAL, Vincente: *Ovid in Medieval Spain = Ovid in the Middle Ages*. Szerk. CLARK, James G., COULSON, Frank T., MCKINLEY Kathryn L., Cambridge University Press, 2011, 231–256.

kor a *pamphlet* a parlamenthez folyamodó beadványt jelentett.³ Hasonló értelemben jelenik meg Shakespeare VI. *Henrikjének* első részében, amely az 1590-es években keletkezett. A harmadik felvonás első színének elején így szól a parlament épületében Winchester Glosterhez: „Comest thou with deep premeditated lines, / With written *pamphlets* studiously devised, / Humphrey of Gloucester?”⁴ 1870-ből Lőrinczy (Lehr) Zsigmond fordításában: „Így jössz, előre átgondolt sorokkal, / *Irott papírral*, bölcsen kikoholva?”⁵ Ekkor a magyarban és az angolban is a pamflet már a mai jelentését hordozta. A változás Angliában a polgárháború idején, 1642-ben történt, talán francia hatásra is, az angol fejlemények a magyar nyelvbe pedig feltehetően német közvetítéssel jutottak el, s a XIX. század elejétől a *pamflet* elnevezés már közismert.⁶ Volt neki egy ma már elfeledett közeli rokona, az olaszból származó *paszkvillus*, amely inkább verses formában jelentkezett, és a XVII. század második felében kirobbanóan népszerűvé vált a politizáló magyar nemesség körében, nemcsak a riválisok kigúnyolásának, hanem ócsárlásának, becsmérlésének, gátlástalan rágalmozásának eszköztárával is.

Átmeneti műfaj a pamflet, „de hova megy át?”⁷ Nos, ha szépirodalomnak tekintjük, s az ennek megfelelő műnemi besorolást alkalmazzuk, akkor a pamflet a líra és az epika között mozog erős drámai jellemzőkkel. Mondhatjuk ezt azért, mert meglehetősen alanyi, de ugyanakkor tárgyiasítva el is mesél, viszont a konfliktust nagyon is keresi, rendre meg is találja. Másfelől, ha tágabban szemléljük a műfajt megnyitva a kultúra teljesebb horizontját, a pamflet, legyen irodalmi vagy zsurnalisztikai változat, átmenetet képez a művészet és a tudomány között, amennyiben mindkettő eszköztárát felhasználja morális-politikai céljai érdekében, ebben a vonatkozásban is rokon az esszével. Ugyanakkor azt is mondhatjuk, hogy a pamflet nem megy át sehova, pont ott van, ahol lennie kell. Az átmenetiséggel szemben ugyanis felhozható, hogy bár igaz, de nem túl sokat mond, mivel a legtisztábbnak tartott műfajok is átmenetiek egyben. Az alanyi lírai költemény például felfogható a művészet és a pszichológia vagy a filozófia, vagy mindhárom művészi szintézisének. Hasonló álláspontot foglal el Szabó Dezső is abban a kritikában, amelyet Pintér Jenő magyar irodalomtörténetéről írt, amennyiben a műfajok szerinte sem „holt irodalmi rekeszek, hanem életformák”⁸, de azt is hozzáteszi, hogy ezekbe az életformákba „*úgázatosan* beleszületnek az emberek”.⁹ Azonban az ilyen életforma-fatalizmus el-

³ Erről kimerítő részletességgel ír: OLIVER, Clementine: *Parliament and Political Pamphleteering in Fourteenth-century England*. York Medieval Press, 2010.

⁴ SHAKESPEARE, William: *The First part of King Henry the Sixth*. <http://shakespeare.mit.edu/1henryvi/full.html> (utolsó letöltés: 2019. 12. 08.). Kiemelés tőlem.

⁵ SHAKESPEARE, William: VI. *Henrik király. Első rész*. Ford. LŐRINCZY (Lehr) Zsigmond. <https://mek.oszk.hu/04600/04612/html/1/magyar.htm#d1e13489> (utolsó letöltés: 2019. 12. 08.). Kiemelés tőlem.

⁶ Első jelentkezését az *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*. Főszerk. ZAICZ Gábor, Bp., Tinta, 2006, 1796-ra datálja.

⁷ A műfaji kérdés ilyen lényegre törő megfogalmazását Boros János egy élőszavas megnyilatkozásából idézem, amely az esszére vonatkozott, de véleményem szerint ugyanúgy érvényes a pamfletre is.

⁸ SZABÓ Dezső: *Szellemi életünk tragédiája* = uő: *A magyar káosz*, Bp., Szépirodalmi, 1990, 113.

⁹ SZABÓ: *i. m.* (1990), 113. Kiemelés tőlem.

fogadására nincs szükség a műfajelméleti fejtegetésekben ahhoz, hogy oldjuk a formai fatalizmust. A pamflet ott van, ahol van, mert két és fél évezred alatt kialakult retorikai szabály- és eszközrendszere pontosan kijelöli a helyét. A retorikának mélyen elítélő megítélése vert gyökeret az újkorban úgy morális, mint esztétikai szempontokból kiindulva. Hobbistól kezdve Kanton és Hegelen át a Frankfurti Iskoláig az ékesszólás prózai művészetét a megtévesztés és rászedés manipulációs technikájának tartották, amely összemosza a jó és a rossz határait, az uralkodó osztály vagy rendszer ideológiáját szóltatja meg, az embert eszköznek tekinti valamilyen elnyomó cél eléréséhez, megfosztja az egyént méltóságától és racionalitásától. Valamint nem is művészet, csak irodalom, nem költészet. A filozófiában Jürgen Habermas és Paul Ricoeur mellett Hans-Georg Gadamer és Quentin Skinner tett legtöbbet a retorika újraértékelése és rehabilitációja érdekében.

A hermeneutika messzemenően elismeri a retorika igazságigényét, ugyanakkor egy új összefüggésre is kiterjeszti azt. Gadamer szerint „a hermeneutika a retorika és a poétika megfordítása”.¹⁰ Ezt a meghatározást Schleiermarchert elemezve vezet be a szerző, akinek vizsgálódásai azt mutatják, hogy „minden megértésaktus egy beszédaktus megfordítása”.¹¹ A hermeneutika, a megértés, az értelmezés tudománya visszafelé járja be azt az utat, amelyet a szöveg létrehozása során a retorika és a poétika már megtett. Figyelemre méltó, hogy ebben az összefüggésben milyen közel kerül egymáshoz a retorika és a poétika, amelyek a modern esztétikában elváltak egymástól. Ennek az elválásnak az okai a szabad szépség és a zseniesztétika hatásában keresendőek. Ha a műalkotást a zseni hozza létre, és ő ad szabályokat a művészetnek, akkor a retorika által leírt eljárások irrelevánsak a művészi szöveg megértésében. A hermeneutikai megközelítésben „azonban a nem művészi és a művészi, a mechanikus és a zseniális produkciók közötti határok folyékonyak”.¹² Ezért terelődik a figyelem a határműfajokra, az okkázionálisra és az allegóriára, amelyekkel hagyományosan a retorika foglalkozik. Skinner *Reason and Rhetoric in the Philosophy of Hobbes* című terjedelmes könyvében részletesen bemutatja a klasszikus és az ebből táplálkozó reneszánsz szónoklattan, de ezen túlmenően azt is igyekszik bizonyítani, hogy a modern politikai gondolkodás a reneszánsz retorikával történő szakítás eredményeként jött létre, amennyiben a klasszikus és neoklasszikus retorika szkeptikus ismeretelméletét és etikáját felcserélte a demonstratív igazsággal. Skinner valószínűleg tévedett abban, hogy a reneszánsz retorikát kizárólag az *Audi alteram partem!* végső elve vezérelte volna, és abban is, hogy a modern politika egyedüli forrása a régi retorika tagadása lett volna, valamint abban is, hogy az új politikai argumentáció szinte szükségszerűen vezetett a fanatizmushoz. Az viszont mulhatatlan érdeme, hogy újra számba vette a klasszikus retorika lenyűgöző fegyvertárát, segítséget nyújtva így a további irodalmi és esztétörténeti elemzésekhez.

¹⁰ GADAMER, Hans-Georg: *Igazság és módszer*. Bp., Gondolat, 1984, 144.

¹¹ GADAMER: *i. m.* (1984), 143.

¹² Uo., 144.

Az élő pamflet: szenvedély és fatalizmus

116 Az emberiség és a magyarság történetében megannyi nehéz, élethalálkérdéseket eldöntő korszak sorakozott egymás után. Közhely, de a magyarság története válságtörténet, ezzel nem lóg ki az egyetemes emberi sors menetéből, ugyanakkor nem is nélkülözi a semmivel össze nem keverhető sajátosságokat. Szabó Dezső életében a következő események követték egymást: az I. világháború, a monarchia összeomlása, forradalom, kommün, ellenforradalom, konszolidáció, majd a nagy gazdasági világválság (ahogy az angol gazdasági irodalomban hívják: *Great Depression*, ennek magyarországi hatásaira a korszakot tárgyaló munkák kevesebb figyelmet fordítanak), a Harmadik Birodalom megerősödése, II. világháború, Budapestnek a sztálingrádi csatához fogható ostroma. Mindez harminc év alatt, amennyi a rendszerváltástól mostanáig eltelt, nem mondhatjuk tehát minden további nélkül, hogy felgyorsultnak nevezett történeti jelenünkhöz képest annyira lassú lett volna a XX. század első fele. Semmilyen korszak és társadalmi helyzet nem determinálja szükségszerűen a cselekvő ember gondolkodását. Többféle cselekvési alternatíva közül választhat, beleértve a nem cselekvést, sőt a körülmények nem tudomásul vételét is. Két opciót emelnék ki: a kritikus helyzetre lehet úgy reagálni, hogy hűtjük a kedélyeket, nyugalmat erőltetünk magunkra, s másoknak is ezt tanácsoljuk; de lehet úgy is, hogy a veszélyekre hívjuk fel a figyelmet, riadót fújunk. Az előbbit nevezhetjük konzervatív, az utóbbit radikális politikának, Szabó Dezsőre a radikalizmus volt jellemző: „Mert növeli, ki elfödi a bajt” – így zárkózik fel Bartók művészeti céljai mellé Illyés Gyula, ez érvényes Szabó Dezsőre is. „A pamflet Michelangelója”¹³ írta róla Kállay Miklós a *Segítség!* című regényről szóló kritikában a húszas évek végén. Valóban, ahogy a reneszánsz mester minden márványtömbben meglátta a szobrot, úgy látta meg a magyar író mindenben és mindenkinben azokat a veszélyeket, amelyek a magyarságot fenyegetik.

Az *Ede megevé ebédem* című pamflet 1937-ban látott napvilágot, a szerző Szekfű Gyulát támadja. Az *argumentum ad hominem* típusú érvelés igen elterjedt a klasszikus és neoklasszikus ékesszólásban, ezt a fegyvert szívesen alkalmazza a modern retorika is. Alexander Pope például annak a meggyőződésének adott hangot, hogy a bűnök absztrakt, személytelen támadása biztonságos csata ugyan, de egy olyan háborúban, amelyet árnyékok ellen vívnak. Az 1760-as és 1770-es évek Angliájának Junius néven író népszerű publicistája pedig kijelenti, hogy a személyek megnevezésétől tartózkodó nyájas stílus nem elég korunk degenerált társadalmában.¹⁴

Szekfű egyetemi tanár, akadémikus, a *Magyar Szemle* című tekintélyes konzervatív folyóirat szerkesztője, a Horthy-rendszer Bethlen István nevéhez fűződő

¹³ Bevezető tanulmánya címében idézi Nagy Péter: „A pamflet Michelangelója” = Szabó Dezső: *A magyar káosz*. Bp., Szépirodalmi, 1990, 5. Nagy Péter (1920–2010) a XX. századi magyar irodalom tudós kutatója, ugyanakkor a kommunista diktatúra megbízható ügynöke volt. Szabó Dezső életművét alaposan ismerte, de az uralkodó ideológia szerint mutatta be azt. Figyelemre méltó, hogy a rendszerváltás évében megjelent Szabó-kötet egy 1985-re datált írásával kezdődik.

¹⁴ Vö. BOULTON, James T.: *The Language of Politics in the Age of Wilkes and Burke*, London, Routledge & Kegan Paul, 1963, 24.

konzolidációjának egyik elméleti és gyakorlati támogatója. Az általa képviselt értékrend és támogatott politika a harmincas évek elejétől defenzívába kényszerült a radikális jobboldali előretöréssel szemben. Meghatározó könyvében, a *Három nemzedékben* a reformkonzervativizmus programját hirdette meg, amelyben Széchenyi állította követendő mintának, és kimutatta az őt követő liberális nemzedékek erkölcsi és intellektuális hanyatlását, amely elvezette hazánkat a vesztes háborúig, a forradalmakig és Trianonig. A reformkonzervativizmus a hagyományos nemzeti eszmék alkalmazása modern körülmények között olyan éghető problémák megoldása érdekében, mint a nemzeti és nemzetiségi kérdés, valamint a gazdasági és szociális kérdés. Elsődleges célok: a rendre visszatérő agrárválságok következményeinek enyhítése, a paraszti társadalom nyomorának fokozatos felszámolása; a kapitalista fejlődés torzulásainak korrekciója, a középosztály helyzetének stabilizálása. Ha a fájdalmak nem lesznek érezhetően enyhítve, belesodródunk egy jobboldali forradalomba, annál is inkább, mert az ilyen irányú törekvéseknek van egy hatalmas külső segítője, a nemzetiszocialista Németország. *Schittenhelm Ede*¹⁵ címmel írt egy rövid esszét folyóiratában, amelyben elég szentimentális hangon emlékezik meg a honvédről, aki németként a magyar szabadságért ragadott fegyvert és esett el a szabadságharcban. Azt példázva, hogy sikeres nemzetpolitika esetén sikeres az asszimiláció is. A magyar nemzeti erők hanyatlása idején viszont felléphet a honi németiségben a disszimiláció készítése, amelynek hatására nemcsak nyelvi és kulturális németességüket, hanem a Harmadik Birodalomhoz való politikai csatlakozásukat is kinyilváníthatják. Magyarországnak a Harmadik Birodalomba való – akár részleges – betagozódása pedig a nemzethalált jelentené. A disszimilációnak elejét kell venni, de nem faji, hanem történelmi eszközökkel, mert a magyar középosztály nem faji, hanem történelmi képződmény. De erről már lekéstünk. Ez a cikk volt az utolsó csepp a pohárban, Szabó Dezső tovább már nem tűrhette. Még akkor sem, ha korábban leszögezte, hogy „az egyén engem sohasem érdekel”.¹⁶ Írta ezt annak a típustannak kapcsán, melyben az éppen konszolidálódni kezdődő Horthy-rendszer karrierista Übermensch- és Napóleon-utánzatait vette sorra. Azonban 1942-ben már úgy összegzi véleményét a normáról, amely szerint „a kritikának erkölcsi kötelessége kerülnie a személyi támadásokat”,¹⁷ hogy az tarthatatlan, mivel az igazságszolgáltatásban sem azt követeljük, hogy „ne a gyilkos személyét fügesszék az akasztófára, hanem a gyilkosság fogalmát”.¹⁸

Az *ad hominem* érvelés a régi retorikában kart karba öltve járt a redeskripcióval és a redefinícióval. A klasszikus és az azt folytató reneszánsz ékesszólás Skinner szerint szűkebb körre terjed ki, mint a retorika mai jelentése. A modern értelemben fölfogott retorika minden irodalmi stratégiára vonatkozik, amelynek a meggyőzés a célja. Ebben a megközelítésben a szociálpszichológiával összekapcsolt alkalma-

¹⁵ SZEKFÜ Gyula: *Schittenhelm Ede = Magyar Szemle*, 1937, 30. kötet, 5–8. sz., 223–231.

¹⁶ SZABÓ Dezső: *Rokamból-romantika* = uő: *A magyar káosz*, Bp., Szépirodalmi, 1990, 56.

¹⁷ SZABÓ Dezső: *Kor vagy kór?* = uő: *A magyar káosz*, Bp., Szépirodalmi, 1990, 533.

¹⁸ SZABÓ: *i. m.* (1990), 534.

zott nyelvtudományt vagy kommunikációtudományt jelenti. Ezzel szemben Skinner a nyelvi technikák egy speciális osztályának alkalmazásával azonosítja a klasszikus retorikát. Ennek az osztálynak a legfontosabb elemei az *inventio*, a *dispositio* és az *elocutio*.¹⁹ Az *inventio* a beszédre való felkészülés során a megfelelő érvek feltalálását jelenti. A *dispositio* az érvek elrendezése. Az *elocutio* az érvek megfogalmazása, a megfelelő stílus kiválasztása, itt nagyon fontos az *ornatus*, amely nemcsak díszítést jelent, hanem a megfelelő fegyverzet biztosítását is a szavak csatájához, itt jut szerephez a trópusok és az alakzatok használata. A szónoklat megszerkesztéséhez szükséges érveket a klasszikusok nyomán a humanisták két csoportba sorolják. Az egyik a példák csoportja, mely az indukció retorikai megfelelője. A másik csoportba az *enthümémák* tartoznak, ez a csoport a szillogizmus, a dedukció retorikai párja. Az *enthüméma* ismét kétféle lehet. Egyrészt tartozhatnak ide specifikus érvek, amelyek valamely tudományterület (természetfilozófia, etika stb.) tárgyával kapcsolatosak, másrészt lehetnek ezek toposzok, olyan „helyek”, amelyeket gyakran felkeresünk, mikor a közvélekedésre, a közízlésre vagy az előítéletekre hivatkozunk.²⁰ Az érvek elrendezése és megfogalmazása során az a szónok célja, hogy a hallgatóságban érzelmeket keltsen, bizonyos ethoszt alakítson ki, keltsen jó benyomást magáról, rosszat ellenfeléről. A szónok arról akarja meggyőzni a hallgatókat, hogy az ügy, amelyről beszél, a közösség egészét érinti.²¹ Ez úgy fog sikerülni neki, ha a hallgatókat nézőkké változtatja metaforák előadásával. Arra kell törekednie, hogy olyan szóképeket alkalmazzon, amelyek nem szokványosak és unalmasak, de nem is túl idegenek és szokatlanok, mert ezen utóbbi esetben a szónoklat hatása rejtvényfejtés lesz. Az még jobb, ha a nézővé vált hallgató nevet is. A nevetés előidézéséhez, sőt kiprovokálásához élni kell az ironia, a szatíra és a gúny stílus-eszközeivel.²²

De Skinner szerint a régi retorika tágabb is, mint a modern, mert egyben ismeret-, morál-, politikai és művészetfilozófiai is. A „győzedelmes stílus” egyik eszköz-csoportjára külön is oda kell figyelnünk. Ez a csoport a *redeskripció* és a *redefiníció* csoportja, fontosságuk megértéséhez a hagyományt Arisztotelészig kell követnünk. A *Nikomakhoszi etika* elemzése szerint az erkölcsi erény egyrészt cselekvésben megnyilvánuló lelki alkat, másrészt középérték. Az erkölcsi erények „félúton” találhatóak a hiányok és a túlzások között. Például a bátorság sarkalatos polgári erényét az jellemzi, hogy „középhatárt alkot a félelem és a biztonság érzése között”.²³ A bátor ember mindig megtalálja a középutat, a gyáva és a vakmerő viszont elvéteti, mert vagy túlmegegy, vagy alulmarad a mértéken. Leegyszerűsítve: a bátorság közép a gyávaság és a vakmerőség között. Ez a közép azonban nem objektív, aritmetikai vagy statikus közép, melyet deduktív-demonstratív módszerekkel ki lehetne jelöl-

¹⁹ SKINNER, Quentin: *Reason and Rhetoric in the Philosophy of Hobbes*, Cambridge, Cambridge University Press, 1996, 6.

²⁰ SKINNER: *i. m.* (1996), 112–113.

²¹ Uo., 129.

²² Uo., 182–211.

²³ ARISZTOTELÉSZ: *Nikomakhoszi etika*. Ford. SZABÓ Miklós, Bp., Európa, 1987, 1115a.

ni, mintha egyenlő távolságra lenne a két szélsőségtől, hanem hozzánk viszonyított közép, amely különböző emberek esetében más és más, tehát szubjektív, dinamikus közép. Az erkölcsi erény definíciójának azonban van még egy eleme. Azonkívül, hogy az erény lelki alkat, és a hozzánk viszonyított középben áll, még az is jellemző rá, hogy „egy szabálynak megfelelően határozható meg, mégpedig azon szabálynak megfelelően, amely szerint az okos ember határozná meg”.²⁴ Így az erkölcsi erény definíciója tartalmaz egy elemet, amely értelmi erényekre vonatkozik, mégpedig konkrétan az okosságra. Arisztotelész a *Nikomakhoszi etika* VI. könyvében az értelmese lélekrészt alapvetően két részre osztja. Egyfelől a tudomány segítségével tanulmányozzuk azon tárgyakat, amelyek kizárják a kontingenciát, másfelől a mérlegelő képességgel szemléljük azon dolgokat, amelyekkel kapcsolatban nem zárható ki a kontingencia. A mérlegelő képesség által megalkotott szabály formája a gyakorlati szillogizmus: A-t kell megtenni, mert A az eszköze B-nek, és B a cél, ahol mind A, mind B létrejötté kontingens.²⁵ A mérlegelő képességnek az erkölcsi erényekre vonatkozó funkciója az okosság. A kontingencia miatt azonban az erények tudománya csak egy korlátozott szabadságot enged meg, ahogy azt Arisztotelész többször le is szögezi már az etikai vizsgálódások elején.²⁶ Az arisztotelészi etika és politika nem demonstratív tudomány, hanem a kontingenciát a valószínűség alapján tárgyaló gyakorlati filozófia.

Térjünk vissza ezek felhasználásával a *redeskripció* retorikájára, vegyük elő ismét a bátorság erényének példáját! Az arisztotelészi meghatározás szerint a bátorságnak nem adható meg olyan egzakt definíciója, mint az első filozófia vagy a természetfilozófia tárgyainak. Ennek következtében, ha a gyávaság-bátorság-vakmerőség viszony a vita tárgya, és mondjuk, gyávasággal vádolnak bennünket, akkor a reláció elmozdítására kell törekednünk. Igyekeznünk kell kimutatni, hogy mi nem voltunk gyávák, hanem sokkal inkább bátrak voltunk, és hogyha bírálóink maximái szerint cselekedtünk volna, akkor vakmerőek lettünk volna. A vakmerőség pedig szabad emberhez nem méltó vétek, az ilyen viselkedés bűnözői hajlamokra vagy gladiatori lelkületre vall.²⁷

A *redeskripció*ra támaszkodó érvelés veszélyeit, a bűnök mentegetését, a vétek és az erény relativizáló összemosását már az ókorban felismerte Platón, amikor az *Állam* VIII. könyvében a lélek romlottságaként diagnosztizálta azt. A nagy filozófus kortársa, Iszokratész az *Areopagiticus*ban arról értekezik, hogy Athén hanyatlásának oka abban keresendő, hogy a politikai ágensek a szavakat nem megfelelő értelemben használták. Thuküdidésznel a *redeskripció* úgy jelenik meg, mint ami aláássa a morális érvelés minden lehetőségét. A görögök által kimutatott kockázatokkal a latin szerzők is számoltak Catótól Senecáig, a reneszánsz korszak brit humanistái pedig időnként csatlakoztak a rómaiakhoz. A retorikát kárhoztatta Hobbes és töb-

²⁴ ARISZTOTELESZ: *i. m.* (1987), 1107a.

²⁵ ROSS, David: *Arisztotelész*. Ford. STEIGER Kornél, Bp., Osiris, 1996, 278.

²⁶ ARISZTOTELESZ: *i. m.* (1987), 1094b, 1098a, 1104a.

²⁷ SKINNER: *i. m.* (1996), 141.

120 bek között a Frankfurti Iskola néhány képviselője is. De a velük szemben álló, a manipulatív univerzum kizárólagosságát tagadó szerzők, például hermeneutikai álláspontból kiindulva védelmükbe veszik e nagy múltú tudományt, amellyel érvelve, hogy a retorika nem pusztán stilisztikai eszköz, s legalább annyira lehet a deliberráció, mint a manipuláció művészete.

Skinner felosztásában a morális és a politikai érvelésnek három rivális metodológiája különíthető el. Egyrészt a modern deduktív érvelés, ennek értelmében minden józan ésszel megáldott ember, ha elfogadja premisszáinkat, ugyanazt a logikai konklúziót fogja levonni azokból, amit mi, mindenféle retorikai hókuszpókusz nélkül. Másrészt az a szintén modern módszertan, amely szerint érvelhetünk deduktíve a morális és a politikai elvek mellett, de sajnos érvelésünk nem lesz addig hatékony, amíg meg nem támogatjuk az ékesszólás művészetének módszereivel. Végül a premodern, esetleg kora modern reneszánsz még retorikusabb gondolkodása, amelyben az a meggyőződés fejeződik ki, hogy a morális és a politikai vitákban mindig lehetséges az *in utramque partem* érvelés, de sohasem lehetséges az elméletek deduktív megalapozása. A reneszánsz módszernek a dialógus és nem a monológ felel meg, amelyben az érvek ütköztetésével juthatunk el a megértésig.²⁸ Ez a felosztás valószínűleg nem teljes, nem veszi például figyelembe azt, hogy a társadalomtudományok végső igazságainak felfedezhetőségébe vetett dogmatikus hitet sokan elutasítják mindmáig, mindazonáltal a tipológia valós tendenciákra hívja fel figyelmünket. Szabó Dezső munkásságára alkalmazva bizvást mondhatjuk, hogy ízig-vérig modern szerzővel van dolgunk abban a tekintetben, hogy mélységesen hitt a modern társadalomtudomány igazságában, ezt szenvedélyesen képviselte pamfletjeiben. Azt is megállapíthatjuk, hogy az igazság megismertetéséhez és elfogadtatásához szerinte is elengedhetetlen a retorikus érvelés. Azt viszont nem állíthatjuk, hogy az ékesszólás művészetére jobb módszer híján fanyalodott volna, mert ennek beismerésével igencsak leértékelte volna irodalmi munkásságának művészeti értékét, amely egyaránt távol állt volna személyének önmaga általi értékelésétől, nem különben a szépirodalomról szóló eszméitől.

Szekfű Gyula, a magyar főváros magyar egyeteme magyar történeti tanszékének tanára, tudós professzor és szerkesztő. Szabó Dezső ellenfele mindezen attribútumáról kimutatja, hogy tudományos és morális értelemben bitorolt cím. Ezzel az ellenfél identitását támadja, személyét stigmatizálja a *redeskripció* és a *redefiníció* klasszikus retorikai eszközével. Szekfű nem tudós, nem tanár és nem magyar. Szerkesztőnek szerkesztő ugyan, de hol? A „gr. Bethlen István, a Chorin Ferenc, az Eckhardt Sándor” – hosszú felsorolása a neveknek – „szomorú” folyóiratában.²⁹ Ahol kizárólag becstelen, nemzetellenes írárok szoktak napvilágot látni borgőzös kocsmák közönsége számára íródott bulvárszínvonalon. Szekfű Gyula nem tudós. A tétel igazolása az *enthüméma* kettőssége alapján történik. Először a specifikus tudományos érvelés kerül elő. A társadalomtudományok igazságai mások, mint a termé-

²⁸ Uo., 15–16.

²⁹ SZABÓ DEZSŐ: *Ede megevé ebédem* = uő: *A magyar káosz*, Bp., Szépirodalmi, 1990, 288.

sztettudományok igazságai. A társadalmi igazság a testből és lélekből álló ember társas együttéléséből termelődik ki. Ez az igazság nem érdek- és értékmentes. A társadalomtudós feladata nem az, „hogyan egy talaj, test és lélek nélküli *semleges* területre képzelje magát”.³⁰ Becsülete abban áll, az teszi őt tudóssá, hogy őszintén megmondja, melyik faj érdekeit tudja megszólaltatni. Ezt Szekfű elmulasztja, nem mondja ki, hogy *német*. Mi több, a német érdekeket álságosan magyar érdekeknek tünteti fel. Meghatódik a magyar szabadságért hozott német áldozaton, de egy szava sincs a sok millió magyar áldozathoz. Attól óv, nehogy erőltetett magyar faji politikával elriasszuk a német kisebbséget a magyarságtól. *Szekfű nem tudós, mert nem mondja ki, hogy német*. Ezt Szabó is csak kényszeredetten, hosszas késleltetéssel teszi meg. Az így teljessé vált tétel alátámasztásában a szerző addig elmegy, odáig hajlandó süllyedni, hogy az *enthüméma* másik osztályának, a *toposzok* felkeresésének során előveszi a felmenők emlegetésének eszközét: „az alma nem esik messze a fájától”, „a vér nem válik vízzé”. Teszi mindezt olyan ellenféllel szemben, akit egykoron barátjának tudott, de az igazság mindenekelőtt, mint ahogy azt Arisztotelész a *Nikomakhoszi etikában* Platónnal kapcsolatban leszögezi: „pedig nagyon kedvünk ellenére van ez a fejtegetés, mert hiszen az ideák tanát éppen a mi jó barátaink állították fel. S mégis úgy véljük, hogy ez a legbecsületesebb eljárás, sőt egyenesen kötelességünk is, hogy az igazság védelmében még azt is feláldozzuk, ami a szívünkhez közel áll, már csak azért is, mert hiszen filozófusok vagyunk: szeretjük ugyan mind a kettőt, de szent kötelességünknek tartjuk, hogy elsősorban az igazságot szolgáljuk.”³¹ Az igazságot pedig ez a történet idézi fel: „Nem emlékszik Ön, hogy mikor Székesfehérvárra kerültem helyettes tanárnak, ön megkért, hogy látogassak el néha családjához. Meg is tettem vagy ötször-hatszor. De az ön édesanyja annyira nem akart velem *magyarul* szóba állni, oly makacsul németre fordította következetesen a beszédet, hogy nem bírtam sokáig. És mivel oly láthatólag és mintegy szer- vi parancsból borzadtam el e rettenetes idiómától, oly nyílt ellenszenvvel találkoztam részéről, hogy udvariasan végleg el kellett maradnom.”³² Ne Szabónak kelljen kimondania, Szekfű ne tagadjon tovább, ismerje be a nyilvánvalót! Annál is inkább, mert nem fog hátránya származni belőle, mindenki tudja, hogy nálunk a németeknek áll a zászló.

A társadalomtudományos tartalom egybeesik a magyar nép érdekeivel, ezt minden magyarul gondolkodó és érző ember minden további nélkül megérthetné, ha nem volnának az ország kulturális és politikai viszonyai oly zavarosak. Ezen zavar tisztázása érdekében bocsátkozik Szabó Dezső a szavak csatájába, ezért használja a klasszikus és neoklasszikus retorika fegyverzetét. De mi is konkrétan ez a tartalom? A magyar forradalom szükségessége. A dualizmus ellentmondásai és a geopolitikai helyzet megváltozása 1918–1919-ben zsidó forradalomhoz és országvesztéshez vezetett; az ellenforradalom sem magyar, hanem német volt, a Gömbös-időszak

³⁰ SZABÓ: *i. m.* (1990), 287.

³¹ ARISZTOTELÉSZ: *i. m.* (1987), 1096a.

³² SZABÓ: *i. m.* (1990), 374.

különösen a német térfoglalást segítette; most már elengedhetetlen a magyar faji forradalom, amely megoldani hivatott a földkérdést, a munkáskérdést és a közép-osztály válságát. A *faj* társadalomtudományos és politikai használatát a nemzeti-szocialista fajelmélet az utókor számára elrettentővé tette, Szabó is inkább a húszas években alkalmazza, de előkerül később is. Hogy korábban is megjelenik a magyar irodalomban, arra példa Eötvös József *Én is szeretném...* című verse 1846-ból: „Fajom keserve hangzik énekimből, / Dalom nehéz koromnak jajszava.” A „faj” a kontextusban sokkal inkább a magyarságra utal, mint az emberiség egészére.

Hogyan definiálható a faj fogalma Szabó gondolkodásában? Egyetérthetünk azokkal, akik szerint ez a fajfogalom nem biológiai-szociáldarwinista, hanem vitalista.³³ Ez a koncepció egy mélyen irracionális működésre reflektáló leírás. Eszerint az ember nem a kartéziánus *cogitotestet* öltése a racionálisan kalkuláló egyénben, hanem a lényge legmélyén gyökerező életenergia felszínre törése. Szerzőnk gondolkodására valószínűleg a franciák, Maurice Barres és Charles Maurras hatottak közvetlenül, de bizonyára jól ismerte Nietzsche pozitívista – ma úgy is mondhatnánk: *behaviorista* – vitalizmusát is, amelyet Zarathustra úgy kiált világgá, hogy „A test nagy értelem”,³⁴ és ez a nagy értelem nemcsak mondja, hanem cselekszi is az ént. A Szabó Dezső-féle vitalizmus determinizmus, nem szimplán biologicizmus ugyan, de van benne biológia. Ez a vitalista determinizmus rétegzetten jelentkezik: biológiai, pszichológiai, szociológiai, kulturális és morális rétegek rakódnak benne egymásra, de úgy, hogy azok át is hatják egymást. A biológiai szint a legmélyebb ugyan, de adott esetben a többi réteg hatására a legmagasabbra is emelkedhet. Az asszimiláció során például ez tetőzi be a folyamatot a vegyes házasságban.

Az egyik szokásos ellenvetés a magyar fajiséggel szemben az, hogy a magyarság történelmi okokból annyira kevert, hogy nincs értelme a magyarról beszélni. Ezt a közhelyes ellenérvet a szerző egy másik közhellyel teszi nevetségessé, amikor egy ontológiai receptúrát ad megfejtve az iskolás definíció kicsavarásával: „A magyarság így keletkezett: a semmibe beleolvadt egy csomó német, egy rakás sváb, egy halom cipszer, egy tetézet szász, egy garmada württembergi stb., s némi egyéb töredék. Magyarnak nevezem azt a kétlábú, alaposan megkopasztott állatot, mely nincs.”³⁵ Az így leleplezett érvelésről kiderül, hogy igazából „megmaszlagolás” (a szerző egyik kedvenc fordulata), azt hivatott leplezni, hogy más faji érdekek állnak mögötte. A hagyományos logikában valamit úgy definiálunk, hogy alárendeljük a legközelebbi nemfogalomnak, majd megmondjuk, hogy az ide tartozó többi valamitől mi különbözteti meg. Már az elemi iskolából ismerős lehet az ember antik definíciója, hogy az nem más, mint kétlábú tollatlan állat. Ennek megfogalmazását a hagyomány Platónhoz köti, teátrális cáfolatát pedig barátjához, Diogenészhez, aki berohant az akadémiára, mikor Platón előadást tartott, kezében egy megkopasztott

³³ KOVÁCS Gábor: *Liberalizmusképek a népi mozgalomban = A felvilágosodás álmai és árnyai*. Szerk. LUDASSY Mária, Bp., Áron, 2007, 475.

³⁴ NIETZSCHE, Friedrich: *Im-igyen szóla Zarathustra*. Ford. WILDNER Ödön, Bp., Göncöl, 1988, 41.

³⁵ SZABÓ: *i. m.* (1990), 380.

csirkével, mondván, hogy íme, az ember. A toposzt 1943-ban előveszi Orwell is az *Állatfarm* című antibolsevista satírában. Miután az állatok átvették a hatalmat az embertől, Hóglyó, a főideológus disznó az állatizmus lényegét így egyszerűsíti le: „Négy láb jó, két láb rossz!”³⁶ Vonatkozik ez arra, hogy minden emberi gonoszság forrása a kéz, a madarak pedig legyenek egészen nyugodtak, mert a szárny tulajdonképpen láb, mivel mozgásszerv.

Szekfű írásában a honi némettség disszimilációs veszélyeire hívja fel a figyelmet. Szabó Dezső is látja a veszélyeket, de másképp írja le a folyamatot, s másképp definiálja a fogalmat. Az asszimiláció meghatározó mértékben az akaratától független, tudattalan, irracionális folyamat, bár az akarat által némileg befolyásolható. Ebből következően jutalommal és/vagy szankcióval lényegében nem elérhető, erőszakkal semmiképp; de nem is érdem és nem jár érte díj. Mivel mindig az erősebb asszimilál, meg kell erősíteni a magyarságot, hogy asszimilációs vonzást gyakorolhasson a nálunk élő idegenek öntudatlan életenergiáira. A disszimiláció az asszimiláció elmentéje, és feltételezi annak bizonyos fokát. Ennek is megvan az elvi lehetősége, s volt is már ilyen a történelemben. Azonban az, „ha a hazai németységnek nem asszimilált nagy tömege, vagy annak egy része Németország vezetése alá adja magát: nem disszimiláció. Az *minősített hazaárulás*”.³⁷ Adódik a kérdés, hogy az asszimiláltak ilyen törekvése nem ugyanúgy hazaárulás-e. Természetesen igen. A szövegben tizenhét oldallal később meg is fogalmazza az „önvédelmi törvényt”, amelyben nem tesz különbséget nem asszimiláltak és asszimiláltak között: „*aki a magyar Nemzet ellen hűtlenséget követ el: izgat a magyar állameszme, a nemzet egysége, az állam nyelve ellen, idegen politikai vezetés alá adja magát: annak vagyona elkobzandó, s az illető családjával együtt kiutasítandó az országból*”.³⁸ Az így felszabaduló földvagyon pedig megkaphatja a szegényparaszttság, ezáltal lehetősége nyílik a középosztályosodásra, a nemzet gerince magyarrá válhat, mivel a paraszttság között kevés a nem magyar elem. Egyszerű képletben kifejezve tehát a disszimiláció problémájára adott Szabó Dezső-i fogalmi megoldást, a redefiníció eredménye ez: *disszimiláció nincs, hazaárulás van*.

A disszimilációból következő hazaárulás veszélyét Szabó Dezső szerint az okozza, hogy a magyarság számára a némettség és a zsidóság nagy tömegeinek beolvasztása a XIX. század közepe óta a magyarságnak túl nagy feladat volt, mivel maga nem volt elég erős. Bibó István értékelésében ezt az álláspontot Szabó „szélsőséges indulati hangszereléssel”³⁹ fogalmazta meg, de magát az álláspontot a népi mozgalom sok képviselője, például Féja Géza, Kodolányi János, Német László és maga Bibó is magáévá tette. Le kell szögezni azonban, hogy a harmincas években Szabó

³⁶ ORWELL, Georg: *Állatfarm*. Ford. SZÍJGYÁRTÓ László, Bp., Európa, 1989, 32.

³⁷ SZABÓ: i. m. (1990), 321.

³⁸ Uo., 338., kiemelés az eredetiben.

³⁹ BIBÓ István: *Levél Borbándi Gyulához = uő: Válogatott tanulmányok. Harmadik kötet*. Bp., Magvető, 1986, 306.

a halálos veszélyt a Harmadik Birodalomban manifesztálódó német faji gondolatban látja, és az ezzel szembeni harcban szövetséget ajánl a magyar zsidóságnak. Az asszimilált zsidóság számára ez az ajánlat nem igazán volt elfogadható, a cionista irányzat viszont nem idegenkedett tőle.

Az asszimiláció nem, vagy főleg nem racionális folyamat. Akkor mi és hogyan asszimilál? Szabó Dezső mérlegelésében a szabadelvű politikai nemzet racionális konstrukciója nem képes erre, csak a faj, vagy az etnikai nemzet.⁴⁰ Az etnikai nemzet azonban maga is racionális konstrukció, azokra az irracionális folyamatokra adott reflexió, amelyek az emberei együttélés során megfigyelhetők. Az ember valamennyire mégiscsak racionális lény, racionális politikát kell szembeállítania a gyökerükben még annyira irracionális folyamatokkal is. Esetünkben ez a politika nem lehet más, mint magyarság érdekeit szolgáló gazdasági, társadalmi és kulturális reformok szisztematikus, mélyreható és azonnali végrehajtása. A faji politikával megerősített nemzet lehet csak képes más fajok asszimilálásra. Ezt Szekfű is tudja, de akkor miért állítja, hogy erről már lekéstünk? Szabó tudja a választ: „Mert ez az én tételem.”⁴¹ Nemcsak a német érdek áll szemben a magyarral, hanem ember az emberrel is. Személyes megtámadtatás, amely feljogosítja a megtámadottat szubjektíve is arra, hogy az *argumentum ad hominem* fegyverét a támadó ellen fordítsa. Régi dialektikája ez a vitának.

⁴⁰ Szabó Dezső nemzetszemléletére lásd Kovács Dávid írásait: KOVÁCS Dávid: *Szabó Dezső nemzetszemlélete az 1910-es évek első felében = Valóság*, 2014, 5. sz., 19–33; KOVÁCS Dávid: *Szabó Dezső magyarság- és nemzetfogalma a két háború közötti írásainak tükrében = Orpheus Noster*, 2013, 3. sz., 60–74.

⁴¹ SZABÓ: i. m. (1990), 372. Kiemelés tőlem.

Kovács Dávid

Az elsodort falu eszmetörténeti jelentősége és helye Szabó Dezső szellemi életútjában

Az elsodort falu eszmetörténeti jelentőségével kapcsolatosan kétféle megközelítés él az értelmiségi köztudatban. Írásomban arra vállalkozom, hogy rekonstruálva, illetve mérlegre téve a két megközelítést, kibontsam saját felfogásomat a regény eszmetörténeti jelentőségéről, valamint Szabó Dezső életútjában betöltött helyéről. Az egyik felfogás a regényben a nemzeti elköteleződés és a közösségi önkép nagy hatású, prózában újszerű szintézisét ismeri fel, amely víziójában szakítást jelentett a magyarságkép dualizmuskori uralkodó toposzaival, és mint ilyen, Ady Endre lírában rögzült magyarságképével állítható párhuzamba, annak folytatója. A másik megközelítés ideológiai alapvetést lát a regényben, amelynek eszmetörténeti jelentősége abban áll, hogy szellemi ihletője volt a Horthy-korszak keresztény-nemzeti kurzusának.

Az előbbi megközelítés a két háború közötti időszakban eresztett gyökeret a közvélekedésben. Juhász Gyula közvetlenül a könyv megjelenését követő elutasító kritikájában ugyan a „letiport magyarság féltésében és a jövőendő akarásában” fogant, de teljesen elhibázott koncepciójú alkotásnak tekintette a regényt. Értékelésében *Az elsodort falut* külföldi mintákat, elsősorban Maurice Barrés írásait utánzó „nacionalista regénynek” titulálta, amelyben a mű ethoszát adó közösségi sorsvállalás és az abból kinövő magyarságféltés egy alapjaiban téves jövőképbe torkollik: „Vissza a faluhoz, ezt a megváltó ígét hirdeti ön két kötetten keresztül” azonban a „haladás, a fejlődés, a kultúra útja nem a faluba vezet”.¹

Szekfű Gyula a korszak nagy hatású történésze a regény „nacionalista” tartalmát Juhász Gyulánál konkrétabban határozta meg: a nemzetfogalom újradefiniálásában. *Az elsodort falu* és általában az írói életmű jelentőségét a fiatal generációkra gyakorolt hatásában látta, különösen az ifjúság nemzetszemléletének formálásában tartotta meghatározónak a Szabó Dezső-i inspirációt.² Értelmezése szerint Szabó Dezső képviselte tovább Ady Endre magyarság szemléletét,³ kifejezve azt a századforduló óta jelenlévő törekvést, amely a közösségi érzés súlypontját a történelmi Magyarország állampolgárainak egészét átfogó nemzetfogalomtól az etnikai-nyelvi közösségbe kívánta áthelyezni.⁴

Szerb Antal is Ady Endre és Szabó Dezső magyarság szemlélete közötti azonosítást regisztrálta, azonban a magyarság szemléleten belül nem a nemzetfogalomban,

¹ JUHÁSZ Gyula: *Szabó Dezsőhöz = Az elsodort író*. Szerk. GRÖH Gáspár, Bp., Nap Kiadó, 2002, 110–111.

² SZEKFŰ Gyula: *A mai ifjúság korosztályai = Magyar Szemle*, 1928, 8. sz., 136–139.

³ SZEKFŰ Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1934, 450.

⁴ SZEKFŰ Gyula: *A népi elv két arca = uő: Állam és nemzet*. Bp., Magyar Szemle Társaság, 1942, 230.; SZEKFŰ Gyula: *Rövid magyar történet 1606–1939*. Bp., Osiris, 2002, 543–544.

hanem a magyarságképben találta azt meg. Szerb úgy fogalmazott, hogy *Az elsodort falu* „magyarság-mítosza” a „nagy megszállott”, vagyis Ady művészetéből lett kibányászva, amelyet a regény népszerűsített, tett szélesebb körben ismertté. Miben áll, mi a tartalma ennek a magyarságképnek, mítosznak? „A mítoszt ismerjük, benne nőttünk fel. A magyar tártalan, magányosságra ítélt nép a népek tengerében, elátkozott keleti királyfi, mindig másokért harcol, a zsákmányból mindig kisemmizik a gyáva ügyesek. A magyar költő pedig fajtájának tragikumát testesíti meg. Csodálatos tehetsége... nem tud tiszta szépségben kibontakozni ebben a szürke, üzleties világban, ahol az ügyesek az urak; nagy álmai bemocskolódnak a haszonéhes korban és miliőben.”⁵

Szabó Dezső regényében kétségtelenül, mint azt Szerb Antal kiemelte, a magyarság egészét átfogó nemzetkarakterológiai vonásként jelenik meg a könyöklésre, a kisszerű életlökődősődésre való alkalmatlanság, a tehetség dacára kínzó lelki bizonytalanság, önbizalomhiány: „A magyar különben temperamentumával, elátkozott királyfi-lelkével sem ért el a demokrata versenyig. Nézd meg, kik vezetnek a politikában, irodalomban, kereskedelembe, művészetben, kik a hivatalfőnökök, kiké az uralkodás és az élvezet. Német, szláv és zsidó magyaroké. Mert ezek a versenyképes erős közepes emberek... A magyar a mélyére süllyesztett kincsekkel duzzogva kullog félre, mint egy orron ütött kutya... A magyarnak mindig kell valaki, aki szerezze, biztatgassa, elismerje, másképp elbitangol, elzüllik. Nincs magányosabb szomorúság a világon, mint egy magyar tehetség! Miénk a vér ömlése, a bezúzott homlok, a nehéz munka birkózása, s hozzánk botlott kis ügyeseké a tejfel. A magyar a világtörténelem legnagyobb balekja.”⁶

Összefoglalva elmondható, hogy a fenti értelmezések *Az elsodort faluban* a nemzeti elköteleződés és sorsvállalás (magyarságfáltés), a magyar sorstudat és önértelmezés (elátkozott keleti királyfi) és az etnikai alapú nemzetfogalom (magyar faj) nagy hatású irodalmi megnyilatkozását ismerék fel, és eszmetörténeti jelentőségét is ebben látták. Lényegét tekintve egyetértve ezen értékeléssel egy fontos kiegészítést érdemes tenni. Szabó Dezső a 1910-es évek elejétől nem egyszerűen a *Nyugat* és a *Huszadik Század* szerzői köréhez tartozott, de a szociáldemokrata és a polgári radikális eszmékkel is eljegyezte magát és írásaiban azok harcos szószólójaként lépett fel, amely a nemzeti kérdésben elfoglalt internacionalista álláspontjára is igaz. Érdemes ebből a szempontból egyik első, a *Nyugatban* megjelent *Erdélyi földről* című novellájára utalni, amely elbeszélés sűrítve tartalmazta a legfontosabb szocialista és polgári radikális toposzokat, mint az osztályszempont elsődlegességének, a nemzeti összetartozás indifferens voltának, valamint a nemzeti eszmének mint az elit manipulatív ideológiájának tézisé.⁷

⁵ SZERB Antal: *Az Ady-mítosz és a Drang nach Westen* = uő: *Gondolatok a könyvtárban*. Bp., Magvető, 1971, 715.

⁶ SZABÓ Dezső: *Az elsodort falu* I. Bp., Genius, 1926, 93–94.

⁷ SZABÓ Dezső: *Erdélyi földről* = *Nyugat*, 1912, I. 106–108.

Az *elsodort falu* ennek ismeretében határkö Szabó Dezső szellemi életútjában.⁸ Egyrészt radikális fordulatot jelöl az internacionalizmusból a nacionalizmusba, másrészt szakítást az egykori politikai-szellemi táborral, ahova tartozott: a regény meg lehetőségen negatív képet rajzol a *Nyugat* köréről, Jásziról és a polgári radikálisokról, valamint a szocialistákról. Ezen fordulat és szakítás mellett is azonban a regény számos egyéb vonatkozásban a szociáldemokraták és különösen a Jászi vezette polgári radikálisok gondolatvilágát tükrözte. Ezek közé tartozik rendszerbírálata, vagyis az „úri-feudális Magyarország” iránti ádáz utálata, valamint társadalomképe, amely romlottnak és a közösség vezetésére teljesen alkalmatlannak mutatja a történelmi osztályokat és nem utolsósorban kapitalizmusellenessége, a „gyilkos Tőke” gyűlölete. Azt mondhatjuk tehát, hogy *Az elsodort faluban* megfogalmazott eszmék egy része az 1910-es évek első kétharmadában, a *Nyugatban* és a *Huszdik Században* megjelent írások gondolatait visszhangozzák.

Az *elsodort falu* eszmetörténeti jelentőségére vonatkozó másik felfogás, amely szerint a regény a keresztény-nemzeti kurzus eszmerendszerének ideológiai meg-alapozását adta, a pártállami időszakban született. Nagy Péter fogalmazta meg az 1950-es évek végén a tézist, miszerint azok a „nézetek melyek *Az elsodort falu* újságát adták, s amelyek sikerét biztosították, később a kormányzati bölcsesség alap-tételeivé lettek”.⁹ Nem csodálkozhatunk azon, hogy a pártállami múltértelmezés és ideológia, amely Szabó Dezsőből fasiszta-prefasiszta gondolkodót kreált, a Horthy-rendszert pedig fasiszta típusú kormányzati rendszerként definiált, a két jelenséget összekapcsolta: Szabó Dezsőt megtette a keresztény nemzeti kurzus profétájává. Mint oly sok ideológiai konstrukció, ez is túlélte a rendszerváltozást. Jó példa erre, hogy a korszakról írt, Pritz Pál és Gergely Jenő tollából származó egyébként nagyon értékes, *A trianoni Magyarország* címet viselő történeti munkában is azzal a gondolattal találkozunk, hogy a rendszer ideológiáját biztosító keresztény-nemzeti eszme alapjait három mű alapozta meg: Szekfű Gyula *Három nemzedéke*, Prohászka Ottokár *Kultúra és terrorja*, valamint *Az elsodort falu*.¹⁰

Nehéz belátni, hogy a regény antikapitalizmusa, a nagybirtokos és nagytőkés csoportok káros társadalmi szerepéről, a középosztály és a hagyományos politikai elit alkalmatlanságáról, a „magyar ugar” visszahúzó, kulturálatlan jellegéről, a val-lás-hit hamis megbékélést hozó szerepéről szőtt regénybeli gondolatok mennyiben szolgálhatták volna a Bethlen István irányításával kiépülő rendszer ideológiai meg-alapozását. Az egyedüli közös pont a nemzetközpontú orientáció lehetett volna, de míg a kurzus a hagyományos történelmi osztályokban, vagyis az arisztokráciában és a történelmi középosztályban látta a nemzeti közösség vezetésére hivatott ré-teget, addig Szabó Dezső ezt a nézetet, mint azt korábban kiemeltük, a legkevésbé sem osztotta.

⁸ Szabó Dezső szellemi életútjának értékes, mélyre látó újabb bemutatását adja Bognár Bulcsu tanulmá-nyában: BOGNÁR Bulcsu: *Szabó Dezső korszerűsége és korszerűtlenségei. Kísérlet az életmű tudásszocio-lógiai elemzésére* = *Belvedere Meridionale*, 3. sz., 5–26.

⁹ NAGY Péter: *Szabó Dezső indulása*. Bp., Akadémiai, 1958, 126.

¹⁰ GERGELY Jenő – PRITZ Pál: *A trianoni Magyarország 1918–1945*. Bp., Vince Kiadó, 1998, 39.

A fentiek alapján a regény eszmetörténeti jelentőségét illetően a következőkben tudom tézisémet összefoglalni: a mű politikai világgképét tekintve egy sajátos gondolatövzét, eszmetörténeti kentaur, hiszen nem egyszerűen nacionalista regény, vagyis a nemzeti-etnikai sorsvállalás és egy újszerű magyarságkép nagy hatású irodalmi dokumentuma, de egyben társadalomképében, pontosabban társadalombírálatában a korabeli baloldali, polgári radikális elgondolások foglalata is.

Minden filológiai, szövegelemző vizsgálódást megelőzően, már a Szabó Dezső-i életmű és azon belül *Az elsodort falu* feledésbe merült recepciótörténete is szolgál adalékokkal, amelyek tézisémet látszanak igazolni. Elgondolkodtató, hogy Szabó Dezső nemcsak olyan, később a népiekhez sorolt értelmiségiek intellektuális fejlődését formálta, mint Németh László, Kovács Imre vagy Erdei Ferenc,¹¹ de az 1920-as években önmagát forradalmi baloldaliként meghatározó Fejtő Ferencre¹² vagy Ignótus Pálra is hatással volt. Utóbbiak nyilván nem a regény nacionalista tartalmára, hanem arra a baloldali rendszerkritikára rezonáltak, amely szintén fontos gondolatréteget adta a regénynek. Ignótus Pált például a mű nagybirtok-ellenesége ragadta magával.¹³ Veszprémy László Bernát fontos tanulmányában számos elismerő értékelést hoz fel a regény baloldali fogadtatástörténetéből: ezek az írások többek között pozitív felhanggal emelik ki a regény „szívfacsaró úrgyűlöletét”, a magyar élet „őshibáit” átvilágító jellegét, kompozícióját, amely a „kis székely falu osztálytudatát” szembeállítja a „református reakcióval”, valamint „kegyetlen őszinteségét”, amellyel leleplezi a középosztályt, papokat, tanítókat, úri képviselőket.¹⁴

Írásom következő részében szöveghelyekre építve szeretném igazolni tézisémet. Ennek érdekében először a polgári radikalizmus társadalombírálatának legfontosabb gondolati elemeit rekonstruálom elsősorban Jászi Oszkár írásai alapján, majd azt mutatom ki, hogy ezek a gondolati elemek jelen voltak Szabó Dezsőnek *Az elsodort falu* megírását megelőző publicisztikájában, végül ezek meglétét dokumentálom a regényben.

¹¹ A népi mozgalom eszmetörténeti helyére és azon belül Szabó Dezső szerepére vonatkozóan lásd FARKAS Attila: *Kényszerek és lehetőségek: a magyar népi harmadik út = Jelenségek és diszciplínák*. Szerk. F. OROSZ Sára, Gödöllő, Szent István Egyetemi Kiadó, 2019, 75–90; BARTHA Ákos: *Tojástánc a populizmus körül = Múltunk*, 2014, 4. sz., 58–104; PAPP István: *A magyar népi története 1920–1990*. Bp., Jaffa Kiadó, 2012, 36–61. Szabó Dezső hatására lásd BOGNÁR Bulcsu: *Szabó Dezső harmadik utas öröksége: a nemzeti radikalizmus ideológusának hatása Erdei Ferenc társadalomfelfogására = Valóság*, 2011, 3. sz., 1–14; BOGNÁR Bulcsu: *A népies irányzat a két háború között*. Bp., Loisir, 2012, 53–104; MONOSTORI Imre: *Szabó Dezső, az „útmutató”*. Németh László *Szabó Dezső-képeinek változásai (1926–1968) = Kortárs*, 9. sz., 49–59.

¹² AGÁRDI Péter: *Értékrend és kritika. Fejtő Ferenc irodalomszemlélete a 30-as években*. Bp., Gondolat, 1982, 28–29.

¹³ VESZPRÉMY László Bernát: „Az elsodort falu szerzője nem konjunktúra lovag.” *Szabó Dezső eszmeiségének következetességéről = Kommentár*, 2017, 3. sz., 45.

¹⁴ Uo., 45–47.

1.

Jászi Oszkár és a polgári radikalizmus társadalombírálatának elemzését két gondolati konstrukció bemutatásával kell kezdenünk.¹⁵ Mindkettő a fennálló társadalmi viszonyokkal szembeni ellenérzésből született. Az egyik a „két Magyarország”, vagyis a „rég” és az „új” végletekig vitt szembeállításának gondolati konstrukciója. Eszerint a reakciós, feudális, ezeréves Magyarország és annak fenntartói állnak szemben azokkal, akik az új szocialista Magyarország megteremtését kívánják. A „rég”, a jelent is uraló Magyarországot Jászi és követői a lehető legsötétebb színekkel ábrázolták, egybemosva a „feudális Magyarország” cégére alatt a jelent és a történelmi múltat. Az ezeréves államiság és dicsőség dualizmuskori uralkodó gondolati toposza így alakul át Jászi és a polgári radikálisok kezén egy ezer éven át fennálló, embernyomorító hatalmi rend képzetévé.

A két Magyarország szembeállításának gondolati ikertestvére az „ázsiai”, „feudális” Magyarország kontrasztba állítása a Nyugattal. Eszerint a nyugati civilizációban a társadalom progresszív erői az ipari és kereskedelmi fejlődés segítségével legyűrték a feudalizmus és a vallás világát, megteremtve a lehetőséget ezen civilizáció számára egy jövőbeni „új harmónia” eléréséhez. Jászi és a polgári radikálisok számára az erősen stilizált Nyugat-kép mintaként és jövőképként, valamint a fennálló viszonyokkal szembeni ellenérzés kifejezésének szimbólumaként szolgált.

Jászi helyzetértékelése értelmében a régi-feudális-ázsiai Magyarország „az arisztokrácia, a nagytőke, a dzsentri és a klérus Hunniája”, ahol a hatalomban részesedő csoportok a „latifundium, az uzsoratóke és a felekezeti népbetűtő ördögi hármasságára” építve konzerválják a társadalom túlnyomó többsége fölötti uralmukat.¹⁶ A polgári radikálisok Tisza Istvánban az általuk alapjaiban elutasított, feudálisnak, ázsiaiak bélyegzett dualizmuskori Magyarország megszemélyesítőjét, a magyar politikai elit első számú reprezentánsát látták: Jászi már a XX. század első évtizedének derekától Tisza egyik legvehemensebb bírálójává vált, 1910-ből származik hírhedt kijelentése, miszerint „ma Magyarországon csakis a Tisza István politikai hulláján át vezet előre a demokrácia útja”.¹⁷ Hogy lássuk, milyenek ábrázolták a polgári radikálisok a feudálisnak címkézett társadalmi állapotokat, érdemes egy hosszabb részt idézni Jászi *Ady és a magyar jövő* című írásából: „Itt Budapest: a gentry úrhatnamság és a zsidó cinizmus undorító ölelkezése; felszínes és szedett-vedett kultúra, balkáni mása... Párisnak. Amott a falu, a többi Magyarország: gentrys-kező félfálmában, hazug... vallásosságában, a vidéki kaszinók és az úri vadászatok durva hedonikájában, a bankok zsoldján és a vármegyeház járszalagán, üvöltő so-

¹⁵ A polgári radikálisok dualizmuskori társadalombírálatára és az ehhez kapcsolódó retorikára lásd G. FODOR Gábor: *Gondoljuk újra a polgári radikálisokat*. Budapest, L'Harmattan, 2004, 85–91. A polgári radikalizmus eszmerendszerére vonatkozóan lásd még FALUSI Márton: *Jog és irodalom, haza és haladás a magyar eszmetörténetben*. Bp., MMA, 2018, 137–183.

¹⁶ Idézi GYURGYÁK János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*. Bp., Osiris, 2007, 167.

¹⁷ JÁSZI Oszkár: *A magyarországi reakció szervezkedése = Huszadik Század*, 1910, 3. sz., 373.

vinizmusában és asszimilálni akaró kultúrtalanságában, basáskodó jegyzőivel és poloskás szállodáival, a főispánok és a sápok által irányított közvéleményével, komoly, dolgos, de nehézkes és elbutított parasztságával...”¹⁸

A fenti szöveg sűrítve tartalmazza azokat a gondolati kliséket, amelyekből felépült a polgári radikálisok társadalomképe: a „magyar ugar” kulturálatlansága-provinciálizmusa, elbutított s így a vallásba menekülő népi tömegek, az életet minden szinten alakító rendies dzsentri mentalitás, sovíniszta közhangulat, valamint a bankok, a tőke káros életirányító szerepe.

Ennek a társadalomképnek fontos vonatkozása volt a meggyőződés, miszerint a „magyar ugaron” a szellem, a kultúra virágai nem szökkenhetnek szárba. A népi tömegek művelődését lehetetlenné tevő „felekezeti népbutítás” törvényszerűen sikeres egy anyagilag fejletlen, elmaradott társadalomban, ahol a nyomor szorításából a vallás narkotikuma jelenti az egyedüli kiutat: „Félelmetes a vallás hatalma ma is. Ennek magyarázata, hogy a vallás nagy néptömegek narkotikuma, melyre mindaddig szüksége van, míg azt mással helyettesíteni nem tudjuk... Az elnyomott nép ragaszkodik ahhoz a valláshoz, mely túlvilági boldogságot ígér a földi keservekért.”¹⁹

Az adott társadalmi viszonyok közt azonban nem csak a népművelés lehetetlen, de az igazi magaskultúra is elképzelhetetlen. Ezt a vélt axiómát Jászi a *Kulturális elmaradottságunk okairól* című munkájában fejtette ki a legteljesebben. Az írás tanúsága szerint Jászi Kazinczy Ferencet tette meg mindazok szellemi őseinek, akik érzik a „nagy fájdalmat [...] a nyugati szellemi mozgalmaktól való elmaradottságunk miatt”.²⁰ Azok, akik mentesek a „bornírt vagy üzletszerű sovínizmustól”, kénytelenek belátni, hogy minden magyar szellemi-kulturális produktum „csak elkésett és halovány visszhangja [...] a nyugati nagy törekvéseknek”, hiszen „még magyar földről nem került ki eszmeáramlat, mely a világ civilizációját mélyebben érintette volna”.²¹ Megtermékenyítő impulzusokat tehát a feudális, elmaradott Magyarország nem képes adni a művészeknek, az alkotóknak. Jászi egyetértőleg idézi Kazinczy szkepszissel telt, a nemleges választ magában hordozó kérdését, miszerint Goethe megalkotta volna-e műveit, ha nem Weimar, hanem Sárospatak jelentette volna az alkotás közegét. Jászi munkája egy helyén Kazinczy ezen gondolatát parafrázálva jelenti ki, hogy egy Rodin-nagyságú művész a magyar közegből sohasem nőhetett volna ki: „Képzelsenek el egy Rodint, a ki élete javát Pesten töltötte el. Az én fantáziám erre nem képes.”²² Az igazi magaskultúra magyar földön való lehetetlenségéről szóló eszmefuttatás a következő konklúzióba torkollik: „Ma odahaza minden csakugyan elsőrangú európai munka társadalom-struktúrai lehetetlenség.”²³

¹⁸ JÁSZI Oszkár: *Ady és a magyar jövő = Huszadik Század*, 1919, 6. sz., 3.

¹⁹ Idézi FUKÁSZ György: *A magyarországi polgári radikalizmus történetéhez 1900–1918*. Bp., Gondolat, 1960, 342.

²⁰ JÁSZI Oszkár: *Kulturális elmaradottságunk okairól*. Bp., Politzer Zsigmond és Fia Könyvkereskedése, 1905, 3.

²¹ Uo., 4.

²² Uo., 9.

²³ Uo., 5.

2.

A következőkben azt szeretném kimutatni, hogy Szabó Dezsőnek Az *elsodort falut* megelőző írásaiban miként visszhangoznak vissza a korábban taglalt polgári radikális teorémák. Jól érzékelhető, hogy ezeknek az írásoknak a társadalomképe Jásziét mintázza. Szabó Dezső felfogásában is a múlttal egybemosódó jelen világa a „régí Magyarország” állt antagonisztikusan szemben a jövőével, amelyben megvalósul az „új világrend”. Szintén hasonlóság, hogy átfogó, árnyalást nélkülöző társadalombírálata nem csak a jelent érintette, hanem a magyar múlt egészét. A jelenről és a múltról kialakított kép egybemosódását, a „feudális Magyarország” ezeréves embernyomorító változatlanságának képzetét kifejezően mutatják be az 1913-as, *Pascal éjszakája* című életrajzi ihletettséű novellájának következő sorai: „Látta az untig felpanaszolt sebeket: az elrothadt, kártyás, alkoholos hitvány magyar dzsentri ostoba adminisztratív despotizmusát, a bennszülöttek mikroszkopikus érdekeinek pizkos egybekapaszkodását, az idegent gyűlölő baromi patriotizmust, s az intelligensek, a tartalmasok fatális magyar betegségét: a lemondást, félrevonulást, kiegyezést. Élete gyökeréig látta fáját, ezt a csak bravúrokban lehetséges keleti energiát, mely ezer évet sárban, pizkokban, hihetetlenül ízléstelen lebujsokban dulakodott, ivott, kártyázott, káromkodott és szónokolt át, s néha nagyszerű gyermek-hencegessel domborította be muskulusait a világtörténelembé.”²⁴

A magyar valóság megragadását célzó motívumok ismerősek: a kultúrával átítított közösségi lét helyett „ezer év sárban és pizkokban”, valamint a rothadt dzsentri világ és attribútumai, mint kártya és alkohol, rendies vármegyei bürokratizmus, idegengyűlölet. Ennek a mélyen elutasított világnak Szabó Dezső szemében is Tisza István a szimbóluma. A *Nyugat*-ban megjelent 1913-as *Újabb politika az élet mögül* című írásában „Magyarország belső küzdelméről” beszélt, amelynek szereplői egyrészt a szocializmus, mint az új Magyarország záloga, másrészt a Tisza István személyében megtestesült régi Magyarország. Ezen utóbbihoz tapad a „fajfogalom”, az „állam kisajátításához ragaszkodó [...] úgynevezett történelmi osztály”, valamint a „konzervatív famulus középosztály”.²⁵ Ezek adják támaszát, valamint biztosítják fennmaradását. A vele szembenálló másik realitás a szocializmus, amely létjogát a fennálló emberi nyomorból és szenvedésből meríti. A jövő irányát, a fejlődés menetét ezen két eszme harca határozza meg.

Szabó Dezső eszmevilágában nem csak a jelen és a jövő Magyarországa, de Magyarország és a Nyugat is élesen szembekerült. A Nyugat a kultúrával vált egylényegűvé, szemben a szellemében is elmaradt, kulturálatlan „ázsiai Magyarországgal”. Szabó Dezső egyik publicisztikájában tanártársait a Nyugat szellemi lángjának hordozására szólította fel a magyar sötétségben: „Menjetek szét Magyarországon, és tanítsatok minden népet. Menjetek Szakolcára, Sümegre, Székelyudvarhelyre, irra-

²⁴ SZABÓ Dezső: *Pascal éjszakája* = *Nyugat*, 1913, II. 140.

²⁵ SZABÓ Dezső: *Újabb politika az élet mögül* = *Nyugat*, 1913, I. 151.

diáljátok Nyugatot, terjesszétek a szélesebb megértést, nagyobb humanitást és kisebb elfogultságot.”²⁶

Szemben azzal a kiemelt, szinte kollektív közösségmegváltói szereppel, amelyet Szabó Dezső testál a parasztságra a két háború között született írásaiban, ebben az időszakban alig történik róluk említés. Amennyiben mégis a parasztság kérdése felmerült, ilyen megállapításokkal találkozunk: „Falun végzett tanulmányaiban fényképszerű pontossággal ismerte meg az ezer nyomorúságában szükségszerűen fertelmes népet”,²⁷ vagyis a róluk formált kép egybevág a szociális viszonyai miatt megnyomorított, „elbutított parasztság” Jászi-féle leírásával.

Végül korabeli megnyilatkozásaiban megtaláljuk az európai szintű kultúrának a „magyar ugaron” való lehetetlenségéről, a magyar társadalmi közeg művészet- és kultúragyilkos természetéről szőtt eszmefuttatásokat. Szabó Dezső 1911-es Ady-tanulmányában a magyarság tragikus helyzetéről értekezett, amely szerint a magyar életet uralja a „keleti nap fátuma”, amely a tettet csak mint indulatot teszi lehetővé, megfosztva így a magyart az alkotás, az értelmes élet, a kultúraépítés lehetőségétől. Ugyanakkor a „legjobbakkban”, mint Adyban világuk kietlenségét felismerve ott munkál az „irigy csodálkozó szeretet a nyugati nap, a nyugati művészet iránt”.²⁸

Hasonló gondolatokra bukkanunk az 1913 végén életre hívott irodalmi folyóiratban, a *Májusban* jegyzett programadó írását olvasva. Szabó Dezső az irodalom és általában a művészet lehetőségéről vallott felfogását Dénes és Margit párbeszédének gondolati dialektikáján keresztül bontotta ki. Dénes a kultúra, a művészet lehetetlenségét vallja a magyar társadalmi közegben. Ezt testesíti meg számára Kisfaludy Sándor költészete, aki törvényszerűen „buta kis rímek határain belül verkizte a maga kis naiv szerelmi históriáit”. Ugyanis Dénes szerint „amit alkotunk, az emberekből gyúrjuk, s leglíraibb teremtesünk is csak annak a kihangzása, amit az élet beleorganozott a velünk együtt élőkbe. Kikbe bocsátotta volna gyökereit Kisfaludy, hogy álmot, romantikát, leheletsépet szívjon szavaiba? Korlátoltsága környezete meghatározása volt.”²⁹

3.

A tanulmány záró részében azt kísérel meg áttekinteni, hogy mennyiben él tovább a korábbi írások gondolatvilága Az *elsodort faluban*. A regény adta társadalomrajz a korábbi írások kritikus szellemében fogant. A szellemi horizont nélküli famulus középosztályról, a kártyás-szélhámos-korrupciós dzsentirről, a lealjasító körülmények közé szorított parasztságról, a más nyomorán előiskodó tőkés csoportokról, valamint a népidéken arisztokráciáról szőtt gondolatok, amelyek a *Nyugatban*

²⁶ SZABÓ Dezső: *Helyes kultúrpolitika* = *Nyugat*, 1913, II. 287.

²⁷ SZABÓ Dezső: *Pascal éjszakája* = *Nyugat*, 1913, II. 138.

²⁸ SZABÓ Dezső: *A romantikus Ady* = uő: *Egyenes úton I.* Budapest, Püski, 2003, 128.

²⁹ SZABÓ Dezső: *Esztétika* = *Május*, 1913, 1. sz., 1.

és a *Huszedik Században* megjelent írásokat is jellemezték, a regénynek is gondolati összetevői.

A regényben a történelmi középosztály, azon belül is a falusi intelligencia erkölcsi romlottságát, szellemi szűklátókörűségét és ebből fakadóan a mintaadó szerepre való alkalmatlanságát az Ilona napi összejövetel leírása érzékelteti a legnagyobb erővel. Az összejövetel kezdetén a középosztály tagjaiból verbuválódott vendégsegreg politikai eszmeccserébe bocsátkozik. Ami szembetűnővé válik a társalgás során, az a benne részt vevők realitásérzékének kóros hiánya, felszínes műveltsége, kongó lelki üressége. Ami még ezen intellektuális-erkölcsi hiányok közösségén túl egységes csoporttá teszi a különböző, egymást tagadó eszmei kordivatok szólamait szajkózó alakokat, az a társadalmi problémák valódi végiggondolásától való közös félelem, a konfliktuskerülés. A mérték nélküli eszem-iszommá, majd az ösztönök hullámszerűségének tág teret adó mulatságba átforduló névnapj ünnepség feltárja a falusi intelligenciát jellemző további kollektív tulajdonságjegyeket. Ezek közé tartozik a külsőségekben, pózokban, teátrális gesztusokban megnyilatkozó nemzeti érzés, amely kimerül a hazafias tósztokban és versek elszavalásában, miközben ez a réteg kasztosan elkülönül a falu népétől, vagyis saját nemzetétől. Szintén közös nevezőre hozza, homogén embermasszává gyúrja a különálló individuumokat az élet vegetatív rutinjaiba való alámerülésre való hajlam.

A regény fontos figurája Zágoni Gábor, a szavazókerület képviselője. Ő a társaság feje, az összejövetel – már tisztségéből fakadóan is – körülrajongott alakja. Szabó Dezső koncepciójának megfelelően Zágoni a pusztulásra ítélt „rég Magyarországnak” egyik szimbólumalakja, az „elrothadt dzsentri” reprezentánsa a regényben. Életútjának ismertetése igazi tárháza a kártyás-szélhámos-korrupciós dzsentiről szőtt korábban megismert sztereotípiáknak:

„Ez az ős székely családból való ravasz és tarka múltú férfi [...] valaha alapított egy népbankot s a betéteket – kis emberek felkúporgatott izzadását – bizalmas kölcsönbe szavaztatta meg magának, hogy fedezhesse politikai primadonnasága rengeteg költségeit. A bank megbukott, a dolog törvényszék elé került. Ekkor a hatalmas alakú, zengő szavú politikus olyan beszédet vágott ki becsülete szűz haváról, hazafiúi mártírumságáról, hogy az áldozatok, buta jószágba olvadva, ott a törvényszék előtt sírni kezdtek s megtapsolták bravójukat. [...] Minden segédforrás fogytán, egyszerre átcsapott az ellenzékbe, a kormányhoz, ki is fizették adósságai kiáltóbb részét [...]. Később nagy kártyaveszteségei voltak, a nagy zengő becsület recsegnie kezdett. Már semmi egyéb nem volt hátra, örültnek tetette magát, bezárkózott egy szállodába és onnan pillanatnyi elmezavaros levelet irt a miniszterelnöknek, melyben, mint hazájáért pusztuló dzsentri, keserűen búcsúzott el párttól és lélettől. Megint segítettek rajta. [...] Politika, pezsgő, kártya, drága fehérnép szétrágták a Zágoni megtatarozott jóllétét. Most már egyetlen mandátuma lógott még a boltjában, hát ezen adott túl. Báró Fogarasi F. Adolfnak, a zsidó milliomos gyárosnak mandátumra volt szüksége, találkozott az ősszékely rabonbánnal s a két ember csakhamar megegyezett. Zágoni lemond és áttérrel a szavazó barmokat az új pásztorhoz.”³⁰

³⁰ SZABÓ Dezső: *Az elsodort falu* I. Bp., A Táltos kiadása, 1919, 77–78, 139.

Zágoni az Ilona napi politikai beszélgetés tanúsága szerint igazi „emberzsonglőr”, aki képes megadni a középosztály tagjainak azt, amire szívük mélyén igazán vágyunk: a súlyos problémák, a kibékíthetetlen konfliktusok feloldásának illúzióját, a minden nézetnek gesztusokat tevő semmitmondó retorikai bűvészműtatványt. Zágoni verbális hidat épít a valóságban nehezen összeilleszthető álláspontok között. Egy-szerre képviseli a haladást és a konzervativizmust, a történelmi jogok érvényességét és a teljes egyenlőséget, az emberi és a nemzeti érdeket: „Na, urak, csak nyugodtan, hiszen voltaképpen egyet akartok. Az idők szelleme bizonyára fokozottabb demokráciát kíván s az emberi jogok fejlődését megakadályozni nem lehet. Természetes azonban, hogy megszerzett történelmi jogok respektálását egy állam sem nélkülözheti. Fő feladat, úgy lenni magyar, hogy az általános emberiség követelménye se szenvedjen. A demokrácia halad. A társaság nagy része felismerte a boldogító, megnyugtató semmit, a mindenki barátját, a semmit sem kockáztatást és helyeslően bólintgattak.”³¹

A hajnalba nyúló Ilona napi összejövetel képei azt példázzák, hogy a társaság tagjai számára nemcsak Zágoni semmitmondó, semmire sem kötelező szavai kínálják a realitásokkal való szembenézés és az abból kinövő erkölcsi felelősségvállalás és döntés előli elrejtőzés lehetőségét, hanem a testi kábulatba, az ösztönéletbe való alámerülés is: „Visszamentek a szobába. A dohányfüstös, étel és borszagú szobákban visszatalták kezdő mámorukat. A nők a díványokon és székeken, távolabb az asztaltól, egy csoportba verődtek és nézték a mulató férfiakat. A férfiak most már kigombolt hassal ittak. Jó zaftos adomák párológtak ki belőlük, melyek megcsiklandozták a nőket. A felmelegedett levegőben már párzás volt [...]. A Pákey tiszteletes úr olyan mérhetetlenül zabálta a másét, hogy kifordult a gyomra. Alig volt idő, hogy kigurítsák az udvarra. Rettentő csuklásai, rángása behallatszottak a szobákba. A férfiak minden öklendezésére nagyot kacagtak. A kártyázás tovább folyt. A levegő sűrű volt és tele vad illatokkal. Bartalis igazgató és Sipos Elek tiszteletes úr közt kemény vita támadt a kártya során s majd egymásnak mentek. Kibékéltették őket, nagyot ittak utána. Sipos tiszteletes öccse, Viktor sógornőjével rég kiszökött valahová. Sápadtan, nedves szemmel és megfázva tértek vissza. Sipos tiszteletes kiment az udvarra, de elvágódott és nem tudott felkelni. Felkapták, a szekere szénájába dobták aludni. Ott hortyogott belekeveredve a saját piszkába. Benn elénekelték a Kossuth nótát...”³²

A névnapi összejövetel stációi, amelyek feltárják a falusi intelligencia szellemi és erkölcsi roncsoltságát, egyben arra is rámutatnak, hogy ez a réteg akaratlanul is feladta közösségirányító, mintaadó, népvezető szerepét: „Mint a kárhozat tornáca, vörösek voltak a gyertyafénytől a ház ablakai, hol a nép pásztorai idegenül, veszett testtel-lélekkel, bűnös nem vigyázásban etették az ördögöt. És a nép, a magára hagyott óriási vak gyermek, buta elvágódásban lihegett két nap sötét robotja között.”³³

³¹ Uo., 80.

³² Uo., 83, 87.

³³ Uo., 87–88.

Szabó Dezső az elbeszélés keretei között tart ítéletet a középosztály fellett: a személyes életutak zátonyra futása egy társadalmi osztály bukására mutat rá. Domokos Áront, a jegyzőt, a kiszolgáltatott falusi nép lelkiismeretlen megsarcolóját, gátlástalan korrupciós ügyletei börtönbe juttatták. A gyűlölködő, összeférhetetlen tanítónő, Kuntzné öngyilkos lesz. Az akaratgyenge, pénzzel bánni nem tudó Farczády Jenőt pedig megfosztják lelkeszi hivatalától az egyházi szervek.

Szemben azzal a felfogással, amely Szabó Dezső regénye kapcsán parasztromantikát emleget, helytállóbb az a megközelítés, amely *Az elsodort falu* komor, naturalista parasztábrázolását hangsúlyozza. Mint emlékezhetünk rá, Szabó Dezsőnek a regény előtti írásaiban, amennyiben a parasztság kérdése egyáltalán felmerült, olyan megállapítások találhatók a parasztságra vonatkozóan, mint „ezer nyomorúságában szükségszerűen fertelmes nép”. Az előbbi megállapítás szellemében születtek a regény parasztképei, amelyeket bajos lenne a parasztromantika körébe utalnunk: „Az emberek, behúzódvá vacsaikba, mert hiányzott a robot, nem tudtak mit csinálni magukkal. Ettek, ittak, kinek mije volt, pipáztak, elvágódtak és buta álomban sülyyedtek. Azután megint ettek, ittak, pipáztak, aludtak. Közben egyik-másik ölekezett, imádkozott, s vasárnap a nőténye és a vénje a templomba is elkullogott. A kis folyó megnőtt s felzavart sárga hullámai tengert játszottak. A medréhez közel álló házak egy részét elsodorta, a többiből kikergette a lakosokat. [...] Ez így ment minden évben, s ahogy az ősz tovább állt, és az ár lefogyott, megint odarakták kis vityillójukat, anélkül, hogy gondoskodtak volna védelemről az ár ellen. Nép voltak, magyarok voltak, s ittak, ettek az új őszig.”³⁴

A regény legfőképp a nyomor, a kiszolgáltatottság és a társadalmi elnyomás képeivel ábrázolja a paraszti réteg életét. A vizsgálódás szempontjából különösen érdekes, hogy az író szerint a nyomorában, kiszolgáltatottságában természetes vezetői által magára hagyott nép milyen kiutakat talál magának. Ezek számbavétele során ugyanis feltűnik az a korábban Jászi gondolkodásának taglalása során megismert tétel, miszerint a kilátástalan társadalmi viszonyok szülik az emberben az Istenbe kapaszkodás vágyát, megalapozva így a népi tömegek vallásosságát, mindaddig amíg nem változnak meg maguk a szociális körülmények.

Szabó Dezső regénybeli értékelésében templom és kocsmá, vagy más alakban, Isten és pálinka, alázkodás és dac a „szomorú élet két tovább léptető erőforrása [...] két egyféle doping a kétségbeesett futtatásban”.³⁵ A regényben a kábulatba menekülés egyként vezető útjai között Páljános István egyszerű parasztember és követői az „istenrészek” útját járják, azokét „kik nehéz kenyéren, fagyos napon, adón és rossz emberek keresztlől csak az Istent látták s térdeire vágyódtak az ős gyermek cirógatás-vágyával”.³⁶ A valóságtól való menekülésük, kivonulásuk az élet harcaiból érthető, de a közösség szempontjából meddő válasz.

³⁴ Uo., 122.

³⁵ Uo., 14. Szabó Dezső hitére vonatkozóan lásd GRÖH Gáspár: A „komp-ember” hite = „Zengett Sziónon a zsoldár”. A magyar kálvinizmus kulturális és civilizációs hatásai. Szerk. KULIN Ferenc – VELIKY János, Bp., Argumentum, 2010, 136–159.

³⁶ Uo., 184.

Ami a korábbi írások fényében meglepő és változást mutat Szabó Dezső gondolkodásában, az a társadalmi aktivizmus forradalmi útjának zsákutcaként való megjelenítése. Ezt Firtos Mózes személyes sorsa példázza a regényben. A szocialista eszmék hatása alá került, egyenes jellemű székely parasztember népe érdekeiért kiállva törvénytörően konfrontálódik az államhatalommal. Faluját végül kénytelen elhagyni, majd Pesten életét veszti egy munkásmegmozdulás során. Mind a Páljános István, mind a Firtos Mózes alakja által megjelenített út, népvezéri magatartás a közösség számára terméketlennek bizonyult, hiszen az egyik „tűzes zuhatagba sodorva, elveszve a földnek, hull Isten felé, a másik pedig ott hagyta véré, ölelkező nagy életét, meddón, hiába, Budapest utcája kövein”.³⁷

Az *elsodort falu* eszmeszólamai között az a korábbi fejezetekben elemzett gondolat is megjelenik, miszerint a magyar társadalmi viszonyok, a „magyar ugar” inspiráció- és ihletgyilkos közege már csírájában megfojtja a kultúra, a kultúrával átitatott élet szárba szökkenését. Ezen gondolat kibontása egy dialógus keretében történik meg, amely Bőjthe János és szocialista eszmék iránt elkötelezett katonatársa között zajlik. Fontos előrebocsátani, hogy Szabó Dezső koncepciója szerint Bőjthe János alakja képviseli a jövő magyarját, ő a magyar megújulás paradigmatis hősé, s így az írói világkép megjelenítője, gondolatai szócsové. A két szereplő véleménye közötti egyezések és különbségek jól megvilágítják Szabó Dezső gondolkodói pozícióját a regény írása idején.

Ami közösséget teremt a párbeszédben részt vevők között, az a kapitalizmusellenesség, a „kapitalista pióca”, illetve „az ujkor nagy zsványának [...] a tőkének” a gyűlölete.³⁸ Ami elválasztja őket, az a nemzetek szerepének, jövőjének megítélése. A szocialista hadnagy a nemzetek szükségszerű és üdvös elhalásáról beszél: „A haza meghalt [...] az ember egyforma és nemzetközi lesz.”³⁹ Ezzel szemben Bőjthe János a nemzetek, s így köztük a magyarság megőrzése, mint egy érték megmaradása mellett érvelt. A vitának ezen a pontján harmadik katonatársuk „egy hatalmasan megtermett alföldi magyar” üvölt rájuk, felszólítva őket, hogy a számára fárasztó és érdektelen beszélgetés helyett inkább prostituáltakat keressenek. A szocialista hadnagy ezt kommentáló gúnyos felkiáltására, miszerint „ez a te magyarod” érkezik Bőjthe János válasza a magyar élet, társadalmi közeg lehúzó, sárba rántó mivoltáról: „Ez az én magyarom! Jó, hogy őt hozod példának a szemem elé, ő az én példám. Tudom, hogy ez az ember, aki hónapok óta úgy él itt mellettünk, mint egy barom, csak eszik, iszik és ha lehet, ölelkezik, ki egy gondolattal sem árulta még el, hogy ember, tudod, hogy ez egy józan, tisztán látó ész és nagy erő? De a magyar élet nem adott kedvet és tért neki, nem hívta fel ambícióját, hogy erőit kihasználja s ő belezüllött vegetatív erői vad etetésébe. Látod, ilyen az egész faj [...] szép eszével, jóságával, emberiességével, tisztán látásával, összes nagy erejével bizarrságokba, vad dulakodásokba züllik.”⁴⁰

³⁷ SZABÓ Dezső: *Az elsodort falu II.* Bp., A Tálto Kiadása, 1919, 273–274.

³⁸ Uo., 218, 220.

³⁹ Uo., 218.

⁴⁰ Uo., 221.

Az elemzésnek ezen a pontján felmerülhet a kérdés: Szabó Dezső regényében tulajdonképpen kitől, mitől, milyen politikai vagy társadalmi erőttől várta, hogy átfarmálja a magyar életet, társadalmi viszonyokat, megnyitva így az értelmes emberi lét, az alkotás, a közösségi kultúraépítés lehetőségét, megszüntetve a valóságból való kilépés illuzórikusnak ítélt útjait. Az *elsodort falu* kulcsregény és ennek megfelelően többek között Tisza István és Jászi Oszkár is feltűnik a mű szövegüniverzumában, az előbbi „a nagy politikus”, míg az utóbbi Kun Ernő regényalakjában.

A könyv arról tanúskodik, hogy Szabó Dezsőnek a Tisza Istvánról és az általa megtestesített rendszerről kialakított képe semmit sem változott a megelőző évek írásaihoz képest. A regényben „a nagy politikust” úgy jellemzi, mint aki „osztályfanatizmusától” hajtva mindent elkövetett és elkövet, hogy fenntartsa a „történelmi osztályok Magyarországot”, de világa pusztulásra ítélt, ő az „utolsó oszlopa egy világrendnek, mely után már az örök vak Sámson kinyújtotta kezét”. Rendszere, amely az elavult liberalizmus és a „torkig lakott feudalizmus” habarcsából lett összetákolva, nem tud ellenállni az „új felordító igények, s kaput döngető emberek” nyomásának.⁴¹

Szabó Dezső, aki 1914-ben még részt vállalt az Országos Polgári Radikális Párt életre hívásában, az 1918 augusztusában lezárt regényében már a Tisza és rendszere helyére pályázó egykori eszmetársait, köztük Jászit sem tartja alkalmasnak az ország vezetésére. Az *elsodort faluban* több vonatkozásban teszi bírálat és gúny tárgyává Jászi politikáját és személyét: kritizálja naivitását a nemzetiségi kérdésben, doktrinerségét, rajongását a német hatalmi érdekeket szolgáló Mitteleurópa-terv iránt, valamint az általános választójog elérését célzó politikáját. Fenntartásának fő forrása azonban mégsem ezekben keresendő, hanem Jászi és körének állítólagos népidetegségében:

„A nép, a nép, a nép! Ez a szó mind sűrűbben jött az ajkáról s mindig azt jelentette; én így akarom, én így látom. [...] A falu nem maradt szívünkben, a nép idegen maradt előttük. Csak önmagukat kapták itt is, elhagyhatatlan gépezetüket. És ezek, akiknek mint kilobogó fáklyáknak kellett volna világítaniuk a vak gyermek elé, vakon néztek az ismeretlen nép felé, mint ahogy eltaposott fáklyák fekete füstje száll a fekete éjszakába.”⁴²

Szabó Dezső tehát nem a politikai-szellemi szekértáboroktól és nem is a parasztságtól várta a magyarság reorganizációját. A regényben ugyan a falu a magyar megújulás helye, azonban a parasztság kollektív nemzetmegváltói szerepe, amely pár évvel később publicisztikájának vezérgondolatává nő, a műben még nincs jelen. Az *elsodort falu* szelleme szerint még a Böjthe Jánoshoz hasonlatos, a néppel való alapvető közösségre rádöbbsent, saját osztályuk mentalitásával szakító középosztálybeliek hordozzák a magyarság megváltásának lehetőségét.⁴³ Azok, akik képesek egyé válni a néppel, hogy annak vezetőivé legyenek: „Én mióta visszajöttem a nagy-

⁴¹ Uo., 58.

⁴² SZABÓ Dezső: *Az elsodort falu* I. Bp., A Táltos kiadása, 1919, 162, 163.

⁴³ FARKAS: i. m. (2019), 78.

világból, egyebet sem gyakorlok, minthogy kidobjak magamból minden gondolatot, minden felesleges kultúrát, hogy teljesen nép legyek, egybetestessedett húsdarabja fajomnak, hátha így magammal ragadhatnám az élet fölé.”⁴⁴ A Bőjtthe János alakja által megtestesített, a valóság természetét ismerő, az életverseny fortélyait bíró, ha kell, a magyarságért minden „lelki finomkodást” elhagyó praktikus szellemek képei a magára hagyott, megnyomorított népet felemelni. Olyanok, akik Bőjtével együtt vallják: „Ha kell, leszek mocsoktalan hős, vagy ravasz csaló, de feltámasztom a falumat... A cél szentesíti az eszközöket.”⁴⁵

4.

138

A bevezető részt követő fejezetekben arra tettem kísérletet, hogy egyrészt beazonosítsam a polgári radikalizmus meghatározó ideológiai konstrukcióit (1. fejezet), majd kimutassam ezek jelenlétét Szabó Dezső korai írásaiban (2. fejezet), majd *Az elsodort falu* című regényében (3. fejezet). Az eszmealakzatok, gondolati elemek kontinuitásának illetően dokumentálása akaratlanul is hozzászólást jelent a regény eszmetörténeti jelentőségére vonatkozó diskurzusokhoz, amelyek két meghatározó típusát a tanulmány bevezető részben rekonstruáltam.

Úgy gondolom, hogy a polgári radikális gondolati örökségnek – reményeim szerint igazolt – hangsúlyos jelenléte a regény eszmeszövegében tarthatatlanná teszi azt a felfogást, amely szerint *Az elsodort falu* szellemi ihletője, ideológiai alapvetése volt a Horthy-korszak keresztény-nemzeti kurzusának. Ugyanakkor ez a felismerés nem kérdőjelezi meg azt a másik felfogást, amely *Az elsodort faluban* nacionalista regényt lát, pusztán rámutat arra, hogy a mű messze nemcsak az, hanem egy sajátos eszmeötvözet, amely az etnikai alapú nacionalizmust elegyíti a polgári radikális társadalomképpel és rendszerkritikával. Mégis leegyszerűsítés lenne, ha azt állítanánk, hogy a regény politikai eszmevilága egyszerű összege az etnikai alapú nacionalizmusnak és a polgári radikális rendszerkritikának. Az elemzés során ugyanis láthatóvá vált, hogy vannak olyan fontos polgári radikális gondolati elemek, amelyek Szabó Dezső korai írásaiban még szerepeltek, de a regényben már nem. Bőjtthe János szemben az író korábbi megnyilatkozásaival már nem forradalmat akar, hanem szerves építkezést, a falu feltámasztását, illetve nem a nyugati mintakövetéstől, hanem a néppel való egybeolvadástól várja a társadalmi megújulást.

⁴⁴ Uo., 229.

⁴⁵ SZABÓ Dezső: *Az elsodort falu II.* Bp., A Táltos kiadása, 1919, 170.

Boros János

A politikai esszé normatív diskurzusa

Szabó Dezső néhány írása

„Mindegyre révületbe esik, és ilyenkor szörnyű biblikus hülyeségeket galagoly. De bennünk alapos gyanú gyökerezik, hogy az a révület nem is olyan nagyon révület, s a ravasz székely csak azért révül, mert nem tud józan-okosul beszélni. [...] Miért támadt fel az egész ország, miért csapott olyan nagy lármát egy ilyen ták, egy ilyen tatar, egy ilyen gyöge, egy ilyen gocoj, egyszóval: egy ilyen hólyag miatt? [...] öt sorban annyi »székelységet« zsíroz egybe, amennyit a legszékelyebb székely és csak egy éven át jellemez ki magából.”

(Szabó Dezső)¹

„Ellenőrizd érzelmeidet!

Fegyelmezd elmédet!”

(Joane Kathleen Rowling)²

„Nekünk mindent élesen látó, okosan mérlegelő, hidegen elszánt akaratú, nyugodtan kitartó elmékre van szükségünk.”

(Szabó Dezső)³

Összefoglaló

Szabó Dezső a két világháború közt rendkívüli hatású író és politikai gondolkodó volt, műve napjainkban azonban nem közismert. Ennek külső politikai és belső szerkezeti okai is vannak. Tekintettel arra, hogy szinte mindenkit, minden vezető politikust, író, költőt, irányzatot, társadalmi réteget, népcsoportot támadott és megsértett, keveseknek volt érdeke emlékéit fenntartani. Kiemelkedő korabeli hatása miatt ugyanakkor indokolható írásainak elemzése, eszméi, fogalmai áttekintése. Ebben a tanulmányban az eredeti, egyéni hangvételű és stílusú, nyelvalkotó író és gondolkodó eszmetörténeti jelentőségét, elméleteinek tartalmi és formai összefüggéseit vizsgálom. Módszeremnek a normatív diskurzus elnevezést adtam, amelyet,

¹ SZABÓ Dezső: *Sületlenség: Tamási Áron könyve. (Szűzmáriás királyfi)* = uő: *Tanulmányok, esszék*. Bp. Kortárs, 2007, 273–275. (Eredeti megjelenés: 1928.)

² Snape tanítja Harry Pottert, hogy tartsa távol Voldemortot (a szörnyet) elméjétől. https://www.youtube.com/watch?v=iK7_7M6D-XE (2:15). ROWLING, Joanne Kathleen: *Harry Potter and the Order Of The Phoenix*. Bloomsbury, Scholastic, 2003. / *Harry Potter és a Főnix rendje*. Ford. TÓTH Tamás Boldizsár, Bp., Animus, 2003.

³ SZABÓ Dezső: *A mélymagyarhoz* = uő: *A magyar káosz. Pamfletek*. Bp., Szépirodalmi, 1990, 511. (Eredeti megjelenés: 1942.)

ha nem is ezen a néven, de az elmúlt két és fél ezer év során a gondolkodástörténet nagyjai az eszmék összefüggéseinek, horderejének, megvalósíthatóságának feltárására alkalmaztak. Az elemzés során gyöngyszemeket, nagyívű, jövőbe mutató elgondolásokat ugyanúgy találtam, mint elméleteket, amelyeknek pusztán megértése és bemutatása is komoly kihívás.

A normatív diskurzus

Történelmi írások, elbeszélések, de akár jogi, alkotmányjogi, gazdasági tanulmányok normatív diskurzusa azt jelenti, hogy események leírását, döntéseket, cselekvéseket, jogalkotásokat, politikai és gazdasági motívumokat az „igazságos”, a „jó”, a „morális” fogalmi segítségével vizsgálunk. Ezek a kifejezések nem elvontak vagy gyakorlati jelentőség nélküliek, ahogy esetleg vélekedhetnénk, hiszen közvetlen valóságot nyerne döntések, elhatározások és cselekvések révén, amelyek hatással vannak minden egyes ember életére.

A normatív elemzéseket végzők szerint egy esemény történeti vagy jelenkori leírása nem érvényes vagy igaz, továbbá egy jog, egy törvény, egy politikai vagy gazdasági döntés nem életképes, ha nincsenek benne alapelveként és motívumként az *igazságosság* alapfogalmai és összefüggései. Az igazságosságihiányos elbeszélések, törvények, döntések az érintettek körének egyes csoportjait másokkal szemben hátrányos helyzetbe hozzák. Ezért nem számíthatnak mindazok teljes körű és feltétlen együttműködésére, akikre vonatkoznak.

A szabályok lehetnek akár két ember közti megállapodáson alapulók, egy család, egy ház szabályai, egy állam törvényei. Akire egy cselekvési szabály (mert minden törvény végső soron erre vezethető vissza vagy ebbe torkollik) alkalmazása előnytelen következményekkel jár egy másik, a törvény által szintén érintett emberhez viszonyítva, az a törvényt nem képes belső *meggyőződésből*, mint akaratával egyezőt betartani vagy szerinte cselekedni. A törvény végrehajtása megtöri, korrumpálódik.⁴ Az *igazságtalan törvény észszerőtlen, ezért betartása nem várható el racionális lényektől*. Ki az, aki saját magát előnytelen helyzetbe kívánja hozni másokkal szemben, akikre ugyanazok a szabályok vonatkoznak, csak *másként*? Ez teljesen az ész ellen lenne, ahol az egyén szempontjából az racionális, ami neki jó, azaz életének fenntartását, boldogulását szolgálja.

Az igazságosság egyenlőtlen elosztása hosszabb távon olyan cselekvésre, olyan politikai struktúrára vagy jogrendszerre vezet, amelyet az érintettek nem hordoznak, ily módon korrupcióra és bukásra van ítélve. Az igazságtalan szabály vagy törvény szó szerint megtöri azt, akire a törvény vonatkozna, mert az igazságtalanság irracionális és mint ilyen megtöri, letöri az egyes ember értelmét, ítélőerejét és eszét, a személy magát, középponti alkotóját. Az ember saját megtöretése ellen védekezik, ha tud, ugyanúgy, ahogy saját kerékbe törése ellen is védekezett (ha tu-

⁴ A kifejezés eredete a törés, megtörés latin ige: *rumpo, rupi, ruptus*. Az ebből származik a *corruptio* megtörés, megromlás, megromtás, törvény megszegése. A törvény és a belőle eredő cselekvési szabály szerkezetét szó szerint megtöri, korrumpálja az, aki nem teljesíti.

dott) a középkorban. Akkor összetörte volna a megtöretésére rendelt kereket, de erre legtöbbször nem volt lehetősége. A modern korban viszont közvetlenül van lehetősége, hogy esetről esetre, közvetlenül összetörje, korrumpálja a törvényt.

A korrupció ott terjed egy társadalomban, ahol az emberek nem érzik magukénak, saját eszes mivoltuk meghosszabbításának vagy részének, észszerűnek, azaz igazságosnak a törvényt vagy a rájuk vonatkozó döntést. Itt természetesen nem az egyéni érdekek kizárólagos észszerűségéről van szó, hanem a kiegyensúlyozott, minden emberre egyaránt kölcsönösen érvényes, mert minden emberben ugyanúgy meglévő és ezért mindenki által elfogadható elvi észszerűségről. Ez a fajta észszerűség iskolázott és tájékozott, mert miközben tisztában van azzal, hogy az ész az egyénhez tartozik, csak az egyén rendelkezik az ész működéséhez szükséges öntudattal, azt is tudja, hogy az ész mint kommunikatív, nyelvhasználó, közösségi, társadalmi létező, feltételezi a többi eszes lényt, a többi észet. Az ész saját érdekeit csak a vele azonos törvényeket hordozó többi ésszel való kiegyezésben képes békés, nem pusztító módon keresni. Az eszes lények hatalommentes, erőszakmentes kiegyezésének eredménye az igazságosság, társadalmi formája a *valódi* demokrácia.

A *rossz* törvények, törvényhozások, államalakulatok nem bukásra vannak ítélve, ahol a bukás a törvény, az államalakulat összetörése lenne egy távoli jövőben, hanem a korrupció *eleve, elvi* alapon *azonnal* megtöri az államot és a törvényt, vagyis elbukik már jóval azelőtt, mielőtt bukása tágabb tapasztalati értelemben megnyilvánulna. Aki igazságtalan szabályt, törvényt hoz, az valójában a törvényhozás pillanatában már összetöri azt, ezáltal nem is hoz valódi, embernek való törvényt, vagyis *nem alkot* törvényt. Nem észszerű törvény *valójában* nem alkotható, mert az észnek van, az észszerűtlenségnek viszont nincs szerkezete, ez utóbbi ad hoc szabályt ad (ezt jelenti az irracionalitás), amely nem követhető. A nem követhető szabályt ha megalkotják, sem alkotják meg hatékonyságában, valójában. A korrupció széles körű elterjedése egy társadalomban vagy országban egyértelmű jelzése az adott állam törvényhozása, berendezkedése, politikai kommunikációja bukottságának, valójában nemlétének. A valódi szerkezetében nem, csak látszatában létező emberi kapcsolat, család, közösség, állam előbb-utóbb kifejezetten elbukik, szétporlik, darabjaira törik.

A normatív diskurzus módszerével nagy valószínűséggel előre meg lehet mondani, hogy egy törvény, egy jogszabály, egy államrend, egy vállalati, gazdasági döntés vagy egy politikai rendelkezés eredményes, azaz működőképes lesz-e, avagy belátható időn belül korrupcióra vezet és összeomlásra ítélt.

A „tisztán” működő demokratikus törvényhozások, politikai rendelkezések normatív vizsgálatával teljes biztonsággal lehetne stabil törvényeket létrehozni, amely leginkább szolgálja a jogállamiságot. Ezzel szemben, ha hatalmi viszonyok, érdekek befolyásolják a törvények, szabályok meghozatalát, biztosak lehetünk azok instabilitásában és abban, hogy a következő törvényhozó megváltoztatja majd a törvényt.

A normatív diskurzus eszközeivel vizsgálhatók gazdasági, politikai vagy akár eszmetörténeti írások is, amelyek hatással lehetnek a gyakorlati életre.

A normatív vizsgálat utólag igazolja és bemutatja személyek, államok, birodalmak, vállalatok, pártok, eszmerendszerek bukásának okait, politikai, eszmetörténeti írások zsákutcás jellegét, amelyek mögött elsősorban az áll, hogy az elméletek kö-

vetkeztében meghozott döntések által érintett egyedi emberek nem érezték azt magukénak, olyannak, amelynek életük, saját életprogramjuk, a másik embert is figyelembe vevő és tisztelő önfenntartásukhoz közük lenne. Előre mutatóan pedig jelenleg készülő politikai, gazdasági döntéseket, törvényalkotást tud értékelni, és hozzásegíteni azok értékalapú és ezért stabilitást elérő megalkotásához.

A gondolkodás stílusa

Szabó Dezső amellet, hogy író volt, politikai és eszmetörténeti gondolkodónak is tartotta magát, aki biztos ítélettel lavíroz eszmék közt, és minden bizonytalanság nélkül megállapítja, mit kell gondolni és tenni. Kijelentéseit, nézeteit normatív vizsgálat alá vethetjük, habár az elemzőnek azzal a nehézséggel kell szembenéznie, hogy a szerző számtalan alkalommal megváltoztatta nézeteit. Friedrich August von Hayek szerint a jogállamiság, vagyis az igazságosság kárára van a túlságosan sok törvényváltoztatás. Hasonló igaz egy gondolkodóra is, aki sokat változtatja a véleményét, és fokozottan igaz, ha az illető politikai gondolkodóként lép fel. Ebben az esetben nehéz megállapítani, mi is volt a véleménye, mit képviselt, és melyik véleményét vizsgáljuk, ha legtöbb véleményének ellenkezőjét is vallotta más életszakaszában. Nem lehet igazságot szolgáltatni neki, mert ha egyik nézetével ezt meg tesszük, akkor egy másik korszakának felfogásával megyünk szembe.

Mai szemmel számos állítása, kifejezése meghökkenést vagy meglepetést okoz. Írásai telítettek nyelvi leleményekkel, váratlanságokkal, egyszavas világábrázolásokkal vagy világteremtésekkel. Az életmű egésze ugyanakkor tele van ellentmondásokkal. Ha nem éppen ugyanabban, akkor egy másik írásában nem ritkán éppen ő érvel a legnagyobb hévvel saját felfogása ellen. Egyes filozófusoknál korszakokról beszélnek, van például Wittgenstein-1 és Wittgenstein-2. Szabó Dezső esetében ennél jóval több számot kellene alkalmaznunk.

Filozófiát már két és fél ezer éve írnak olvasható formában, és Descartes négy-százéves vagy Kant kétszázötven éves szövegeit úgy olvassuk, mintha tegnap írták volna, Montaigne-ről nem is beszélve. Szabó Dezső egyes írásai viszont napjainkban alig érthetők minden további nélkül. Szövegeiből hiányzik az a szál, amely a gondolkodás óriásaival összekötné. Politikai írásaiban is – korszaktól függően – mindent állít, és mindennek az ellenkezőjét is. Írásai alig elemezhetők élettörténete, politikai helyzetek, személyes sértődöttségek és pillanatnyi rokonszenvek ismerete nélkül.

Hegedűs Géza megjegyzi, „[e]gy időben a legolvasottabb magyar írók egyike, azok is izgatott érdeklődéssel olvasták, akiket szidalmazott: senki sem tudott menekülni stílusának varázsa elől. Manapság csaknem elfelejtették, s aki mégis előveszi könyveit, legtöbbször azt állapítja meg, hogy regényei merőben elavultak, elviselhetetlen olvasmányok. Eszméin túllépett az idő. Egyénisége gonoszul embertelennek bizonyult.”⁵ Tanári jelleméről olvashatjuk: „*Balla László* ungvári költő, író visszaemléke-

⁵ HEGEDŰS Géza: *A magyar irodalom arcképcsarnoka*. Magyar Elektronikus Könyvtár, Országos Széchényi Könyvtár, é. n.
<http://mek.oszk.hu/01100/01149/html/szabodez.htm>

zéséből [...]: »nem volt az emberi jóság mintaképe: szerette kigúnyolni a gyenge diákokat, ha kellett, irgalom nélkül büntetett, és erre igen változatos módokat eszelt ki. [...] Ezzel szemben rengeteget lehetett tanulni tőle. A diákokat lenyűgözte hatalmas tudásával, azzal, hogy szinte egy színész átélésével tudta élővé varázsolni a tananyagot és azzal, hogy a kisujjában volt az egész világirodalom.«⁶ Széles körű világirodalmi olvasottság, telve ötletekkel, ám mit ér a nagy tudás, rendezettség, összeszedettség, felépítettség morál nélkül?

Szabó Dezső írásai tele vannak új szókapcsolatokkal, gondolati építményekkel. Az angol nyelvben az ilyen írókat eszmeszivattyúnak vagy ideapumpának (*pump of ideas*) nevezik. De mi történik, ha a föld mélyéből dolgozó szivattyú fogyasztható forrásvíz helyett zavaros folyadékot hoz a felszínre? Egyes eszméi írásai nem mondhatók elavultaknak, mert elavult az, ami valaha aktuális volt. Ezek az írásai már saját korukban sem mentek volna át a racionalitás szűrőjén. Márpedig elméleti írások nem lehetnek irracionálisak. Mintha a szivattyú nagy teljesítménye miatt nem lett volna idő a felszínre hozottak analízisére. József Attila kijelentését az ilyen típusú gondolkodás egyes megnyilvánulásaira bátran alkalmazhatjuk, „a meg nem gondolt gondolat”.⁷ A nagy ötletek válogatás nélkül vonultak át rajta és merevedtek meg leírásuk által, némelyik talán örök értéknek bizonyult, van azonban olyan is, amely történelmi szörnycetként értékelhető. Némely eszméjén nem túl lépett az idő, hanem soha nem volt időszerű. A róla feljegyzett tanári gonoszság, kritikusí kíméletlenség, politikai-morális kietlenség, a logika nélküli „gondolkodás” a racionális felülvizsgálat hiányának következményének tartható.⁸ A legjobb szándék is indulatív, a belőle fakadó cselekvés gonosszá válhat, ha nincs végiggondolva, ha a cselekvést vezérlő fogalmakat nem vetették történeti és rendszeres vizsgálat alá.

Természetesen a költőnek, a regényírónak nem feladata a logikai koherencia, a gondolat meggondolása, elegendő, ha ihletére támaszkodva formába önti művét. A gondosság nem feltétlenül időigényes, legalább is nem az objektív, mérhető idő játszik szerepet. Lehet gondos alkotás a pillanat műve, mint Mozartnál, és lehet hosszas vívódás eredménye, mint Beethoven esetében. A költő és szépiíró ne infereenciális, hanem esztétikai értelemben legyen koherens, ha viszont esszét ír, akkor valamelyest a gondolkodás megkerülhetetlen törvényeihez is alkalmazkodnia kell.

A politikai költőnek, a politikai regényírónak és a politikai esszéírónak koherensnek és óvatosnak kell lennie. Eszméi, ha nem meggondoltak és csak az ihlet, a démon sugallatára halmozódnak, súlyos következményekkel járhatnak. Szabó Dezső szabadon, válogatás nélkül, a lélek mélyéből felburjánkoztatva ír, szavait felszínre bukkanásuk pillanatában kilövell. Mint a vulkánból kitörő láva, hirtelen szilárdul, nem

⁶ FEDÁK Anita: Szabó Dezső, az ungvári gimnáziumi tanár = Magyar Irodalmi Lap, 2018. 01. 13. <http://www.irodalmilap.net/?q=cikk/szabo-dezso-az-ungvari-gimnaziumi-tanar-8>

⁷ JÓZSEF Attila: *Ős patkány terjeszt kórt* (1937) = József Attila összes költeménye. Magyar Elektronikus Könyvtár, Országos Széchenyi Könyvtár. <https://www.mek.oszk.hu/00700/00708/html/kolto00000/kotet00001/ciklus00519/cim00522.htm>

⁸ A logikus gondolkodás és a morál összefüggéséhez vö. pl. Arisztotelész, Aquinói Szent Tamás, Immanuel Kant, G. E. Moore, John Rawls, Alisdair McIntyre etikáról szóló írásait.

kristályosodik, lyukacsos, tufás. Nincs kidolgozott gondolatmenet, végigvitt érvelés, csak egymással lyukacsokkal elválasztott, rendezetlen gondolathalmaz.

Az ilyen jellegű írásmódot, az ideák rendezetlen feldobálását és elejtését politikai költészetükben és esszéisztikájukban valójában egyedül a megalkotott demokráciák költői engedhetnék meg maguknak. Azokban ugyanis nem leselkedik a veszedelem, hogy költők szavait az esztétikai vagy buzdító jellegen túl politikai értelemben is komolyan vennék, netán megvalósítani akarnák. Ezzel ellentétben az olyan kialakulatlan, zavarosnak mondható, történetileg nem megállapodott, tektonikus és vulkanikus mozgású társadalmi-politikai világban, amely Közép-Európa, a tufaköltészet a legnagyobb veszélyeket rejtje magában.

Szabó Dezső tanulmányaiban azt az ömlengő, szabad stílust veszi fel, amelyet az Egyesült Államokban Ralph Waldo Emerson, Walt Whitman vagy John Dewey írásaiban figyelhetünk meg. Ezek az esszéisták, költők, filozófusok szabadon asszociálhatnak, írásaiknak nem lesznek közvetlen politikai következményei. Az amerikai demokrácia meg van alkotva, semmi nem képes megingatni, még a polgárháború sem, így bármit írhatnak, veszélytelen lesz. Szabó Dezső Walt Whitmanról írja: „el vagyok fogulva életem minden őshajlandóságával [...] Whitmanban a jövő embernek revelációját látom”.⁹ Írásaiban a stílus hasonló, de nem látszik, hogy megértené e költészet hátterét, a demokrácia Amerikában kidolgozott és felfedezett univerzalizmusát. Whitmanról szóló írásában bemutatja költészetének, elsősorban a *Leaves of Grass*-nak a stílusát, magával ragadó felfedező és feltáró erejét anélkül, hogy történeti, politikai kontextusát feltárná és felismerné, hogy az politikai értelemben vagy évszázadokkal a közép-európai valóság előtt jár, vagy egy teljesen más törvényű és egymással soha egyezésbe nem kerülő univerzumhoz tartozik.¹⁰

Miután Whitman stílusát és költészetének vélt tartalmát bemutatja, végül elutasítja anélkül, hogy elemezné, elmagyarázná, mi a rossz benne. Az olvasót inkább szemmosásra motiválja, és egészen másról kezd beszélni: „Olvasó, mielőtt szenteltvízzel kimosnád szemedből e borzasztó betűk emlékét s kiszellőztetnéd a megbotráncozás sóhajtásaival lelkedből e hajmeresztősegeket, kérdezd meg magadtól: mi vagy?”¹¹ Hatalmas kérdés, holott, ahogy maga is beismeri, stílusa nagyon is rokon Whitmanéval, erős, morális motivációjú alkotmányban megalapozott, demokratikus támasz nélkül. Szabó Dezső elméleti szempontból megalapozatlan reakciója Walt Whitmanra arra emlékeztethet, amit Fülep Lajos Az *elsodort falu* című regényről készített kritikájában ír: „abakadabra szómámor”.¹²

Miért nem teszi fel a kérdést, hogy mi teszi lehetővé ezt a stílust? Milyen társadalmi, politikai és kulturális környezet a feltétele? A Whitman költészetét alapvetően meghatározó „demokratikus életérzést” a jelek szerint nem tapasztalta, lázas

⁹ SZABÓ Dezső: *Futurizmus: az élet és művészet új lehetőségei* = uő: *Tanulmányok, esszék*. Bp., Kortárs, 2007, 75.

¹⁰ SZABÓ: *i. m.* (2007), 75–81.

¹¹ Uo., 81.

¹² FÜLEP Lajos: *Szabó Dezső regénye* (Az *elsodort falu*. Regény két kötetben, Tálts kiadása, 1919) = *Nyugat*, 1919, 16–17. sz.
<http://epa.oszk.hu/00000/00022/00271/08012.htm>

lűktetésnek látja.¹³ Holott vannak a demokrácia elméletéhez hozzászóló írásai is, amelyek alapján ez az érzelmi beállítódás „utánérezhető” lehetne. Nem veszi figyelembe a demokrácia sajátos tagadó viszonyát a nem demokratikus múlthoz¹⁴, amelyet eredetileg Emerson javasolt a demokrácia új állama polgárainak.¹⁵ Később, az 1930-as évek közepén szinte pontosan azokat a kifejezéseket használja a demokráciára, mint Emerson és Whitman későbbi követője, John Dewey, akit az amerikai demokrácia filozófusának tartanak, nevezetesen, hogy ez a gravitáció erejével fogja magát az emberiségre rákényszeríteni: „A demokrácia az embertörténet, a történelmi közösségek természetes belső gravitációja s amíg lesz emberi együttélés, lesz demokrácia.”¹⁶ Továbbá: „A demokrácia az embertörténet belső gravitációja, az ember emberré maradásának alapfeltétele, a történelmi közösségek szabad egyéni fejlődésének, a nemzetközi béke megtalálásának egyetlen egészséget jelentő útja.”¹⁷ Aki ezeket a sorokat olvassa és ismeri a vezető amerikai teoretikusok írásait, felfedezi, hogy itt egy velük összehasonlítható nagyformátumú gondolkodó beszél.

A demokrácia múltfelejtése a nehézkedés közép- vagy nyugvópontjába zuhant test nyugalma, amikor az egyéni emberek felől értelmezett politikai rend önmagának végleges stabilitást, az embereknek teljes felelős szabadságot és törvényes igazságosságot biztosít. A demokrácia olyan írói, mint Emerson és Dewey szerint a demokrácia előtti korszakok történelme az igazságtalanság, az elbukó hősök, az embernek ember által okozott szükségtelen szenvedés, a szabadságtól való megfosztás története. Ha megdönthetetlen törvényes erővel biztosítjuk a teljes demokráciát, akkor szerintünk a történelem ismerete a történészekre és a történelemkedvelőkre hagyható, de a nagyobb közönség a történelem tanulmányozása helyett nyugodtan fordulhat képzelőerejével egy változatosabb, színesebb, élményekkel teli társadalmi együttélés kialakítása felé.

Szabó Dezsőt nem a szisztematikus gondolati felépítés, hanem a gyors gondolati akciók érdeklik. Hivatkozva Kállay Miklós kifejezésére, hogy Szabó Dezső „a pamflet Michelangelója”, Nagy Péter azt állította, hogy bármilyen műfajban is írt, azt a pamflet eszközeivel tette, vagy a pamflet szokásos megoldásait alkalmazta. A pamflet „[g]únyirat: de sosem csak a gúnyolódásért, hanem mindig valami ezen túlmutató célért; általában a politikai ellenfél lejáratása, kigúnyolása, hangulati-erkölcsi megsemmisítése érdekében; s ennek szolgálatában valóban semmitől sem riad vissza, nincs az a vaskos bunkó vagy finom toledói penge a stílus eszköztárában, amelyet ne átallana kézbe venni, ha úgy gondolja, azzal biztosabban semmisítheti meg az ellenfelet mint embert, mint gondolkodót, mint politikust. A pamflet kegyetlen műfaj. Ez a lényege, ez a lételeme. A pamflet nem a latolgatás, az érvelés, a minden-

¹³ SZABÓ: i. m. (2007), 76.

¹⁴ Uo., 80.

¹⁵ EMERSON, Ralph Waldo: *The American Scholar* = *Digital Emerson. A Collective Archive.* <http://digitalemerson.wsulibs.wsu.edu/exhibits/show/text/the-american-scholar>; EMERSON, R. W.: *Self-Reliance* = *Digital Emerson. A Collective Archive.* <http://digitalemerson.wsulibs.wsu.edu/exhibits/show/text/first-series/self-reliance>

¹⁶ SZABÓ DEZSŐ: *A holnap nácionalizmusa* = uő: *Az egész látóhatár. Első kötet.* Bp., Püski, 1991, 49.

¹⁷ SZABÓ: i. m. (1991), 610.

szempontúság irodalmi megnyilatkozása, hanem az (akár elvakult) meggyőződésé, a minden mást lehengerlő egyszempontúságé, a vita áruháját felöltő igehirdetésé.”¹⁸ Ember, gondolkodó, politikus megsemmisítése. Politikust politikus, gondolkodót gondolkodó, embert ember tud megsemmisíteni. A politikus megsemmisítése a demokráciában is bevett gyakorlat, a politika természetéhez tartozik. A gondolkodó megsemmisítésére a gondolkodástörténetre támaszkodó érveléssel lehet próbálkozni, de a jó gondolkodó érveléssel válaszol és kialakulhatnak az ellenfelet tisztelőben tartó szakmai viták. Embert viszont senki nem semmisíthet meg, ez nem emberi feladat, és tiltja a morál, a világban való jó lehetősége.

A megsemmisítésre kiszemelt védekezik; a megsemmisítés szándékával szemben egyetlen fellépés lehetséges: a támadó megsemmisítése. A kegyetlenséggel szemben kegyetlenséggel lehet fellépni. Persze odatarthatod ütésre másik orcádat is, de a harmadik kapott ütés után már az evangélium sem ad tanácsot. Tekintettel arra, hogy Szabó Dezső mindenki ellen harcolt, végső soron mindenkit meg akart semmisíteni, az egyetlen elvi, ideális, éteri „magyaron” kívül, várhatóan és megjósolhatóan minden konkrét magyar ellene fordul és megsemmisítésére tör. Bármelyik minőségében is támadnak: emberként, gondolkodóként, politikusként, természetes válasz a védekezés. Az emberi megsemmisítést el kell ítélni, utólag azt lehet vizsgálni, morális értelemben milyen ember is volt Szabó Dezső. Erre elsősorban a tanársága idejéből fennmaradt feljegyzések lehetnek támpontok. Politikusként az elmentámadás, a minden fronton védekezés a szokásos. De ha gondolkodóként akar megsemmisíteni, akkor különösen is hasznos lehet megvizsgálni, milyen volt Szabó Dezső gondolkodásának *minősége*. Persze a pamflet esetében felesleges ezzel foglalkozni, a pamfletben gondolkodó és nyilatkozó ellen filozófiai eszközöket bevetni olyan, mint ágyúval löni a verébre.

Ha a pamflet Nagy Péter szavait kölcsönözve „lényegében harc az igazságért az igazságtalanság eszközével [...] s ez talán a műfaj legnagyobb csapdája, az a sikamlós pont, amelyen minden a visszájára fordulhat, amely végül az író szándéka ellen fordíthatja saját eszközeit”¹⁹, akkor minden józan gondolkodónak el kellene ezt a műfajt vetnie. Félkegyelmű ír csak pamfletet, önmagát támadva, akár megsemmisítve vele. Ahogy nincs a tudatos bűnön keresztül a megváltáshoz vezető út, ahogy a kommunisták észszerűtlen módon feltételezték, és számos marxista ma is vallja, úgy nincs az igazsághoz az igazságtalanságon keresztül út. Vagyis az így értett pamflet önellentmondás mint gondolatközvetítő, és így semmiféle igazságot nem tud közvetíteni. De Szabó Dezső írásai nem redukálhatók kizárólagosan a pamflet műfajára. Ezért nem tét nélküli, hogy megvizsgáljuk, koherens volt-e gondolati rendszere. Van-e maradandó tanítása a mai nap számára?

Miért kell ide filozófia, logika, tehetnénk fel a kérdést. Azért, mert a filozófia a tudatosan tudatos, rendszeres gondolkodás, gondos és figyelmes támaszkodás a gondolkodástörténetre, a fogalmak használatának és értelmezhetőségének vizsgálata.

¹⁸ NAGY Péter: „A pamflet Michelangelója” = SZABÓ DEZSŐ: *A magyar káosz. Pamfletek*. Szerk. NAGY Péter, Bp., Szépirodalmi, 1990, 5.

¹⁹ NAGY: *i. m.* (1990), 6.

A gondolkodás technikáiban kevésbé képzettek általában megérzéseikre, ösztöneikre támaszkodnak, amelyek ahány ember, annyi félek. Szabó Dezső figyelmen kívül hagyta, hogy a filozófia a gondolkodás átfogó tudománya, amely olyan törvényszerűségeket keres, amelyek néptől, nyelvtől, törtélemtől függetlenek. Vitatott természetesen, hogy vannak-e ilyenek, de nincsenek rossz tárgyaló helyzetben, akik létezésüket feltételezik. A filozófia görög, latin, aztán francia, olasz, német, angolszász nyelveken virágzott, és minden civilizált nép nagyra tartotta.

Ezzel szemben Szabó Dezső megvetően nyilatkozik róla, és hozzáállása számtalanszor súlyos következményekkel jár saját felfogására és állításaira. Ezek ugyanis igen gyakran sem szisztematikus-szinkron, sem diakronikus értelemben nem koherensek. Ez utóbbi azt jelenti, hogy az idők folyamán egymásnak ellentmondó nézeteket vallott, azaz korábbi önmagának gyakran ellene mondott. Melyik évtized írásait vegyük komolyan, mint a szerző álláspontjának lenyomatát? Avagy csak időbeli változásait ragadhatjuk meg? Gyakran azonban egyetlen művön belül, egyetlen időpontban is ellentmondásokat találunk írásaiban.

A filozófiát például a német kultúra jellemzőjének tartja és nyíltan vagy bennfoglaltan a magyar kultúra számára jelentőség nélkülüként értékeli. Mintha nem halott volna a filozófia mint történetileg és szisztematikusán öntudatos gondolkodás kultúra-, civilizáció- és társadalomformáló hatásáról.

Korának tudomány- és egyetemszervezőjéről gúnyosan jegyzi meg, „az idegen maga köré gyűjti a környék nagyon metafizikai, nagyon szellemtörténetes, nagyon sok kötetes germánkait (ilyen mindenütt sok van), összeszűri velük a szellemtudományt”, továbbá „a németeknek van kultúrfölényük a zenében és a filozófiában, de nincs az irodalomban”.²⁰ Kinyilatkoztatás kinyilatkoztatás hátán. Klebelsberg Kuno felsőoktatás-politikáját bírálja, hogy nem veszi figyelembe a magyar ösztönöket, és kizárólag a nyugati tudományfejlődés modelljeihez kívánja az egyetemi működést igazítani. Az ösztönök sehol nem tudományszervezők, hanem a tudomány tárgyai. Az ösztönök irracionálisak, a tudomány racionális. Szerinte a budapesti, pécsi és szegedi egyetemfejlesztések a nyugati mintákat másolják ahelyett, hogy a saját népi erőre és ösztönökre támaszkodnának: „Vajon a magyar organizmus természetes, ősi talajeroitől adott kultúrfölénye nem más-e, mint az olaszé, mint a franciáé és azé a derék, s tényleg nem gyenge könyökű fajé, mely a jeles gróftot kvaterkázhatja magáénak?”²¹ Kétségtelen, hogy különbözik a különféle népcsoportok temperamentuma, zenéje, konyhája, étkezési szokása, népi öltözködése, hogy nyelvükről ne is beszéljünk. Az is nyilvánvaló, hogy ezek kutatásának az egyetemeken kell helyet biztosítani, mint ahogy művelésüknek a kulturális intézményekben.

A demokratikus államoknak valamilyen módon szerves kapcsolatban kell lennie az ott élő emberekkel, hiszen a szerződéselmélet értelmében ők alapították, belőlük, az ő akarataukból és erejükből épül fel és azokat védve maradhat fenn. De a felsőoktatási politikában és egyetemalapításokban a tudomány racionális és világszerte elfogadott normáit és formáit kell figyelembe venni. Az 1920-as évek kultúrpoliti-

²⁰ SZABÓ Dezső: *Kultúrfölény és kultúrpolitika* = uő: *i. m.* (2007), 247–248.

²¹ SZABÓ: *i. m.* (2007), 248. (Kiemelés az eredetiben.)

kájáról írja Szabó Dezső, hogy az „nem szorgoskodás a magyar lélek ösztönzése, sajátos erőinek fejlesztése, élet- és jövőhódítása irányában. A magyar életöztön csak egy szélesen demokratikus kultúrpolitikában érvényesülhet [...] A mai kultúrpolitika tudatosan erőszakolja át a magyar kultúrélet összes módozatát német kultúrformákra (kiszűrve belőlük az esetleges demokráciát), s csak kis hazánk germán elemeinek jelent szervezkedést fejlődést, hódítást.”²² Ezeket a sorokat egy ipari és gazdasági vonatkozásban rendkívül fejlődő, rendkívüli kultúrával rendelkező, hatalmas német közép-európai birodalom árnyékában író szerző soraiként értelmezhetjük, akit annak térhódításától való félelem befolyásolt. Szabó Dezső azonban ezzel szembe csak a magyar ösztönöket és népi kultúrát helyezi, amely nyilvánvalóan nem elegendő, hiszen a tudományt és politikát vezérlő racionalitással szemben az nem képes érveket szolgáltatni. Maga sem magyar szavakkal fejezi ki mondandóját, amikor állítja, a „magyar életöztön csak egy szélesen demokratikus kultúrpolitikában érvényesülhet”²³. A tudomány nem mentesíthető a múltból kapott fogalmaktól, a strukturáltságtól és a szervezettségtől, mert akkor lényege veszik el, ezek nem „német” lényegek, hanem a gondolkodás sajátosságai.

Előfordul, hogy Szabó Dezső magát az észszerű gondolkodást, az észet a „baloldali lelkiakat” sajátosságaihoz köti. „A csak »raison«-ná szűkült, csak logikai folyamatokká szegényült embertípus ez, mely az élet bonyolult, végére elemezhetetlen organikus jelenségeit is a matematikai gondolkodás elvont törvényeivel igyekszik elintézni. A legveszedelmesebb embertípus, mert éppen csak racionális, csak logikai gépezete folytán abszolút, s az individualitások sajátos törvényeit, életföltételeit nem veszi, nem tudja számba venni. És ismeretes: hogy a racionális, a logikai szenvedélyek sokkal könyörtelenebbek, egyetemesebbek, mint az érzelmi szenvedélyek.”²⁴ Ez alapján feltételezhetjük, hogy Szabó Dezsőhöz nem jutott el az egyesek által rossznak, mások által reményt keltőnek tartott hír, hogy *ész nélkül* semmit meg nem érthetünk, semmit nem tehetünk, államot, közösséget, jólétet nem teremthetünk. Sőt, ha nincs eszünk, ha nem használjuk azt, a világ sem létezik számunkra, legalább is, mint amit megismerhetünk és amelyben emberként élhetünk. A tudományegyetek nem támaszkodhatnak másra, mint az észre, ez nem germán találmány, ahogy Szabó Dezső állítja: „A numerus clausus ügyes kezelésével [...] el lehetett érni, hogy az egyetemek a magyar élet minden helyét egyhamar e derék faj kebeléből lássák el. Szegeden ezt a célt ideig-óráig elálcázta az Erdélyből odakerült magyar diákok kultúrkocsmázása.”²⁵ A kocsmázó ellensúlyozás vagy álcázás a legritkább esetben vezet több tudományhoz és több észhez.

Ész nélkül számunkra a világ olyan, mint amilyen egy kődarab számára, a cipőnk számára, a krokodilok számára, vagy egy kocsmázó éjszaka végén a diák számára. Vissza lehet sírni magunkat az evolúció korábbi szakaszába, de nem csak nem ér-

²² Uo., 255.

²³ Uo.

²⁴ SZABÓ: *Európa* = uő: i. m. (2007), 370.

²⁵ SZABÓ: i. m. (2007), 251.

demes, eredménytelen is. Ész nélkül nem fogjuk tudni megállapítani, mikor éreztünk vissza oda.

A túlzott racionalizálás, a privátszféra beforgatása az állami és paternalisztikus racionalizmus hűsdarálójába természetesen visszautasítandó, hiszen az egyént mint a racionalitás, minden demokrácia és minden igazságosság eredetét és hordozóját kérdőjelezi meg. Ennek veszélyeit költői látnokként észlelte és jósolta meg Szabó Dezső: „Egy logikai úton konfekcionált mintára, minden ősadottságában megnyírbált, szociális alannyá herélt ember, uniformissá meddősített emberiség, megfojtott humanizmus, az emberiség eddigi természetének elpusztulása, a gépkultúra diktatúrája és gépember: ez az eredménye annak a lelkialkatnak, melynek végső képlete: kommunizmus.”²⁶ A kommunista ideológia tévedése, hogy nem állt meg az államforma és a jogrendszer racionalizálásánál, vagyis a demokráciánál, hanem az egyént, a *konkrét* egyént is külső, baloldali ideológiával átítatott politikával racionalizálni akarta. Az egyed esetében természetesen el kell fogadnunk az ösztönök önálló kezelését, az egyéni élet szabad alakítását, különben egyenruhás katonának, halott emberiség, az eddigi kultúra elpusztítása az eredmény, a gépi kommunizmus társadalma.

A baloldali gondolkodás jellemzésének olvasása során felmerülhetne a gyanú, hogy Szabó Dezső még az 1930-as évek közepén sem ismeri a magánjellegű és nyilvános racionalitás megkülönböztetését. Az előbbi az egyedek privát észszerű életvezetésére, a második az államok, a jogi rendszerek megszervezésére vonatkozik. Ez utóbbi alapja a gyakorlati racionalitás. Ezt nyilván nem lehet „érzelmi szenvedélyekre” alapozni.

A baloldallal szemben álló oldalt ugyan esetenként jobboldalnak nevezi, de amikor a baloldaltól elkülönítve írja le, nem használja ezt a jelzőt. Bár kifejezetten nem magyarázza el, önkéntelenül is helyesen használja a nem baloldalra az „integrális” megnevezést: a „másik történelmi akarat mélyén [...] az *integrális ember* áll”.²⁷ Vagyis itt nem a baloldallal szembe állítva „jobboldaliról” beszél, hanem valami másról. Persze, ha megtagadjuk a jobboldali kifejezés használatát, a baloldali elnevezés is ételmét veszti. A baloldali ember ideológiák rabja, azok szolgája, aki nem vette észre, hogy a francia forradalom eszméinek követésével kétszáz évvel később anakronisztikussá, tegnapelőttivé válik.

Az integrális ember nem a francia vagy bolsevik forradalom leszármazottjának tartja gondolkodását, nem ideológiákat követ, egyszerűen „ember” szeretne lenni. Első lépésben szeretné megérteni, mit is jelentene ez a kifejezés, és milyen következményei vannak a fogalomnak önmagára való alkalmazásával. A baloldaliakkal, bolsevikokkal, balliberálisokkal ellentétben eszébe sem jut, hogy más emberek gondolkodását meghatározza, a politika vagy az újságírás eszközeinek felhasználásával beleszóljon életükbe. Ezzel ugyanis a másik ember szabadságát és önmeghatározását kérdőjelezné meg, amelyből közvetlenül eredhet annak hasonló viszontválasza. A „politikai” árok már meg is ásódna. Egyáltalán nem áll szemben a baloldali em-

²⁶ Uo., 371.

²⁷ Uo.

berrel, nem látja, hogy önmaga megértéséhez szüksége lenne politikai befolyásolandók vagy ellenségek kijelölésére. Saját fogalmi készletében nem tudja a baloldali-jobboldali szembenállást értelmezni, amely a nem gondolkodók, a gondolkodás előtt politizálók, a gondolatot meg nem gondolók leegyszerűsítő gondolkodásának lenyomata.

Nyitott a világra, vagy akár nem törődik a világgal és ideológiáival, de mindenképpen saját életének előre gyártott formák felvétele nélkül kíván alakot adni. Ha elfogad formákat, azokat először megvizsgálja. Akár e törekvésének kifejezett megfogalmazása nélkül. Az emberlétnak ugyanis különféle változatai vannak, az önmaga életét értelmessé tevő, azt megalkotó, tudatos egyéntől a spontán, tágabb összefüggésekkel, kulturális lehetőségekkel és személyiségformálással nem törődőkhöz. Integrális ember az, aki nem akarja más életét meghatározni, de azt sem engedi, hogy politikai erők vagy újságírók határozzák meg azt, és beleszóljanak gondolkodása, életprogramja, mindennapjai racionalitásába.

Integrális ember értelmezésében nyilvánvalóvá válik, hogy Szabó Dezső ismerte a magánjellegű és nyilvános racionalitás megkülönböztetését. Tisztában volt azzal, hogy az „integrális” emberek, a demokrácia hívei, a „teljes gazdagságú, meg nem szegényített, meg nem nyirbált *teljes ember*”-ek képesek egyedül ellenállni az ideológiai nyomásnak. Nem az általa kritizált egyetemeken képződnek az ilyen emberek? Szabó Dezső felismeri, hogy az ember nem redukálható gépi alkatrészre, egyenruhássá, szürke irodakukacá. Az egyén ereje az a racionalitás, amely felszámolódik, ha paternalisztikus baloldali, bolsevik, balliberális erők próbálják gondolkodását befolyásolni vagy erőszakosan átnevelni. Az egyén önmaga saját észszerűsége, és ezt kivéve saját kezéből társadalmivá, politikaivá téve megszüntetjük az egyén racionalitását és magát az egyént annak szabadságával, felelősségével és moralitásával. Szabó Dezső az integrális ember fogalmának felvetésével annak következményeit az imént bemutatotthoz viszonyítva nem gondolta végig, és saját maga tevékenységére sem vonta le az ennek megfelelő következtetést.

Szabó Dezső, bár időnként fogalmazhatna körültekintőbben és kevésbé félreérthetően, nyilvánvaló, hogy nincs ellene a racionalitásnak, sőt esetenként a filozófiának sem, pusztán annak politikai eszközzé lefokozását bírálja. A teljes, nem baloldali és nem jobboldali ember szerint az, „aki az ős állati ösztönösség gazdagságát egyesíti a sok évezredes szellemi fejlődésben kifinomult logikai gondolkodás minden fegyverével. Ember, aki hit és kritika, gyermek és bölcs, dús lombú képzelet és pontos tudományos megismerés.”²⁸ Vagyis aki az egyetemes gondolkodásfejlődés eszközeit ismeri és használja, akiben megvan a hagyományos hit és a felvilágosodás kritikája, a képzelőerő és a tudomány. (Sehol sincs itt szó az univerzalizmus, a germán metafizika elvetéséről.) „Ez az akarat és ez gondolkodás intézményesen vigyáz, hogy semmi megszerzett érték el ne vesszen az emberiség időtlen időktől gyűlő terméséből. És vigyáz, hogy az integrális, a minden őسادottságában teljes embert meg ne szegényítsék, meg ne nyirbálják [...] szellemi adottságainak teljes

gazdagságában, humanizmusa minden csodálatos színében.”²⁹ Mintha előre látta volna a kommunizmus magyarországi pusztítását, amely ebben az országban is megpróbálta az egyéni racionalitást, a családi, közösségi hagyományokat, a múltat „véggépp eltörölni”.³⁰ Sajátos ellentétben állt a (ma már tréfásnak tűnő kifejezéssel) szocialistának nevezett országok múltpusztítása, amelynek nyomai még napjainkban is láthatók a régi romos kastélyok, gazdasági épületek állagán azzal a múltvéddéssel, amely különösen a második világháború után a nyugat-európai szabad, egyénre épített és felőlük értelmezett demokráciákban jellemző volt.

A régi romokon látszik, de szemnek nem látható a lélekben végbevitt rombolás, múlteltörlés, amely az épületekhez hasonlóan talán még hosszú ideig, ha nem végérvényesen és visszahozhatatlanul hatni fog. A lélekben történt rombolás nem érzékelhető közvetlenül, csak a későbbi tettekben, kommunikációban, amelyek nem ritkán a romos lélekből jönnek. Minden emberi tett a lélekből jön, és nem tudjuk, milyen tettek jöhetnek volna a negyvenéves eltörlés és rombolás elmaradása esetén. Halvány sejtésünk akkor lehet, ha összehasonlítjuk Németország nyugati és keleti felét. Mi történt az elmúlt harminc évben keleten, ahol tizenhétmillió emberen végezték a „szocializmus kísérletének” lélekrombolását vagy lélekeltörlését. A morális és historikus komparatiztika még nem művelhető a két Korea esetében, de ha majd észak felszabadul, és az ott élők formális szabadságot kapnak, kapja meg illusztrációként még élesebben az emberiség az erőszakos múlteltörlők tevékenységének vegytiszta hatását.

A baloldali és a konzervatív álláspont helyett tehát létezhet az, amit Szabó Dezső „integrális embernek” nevez. Valójában minden ember ilyen lehetne, megvan rá a lehetősége, a filozófusok nagy része arra szólít fel, hogy saját eszünket kövessük. Nem csak Immanuel Kant, de már Platón, a huszadik században az egzisztencialisták vagy a narrativisták. Kant felszólít, használjuk saját értelmünket, az egzisztencialisták felismerik, hogy azzá válunk, amivé szabadságunkban tesszük magunkat. Paul Ricoeur pedig azt hangsúlyozza, hogy azok az elbeszélések vagyunk, amelyeket magunkról elmondunk.

Az „integrális ember” tartalmi értelemben nem lehet politikai erő, mert nem csatlakozhat egyetlen ideológiához sem. Jay, Hamilton, Madison, Jefferson, Washington és kortársaik, az amerikai alkotmány megalkotói ismerték fel, hogy a társadalom nem erőltethet tartalmában megfogalmazott ideológiákat az egyénekre, mert azzal szabadságát és moralitását venné el. Márpedig az igazságos társadalom az emberek igazságosságérzésére épít, amely azonban csak a szabadságban és felelősségvállalásban bontakozhat ki és manifesztálódhat. A formális, szabadságra, igazságosságra és felelősségre alapozott alkotmánnyal, a belőle fakadó alkotmányos hazaszeretettel, patriotizmussal és elképesztő gazdasági-kulturális fejlődési lehetőséggel megalkották az egyetlen lehetséges modern és igazságos állam mintapéldányát.

²⁹ Uo., 372.

³⁰ Az *Internacionálé*, francia eredetű munkásmozgalmi dal (1944-ig a Szovjetunió himnusza) szövegéből, szerzője Eugène Pottier (1816–1887).

Tanulságos ebből a szempontból, hogy sokan napjainkig sem ismerik fel, hogy nem ideológiára (balliberalizmus, konzervativizmus) van szükség, hanem formális igazságosságra alapozott alkotmányra, amely minden tartalmi kérdést és ideológiát a pártokba űz. Az ideológiákat, a sanda hatalmi törekvéseket (minden kifejezett és elsősorban hatalmi törekvés rézsúton halad) aztán a demokrácia ellenségeként fel-lépő, de a demokrácia számára mégis szükségszerű és megkerülhetetlen pártokba számúzik, amelyek a politikai alkotmány által előre meghatározott, szabályokkal körülvett politikai arénákban ütik, marják, rágják egymást anélkül, hogy valaha is veszélyeztethetnék az állam belső békéjét vagy stabilitását.

A hazánkban sokak által tévesen emlegetett „harmadik út” tehát készen áll, megvalósították: a demokrácia ideológiamentes alkotmányában. Ezért a harmadik út nem „magyar út”, ahogy Nagy Péter Szabó Dezsőt értelmezi, hanem az igazságosság formális útja. „Ez a »magyar út« természetesen a harmadik út: az, amely sem a forradalmi baloldallal, sem a mereven konzervatív jobboldallal nem vállal közösséget. Ennek konzekvens eredménye volt, hogy a »magyar út« nem lehetett sem a forradalmi osztályharc útja, sem a társadalmi helyzet mindenáron való konzerválása: a »forradalom« igénye, amely elutasítja az osztályalapú szemléletet és szervezkedést, menthetetlenül a »faji forradalomhoz« kellett, hogy vezessen.”³¹ Mint láthatjuk, egyáltalán nem kellett, hogy ahhoz vezessen. Az eddigiek alapján világos a tévedés, a baloldaliság és a konzervativizmus közt van egy magasabb szintű út, létezik egy hegytetőre vezető, kilátóval: az igazságosság és a morál ideológiamentes útja. A magyar út az lehetett volna, ha megalkotják az amerikaival azonos jellegű igazságosság-alapú alkotmányt a Kárpát-medencére az etnikai viszonyok hangsúlyozása nélkül, de teljes tiszteletben tartásával. (Ha nem tartanák tiszteletben, nem lehetne igazságosság-alapú az alkotmány.)

Szabó Dezső politikai gondolkodásának nem kellett volna „faji forradalomhoz” vezetnie, pusztán az általa felmutatottnál jóval nagyobb filozófiatörténeti, politikatörténeti és alkotmánytörténeti tájékozottság lett volna szükséges.³² Felvethető a kérdés, a huszadik század első felében miért ír valaki nemzeti, politikai, kulturális sorskérdésekről szélesebb hatásigénnyel anélkül, hogy alapos eszme-, jog- és politikatörténeti tanulmányokat folytatott volna. Az sem világos, hogy ha valaki hosszabb időt Franciaországban tölt tanulmányi célból, és politikaelméleti törekvései vannak, miért nem sajátítja el és közvetíti az abban az országban a középosztály köreiben tapasztalható, általánosan elterjedt magas filozófiai műveltséget.

Szabó Dezső rámutat a felvilágosodás racionalizmusa tudatos vagy tudattalan, félreértéséből vagy félreértelmezéséből eredő politikai és „értelmiségi” baloldali naiv és kritika nélküli, ideologizált tudatlanságára, történeti vakságára. Mindenre

³¹ NAGY: i. m. (1990), 11.

³² Az igazságosságra alapozott társadalmi és politikai gondolkodásmód összefüggéseit próbálom feltárni könyveimben.
Pragmatikus filozófia. Pécs, Jelenkor, 1998.
<https://mek.oszk.hu/10100/10151/10151.pdf>
A demokrácia filozófiája. Pécs, Jelenkor, 2000.
<http://mek.oszk.hu/10100/10191/10191.pdf>
A demokrácia antropológiája. Pécs, Jelenkor, 2009.

alkalmazzák a kritikát, csak saját magukra nem, így nem csak az idő múlását nem veszik észre, de azt sem, hogy már az eredeti kritika sem tudott mindenre kiterjedni. A Marx által kidolgozott mechanikus történelemszemlélet oda vezetett, hogy nem létezőnek vélték mindent, amire a fogaskerékmodell nem volt alkalmazható, vagy amit a gépezet nem volt képes bedarálni. Amiből pedig darát csinált, annak megszűnt előző létezési módja. Nem látták meg, hogy az emberi együttélés nemcsak a kizsákmányolás és az ellene való küzdelem képletei szerint alakult, hanem szám-talan más, a tizenkilencedik században még feltáratlan, és azóta a kutatások során újabb és újabb meglepetéseket tartogató tényezőtől függ.

Szabó Dezső felismerését nem lehet elégszer értelmezni és ismételni, hogy a „nagy történelmi közösségek [...] a fizikai és pszichikai tényezők millió és millió meghatározásával természetes képződmények. Az öröm és a szenvedés, a védekezés és az alkotás roppant szolidaritásai ezek [...]”. Az emberre fordított világ csodálatos dialektusai ezek a szolidaritások, és mindeniknek ki kell beszélnie magát, hogy az emberi örömmé és emberi fájdalommalá deltázó világ minden jelentése és minden szépsége megmondódjék.”³³ Ma már tudjuk, *milliárdszor milliárd* tényezőről van szó, elegendő a mai idegtudományok vagy fizikai kozmológia eredményeire utalnunk. Ezeket sem a francia forradalmárok, sem Marx nem láthatta előre. A társadalmakat nem lehet sem forradalommal, sem a politikai beszédmód együgyű terrorizálásával megváltoztatni, ezek ugyanis csak néhány tíz vagy száz tényezőt képesek figyelembe venni. Ezért a baloldal és a balliberálisok ideológusai, akiknek ideológiája és „gondolatkincse” eredeténél a tizenhetedik század mechanikáját, a tizenkilencedik század biológiáját és közgazdaságtanát kereshetjük, a gazdasági, politikai, kulturális kibontakozás kerékkötőivé váltak.

Richard Rorty a huszadik század utolsó harmadában ismerte fel, hogy a filozófia legfontosabb feladata az értelmes beszéd és beszélgetés művelése, az erre való tanítás és a másik meghallgatása. Ez lehet egyetlen lehetősége és feltétele annak, hogy a billiónyi tényező meghatározottságában és a meghatározódások folyamatos változásában élő emberek békében éljenek egymással. Rájött, hogy ismereteink, értelmességünk egyetlen forrása a másik ember. Egymás forrásai vagyunk, a kölcsönösség forrásai, és a tiszta víz zavarossá válik, ha az egyik forrás nem tiszta vizet ad. Az ember-ember közti kommunikáció akkor igaz, ha a beszélgető őszintén, fenntartások és visszatartások nélkül kimondja, amit gondol. A kövektől nem tanulhatunk, elbotozhatunk bennük (és elbutulhatunk tőlük), de értelmesen nem válszólnak nekünk, ellentétben embertársunkkal (*fellow human*).

Szabó Dezső ösztönösen ebbe az irányba mutat, mintha ebben elővételezte volna a nagy amerikai filozófust. Amikor kijelenti, és újra érdemes idézni, „[a]z emberre fordított világ csodálatos dialektusai ezek a szolidaritások, és mindeniknek ki kell beszélnie magát, hogy az emberi örömmé és emberi fájdalommalá deltázó világ minden jelentése és minden szépsége megmondódjék”, akkor összefoglalja Rorty és Habermas uralommentes kommunikációjának alapelvét. Szolidaritás, ahogy Rorty

³³ SZABÓ: i. m. (2007), 373.

nagy hatású könyve is címében hordozza, *Esetlegesség, irónia és szolidaritás*³⁴, az ember egymáson való uralkodásától mentes, párbeszédben kiteljesülő együttélése, úgy alakul ki, ha beszélgetnek az emberek, ha egymásnak kibeszélhetik magukat, ha kísérletet tesznek egymás megértésére. Ekkor nem csak morális értelemben gazdagodnak, de világismeretükben is, és így ellenálló képességük, túlélési esélyük, jobb társadalmat alakító képességük is növekszik.

Szabó Dezső az emberiség közösségét hangsúlyozza, szinte rímel Emerson „organikus értelmiségi” fogalmára³⁵, mondván, hogy „organikus egység maga az egész emberiség is az emberi öröm, az emberi szenvedés és a halál azonosságában. De ennek az egységnek történelmet formáló öntudata és diadala nem úgy testesedik meg, ha a nagy történelmi szolidaritásokat, a fajokat és nemzeteket megerőltjük individualitásuk minden gazdagságától, egyéni alkotóerőiktől. Hanem ellenkezőleg: történelmileg biztosítjuk, hogy mindenik minél szabadabban, minél gazdagabban fejlődhessek a maga időtlen egyéniségében, hogy az emberiség megteremje minden lehető értékét, és semmi el ne vesszen.”³⁶ Ki lehet-e fejezni érzékletesebb módon az emberi szabadság és elfogulatlanság racionalitására épülő demokrácia és a társadalmat racionalizálni, ideologizálni, rabszolgásítani akaró baloldali gondolkodásmód különbségét?

Szabó Dezső, bár folyamatosan utal a magyar ösztönökre, sehol sem találjuk azok szisztematikus kifejtését. Enélkül pedig hogyan érthetnénk meg, hogy mire gondol? Az életösztönről beszélve azonnal a filozófiából ismert görög (*demos, polis*) és latin (*cultura*) fogalmakhoz fordul.

Sajátos fordulattal máshol, de ugyanabban az évben (1927) azt írja, hogy a magyar életakarat a fejlődésből, az egyetemes kultúrából táplálkozott, és erejét abba folyatta: „Szent Istvántól Kálmánon, Nagy Lajoson, Mátyáson, a nagy reformátorokon, Apáczai Cserén, Széchenyin át minden nagy magyar elhivatottban azt mondta a magyar életakarat, hogy a magyarságot mindig újból és újból fel kell fegyverezni az emberi kultúra minden fegyverével, a magyarságot mindig az emberi haladás élén kell tartani, hogy az egész emberiség lendületével menjen a jövő felé s az emberi ész minden eszköze ott legyen a fegyvertárban. [...] A butaság vámolói, az emberi tudatlanság zsebmetszői, a lelki sötétség kancsal banditái ezért ugrattak és vonyítottak ellene.”³⁷ Az életakarat az „emberi kultúra” minden fegyverével fel akarja szerelni a magyarságot, a magyarságnak az „emberi” haladás élén kell lennie, „az egész emberiség” lendületével haladjon, az „emberi” ész minden eszközével rendelkezzen. Súlyosan gúnyos szavakkal illeti azokat, akik ezzel szembe mennek, ahogy ezt ugyanebben az évben (1927) már ő is megtette. Az imént idéztem azokat az 1927-ben írt részeket, ahol visszautasítja az egyetemes tudományt és az azt tanító tudományegyetemeket a magyar életösztön nevében. Most kiderül, hogy az életakarat

³⁴ RORTY, Richard: *Contingency, irony, and solidarity*. Cambridge University Press, 1989. Magyarul: *Esetlegesség, irónia és szolidaritás*. Ford. Boros János és Csordás Gábor, Pécs, Jelenkor, 1994.

³⁵ Vö. BOROS: i. m. (1998), 9–35.

³⁶ SZABÓ: i. m. (2007), 373.

³⁷ SZABÓ Dezső: *A kettészakadt magyar irodalom* = SZABÓ: i. m. (2007), 260.

vizszont éppen ezekre támaszkodik, ezeket használja, ennek legkorszerűbb hadviselő eszközeivel szerelkezik fel. Általánosan fogalmazva, az „emberi” kultúrához, haladáshoz folyamodik, az egész „emberiség” lendületéhez kapcsolja a magyar életakaratot. Ugyanebben a tanulmányában a baloldaliak szemére veti, amit néhány bekezdéssel korábban maga is tesz, nevezetesen, hogy az egyetemes emberiről írnak: „nincs francia, nincs olasz [...], nincs magyar, csak Ember van, hasonló E-vel.”³⁸

Egy évvel későbbi (1928) tanulmányában újabb fordulat. Miután elverte a port a „metafizikás”, filozofáló „germánokon”, akiknek gondolkodási kultúrájából a fogalmak elemzése és rendszerezése megtanulható, saját javaslatainak következményét, azaz az ösztönökre támaszkodást és a filozófia elvetését a „legnagyobb bajok” forrásaként értelmezi. „A legnagyobb bajok egyike [...] kétségtelenül: *a fogalmak nem ismerése*. Politikában és irodalomban napról napra szavak lóbálattnak, hol mint zászló, hol mint bunkó: liberalizmus, demokrácia, ellenforradalom, romantizmus, naturalizmus; anélkül, *hogy a hadonászónak csak sejtése is volna e szavak helyes értékéről*.”³⁹ Felismeri, hogy a fogalmak nem ismerésének a lehető legsúlyosabb következményei vannak: „nincs fájdalmasabb, mint mikor az ől, aki életet akar adni”.⁴⁰ Az általa említett, nem ismert fogalmak egyike sem a magyar életösztönből vagy életakaratból, hanem a gondolkodás történetéből valók, mint az egyetemes kultúra értékei és közösségi viselkedések motívumai.

Később, 1938-ban felvázol egy racionális államelméletet, amely stílusában és tartalmában is sok közös vonást mutat Ralph Waldo Emerson államfelfogásával és John Dewey demokratikus államelméletet kidolgozó írásaival. Ahogy Varga Károly 1934-ben idézi, „[m]ár fiatal korában »olyan akar lenni, mint Napóleon, a demokrácia első mérföldes szörnyetege«”.⁴¹ Az amerikaiak történeti és geográfiai értelemben is könnyebb helyzetben voltak, Napóleonra nem volt szükségük, már korábban kidolgozták az egyetemes elvek alapján létrehozott alkotmányból eredő állam és nacionalizmus fogalmát. Ezáltal ez a nacionalizmus nem etnikai, nem faji alapú volt, hanem elvileg az emberiség gondolkodástörténetének legértékesebb, legkülönösebb fogalmára, az *igazságosságra* alapozódott. Ez a fogalom inkluzív és látszólag evolúcióellenes. Legalább is az evolúció biológiai eredetű fogalma alapján ezt lehetne vélni. A valóság azonban ennek ellenkezőjét bizonyította az elmúlt kétszáz évben. Etikai megalapozottsága miatt az amerikaiak minden állami elköteleződése morális karaktert kap. Szabó Dezső teljesen hasonló logikával kísérletet tesz arra, hogy az államot az egyetemes logikára alapítsa, és sajnálkozik, hogy megvalósítása az egyedi emberek vonakodásán elbukik. „És kár, hogy a logika és az élet nem azonos dolgok. És amíg az Állam csak szó, csak fogalom: a logikai képletekben igen korrekt elhelyezkedése lehet. De a valóságban: az Állam: bizonyos számú emberek, a nemzet bizonyos elemeinek összessége, akik a nemzet életét intézik, a történelmi építés

³⁸ SZABÓ: i. m. (2007), 262.

³⁹ SZABÓ Dezső: *Az ellenforradalom természetrajza* = SZABÓ: i. m. (2007), 262–263.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ VARGA Károly: *Szabó Dezső ideológiai = Különlenyomat a „Debreceni Szemle” 1934. évi 5–9. számából*, 30. http://mtdportal.extra.hu/books/varga_karoly_szabo_dezso_ideologiaja.pdf

formáit megszabják, akik a közösség tagjainak életét, sorsát, végzetét jelentik.”⁴² Szabó Dezső tragédiája, hogy számos eredeti meglátást tartalmazó államfelfogását képtelen volt az amerikaiakhoz hasonlóan teljesen és átfogóan az etikára és az igazságosságra alapozni. Ezáltal elmélete ott válik exkluzívá, amikor elhagyja a logikát, amely természeténél és eredeténél fogva mindig inkluzív. A logika fölött győző az élet túlekedése, és Szabó Dezső nem az igazságosságban, hanem a „magyar ideológiában” reméli megtalálni a kivezető utat, habár ezen írása után születnek a következő sorok: „Az életverseny rövid időn belül sokkal kevésbé volt a tényleges emberi érték, az egészséges erők, a becsületes megbízhatóságok versenye: mint a minden eszközzel dolgozó furfang, az ügyesen álarcozott csalás a törvényfogyatékoságok ravasz kihasználásainak és beteg ösztönöknek vadhajszájú áthengerlése mindenek az uralom, a vagyon felé.”⁴³

Exkluzivitását az a gondolati rendszer adja, amelyet „magyar ideológiának” nevez, ennek elemzése segíthet bennünket gondolkodása és államelmélete megértésében.

Magyar ideológia

Az *Új magyar ideológia felé*⁴⁴ könyvnek a címe is meglepő, bárki adta is a műnek. Az ideológiákat általában politikai mozgalmakhoz, programokhoz kapcsolódó filozófiai ideákhoz, azaz tagolt eszmékhez kapcsolják, azok gyakorlati-politikai megvalósításával kötik össze. A „magyar ideológia” kifejezés így csak idézőjelbe téve lenne használható. Az első fejezet címe *Elszámolás a múlttal és jellel*. Határozott kijelentés, de vajon ki számol el, milyen jogon, ki adta az íróknak az el- vagy felszámoló bizonyítványt és megbízatást, kit képvisel, kinek múltját és jelenét számolja el és fel.

Feltehetőleg Szabó Dezső életrajzában, egyéniségében, műveltségében kell keresnünk ezt a felhatalmazottsági, felkentségi érzést. A fiú az az anyától kapja „az elhivatás misztikus hitét”, akiben „[a]z annunciáció forró titkaként terjedt el [...] a mély hit, hogy ő azért szenvedett annyit gyermekkorától kezdve, azért van kiválasztva erre a csodálatos útra: mert ő a magyar Mária, ő fogja a világra szülni a minden magyar szenvedés megváltóját, az új a győzelmes Kossuthot, a magyar Redemptort”.⁴⁵ Szabó Dezső ezt a megváltót keresi önmagában, a hozzátartozó feladatot, ahogy a pszichológia tapasztalata szerint a szüleiktől sokat kapó gyermekek egész életükben azt a programot futtatják le életük során, amit szüleik beléjük tápláltak. Végigvizsgálja számos testvére (Árpád, Jenő, Ilona, Erzsi, mind idősebek nála) képességeit, és szerényen kijelenti, „[a]ztán születtem én”⁴⁶, és bemutatja, hogy a megváltó

⁴² SZABÓ Dezső: *A holnap nácionálizmusa* = uő: *Az egész látóhatár. Első kötet*. Bp., Püski, 1991, 36.

⁴³ SZABÓ: *i. m.* (1991), 47.

⁴⁴ SZABÓ Dezső: *Új magyar ideológia felé*. Bp., Szabó Dezső Emléktársaság, 2002.

⁴⁵ SZABÓ Dezső: *Életeim I.* Bp., Püski, 1996, 15–16.

⁴⁶ SZABÓ D.: *i. m.* (1996), 17.

csak ő lehetett és egész életében arra törekedett, hogy „békében kitermelhessem mindazt, amit az anyám csókja a magyar mezőknek küldött”⁴⁷.

Az érett Szabó Dezső látja a redemptorság fonákját, átéli, hogy minden jóban ott van ellentéte, és minden rosszban van valami jó. Így aztán minden lehetséges elvet vall valamikor életében, hogy aztán visszáját felismerve az ellenkezőjét válassza. „Szabó Dezsőre minden és mindennek az ellenkezője is igaz.”⁴⁸ Az emberi értékek paradoxak, a legjobb érzésben és szándékban is ott lappang annak ellenkezője. A megváltók ellenben tudják, hogy mitől akarnak bennünket megváltani, és nem egyszer ettől, máskor attól, ami az előzőnek akár ellent is mond.

Önéletrási pszichogrammája szerint „a száanalom önzésünk legmélyebb, legdinamikusabb formája, az altruizmus önünknek legeggyetemesebb imperializmus, a megváltó akarat életosztónunknak minden halálon átűtő titáni erőszakja”.⁴⁹ Szabó Dezső önmaga kritikusaként valamennyi bírálónak megadja a kulcsot műveihez. Lehetséges, hogy annyi ellentmondás van bennük, az értéket és fonákját is oly mélyen átélte és képviselte különböző korszakaiban, hogy egyes korszakainak állításait és műveit egy másik korszak állításaival és műveivel kritizálhatjuk. Kivéve a filozófiai elvek közvetítésére kísérletet tevő írásait.

A megváltó szerephez türelmetlen, hirtelenkedő, pusztító és alkotó düh társul, ahogy Kovács Dávid Móríc Zsigmondot idézve állítja, „[t]alálól, és egyben a köztük lévő szemléleti különbséget is megmutatja az a jellemzés, amit Móríc Zsigmond adott Szabó Dezsőről egy 1913-as írásában. Szabó Dezsőre annak a harminc év alatti, »hirtelen kultúrájú generációnak« a tagjaként tekintett, aki gondolkodásában nemzedékét is reprezentálja, amikor »megittasodva a nyugati kultúrától, sőt nem is attól, hanem annak a hatása alatt kigyúlt magyar álmoktól [...] egyszerre agyonveri háromszáz évbeli őseit és nemzőit: mért nem csinálták meg neki azt a kultúrát, amit Párizsból hazagondolva olyan jól el lehetne képzelni a magyar téreken«.”⁵⁰

A felkentség érzése egyrészt „hirtelen kultúrájú” személyek vagy nemzedékek sajátja, akik nem láttak eleget, vagy addig keveset láttak, és a nyugati kultúra elbódította őket. „Hirtelen” a nyugati kultúra és civilizáció megértőinek és hazai felkent közvetítőinek hitték magukat, még a harmincéves koron innen, miután Párizsból, Firenzéből hazatértek. Megittasodnak attól és nem józanodnak ki ettől. Dühödten esnek neki a magyarországi viszonyoknak. Az ittasság már igen sok emberben váltotta ki a felkentség érzését.

Szabó Dezső abban az életkorban ugrik neki a magyar állapotoknak, amelyben napjaink egyetemsein szemináriumai dolgozatokat írnak az ifjak, és íratják velük nem ritkán újra tanáraik. Az elszámolás szükséges, de ez generációk feladata lenne,

⁴⁷ SZABÓ Dezső: *Pro Mansardo (Hugo tata és én)* = SZABÓ: i. m. (1991), 816.

⁴⁸ BÁN Zoltán András: *Aki gyűlölte az olimpiát* = *Unikornis*, 2018. 08. 06.
<http://www.unikornis.hu/kultura/20160802-szabo-dezso-berlini-olimpia-fajvedelem.html>

⁴⁹ SZABÓ: i. m. (1996), 22.

⁵⁰ KOVÁCS Dávid: *Szabó Dezső nemzetszemlélete az 1910-es évek első felében* = *Valóság*, 2014, 5., 38.
https://epa.oszk.hu/02900/02924/00017/pdf/EPA02924_valosag_2014_5_019-033.pdf
Idézi még MOLNÁR Gusztáv: *A fiatal Szabó Dezső* = SZABÓ Dezső: *Életem I.* Bukarest, Kriterion, 1982, 6–7.

hiszen generációk halmozták föl az elszámolandót. Ha nem adunk hosszabb időt magunknak, forradalom, anarchia és belőlük következő még mélyebbre süllyedés következhet. A szintézis, a mindent együttlítás, az analízis hiánya nem vezet gyakorlati megoldásokra, világjobbításra. Szabó Dezső emlékirataiban szerényen megjegyzi, „[e]gész bizonyos: végzetesen: az elképesztő legabszolútabb szintetikus lelki alkat vagyok”.⁵¹ A magukat megváltónak hívó forradalmárok általában nagy önbi-zalommal rendelkező gyakorlati szintetizátorok, a demokraták inkább visszafogott analitikusok. A demokraták számára egynek sem görbülhet meg a haja szála. A forradalmárok szerint az abszolút szellem gyalogol végig a történelmen. Nem csak hajszál nem görbülhet, de pusztulhat bármi, ami az útjukban áll. Az analitikusok kísérletet tesznek arra, hogy tisztázzák, miről beszélnek. A szintetikusok még a fo-galomvizsgálat előtt nagy víziókban egyesítik irracionális (mert analizálatlan) esz-méiket.

A kérdés, a fő kérdés, amely immár kétszáz éve foglalkoztatja az elméket, hogy milyen módon, milyen politikai formában éljenek együtt a Kárpát-medence népei. A kérdést egyetlen helyi megváltó sem fogja megválaszolni és megoldani, már csak azért sem, mert rengetegen nem értik, csak egy nyelvet beszél a medence sok nyel-ve közül. Három-négyszáz éve teljesen világosan megfogalmazottan áll előttünk, hacsak nem kétezer-ötszáz éve, hogy a jó állam és a jó együttélés alapja az igazsá-gosság. Egyszerű és összetett fogalom. Egyszerű megérteni, rendkívül összetett tár-sadalmi-politikai szinten megvalósítani. A világnak ezen a táján mindmáig egyáltalán nem sikerült a jogalkotásban és a végrehajtásban átfogóan érvényesíteni. Az érde-kek érvényesítésének fogalmát értik a Kárpát-medence politikusai, az igazságosság cselekvővé tételét nem, politikai-jogi megvalósítása egészen más technikákat igé-nyel. Ezért az acsakodás, ezért a fiatal nemzedékek türelmetlensége, és e kettő együttesen akadályozza a kibontakozást, a társadalmi, de előtte az egyénekét.

Mi volt itt? A módszertan

A kiegyezés utáni Magyarország ezer év ezernyi sebtől szenvedett. Az elüszkösö-dött sebeket vagy testrészeket ki kell metszeni, a vérzőket be kell gyógyítani. Ez minden gyógyító tudomány alapja, de hogy melyik seb milyen jellegű, egész más vizsgálati módszerekkel állapítható meg, mint az orvostudomány esetében. A tör-ténelem, a társadalom esetén egyáltalán a történelem és a társadalom fogalmainak lehetséges értelmezései, a diagnózis és a gyógyító mód is vita tárgya, nem lehet, vagy nem szabadna úgy kísérletezni, mint a gyógyszerészeti vagy élettani kutató laboratóriumokban. Ha a társadalommal kísérleteznek, akkor az emberekkel kísér-leteznek. A szocializmus kísérlete így morális és az ember ellen elkövetett bűnök rendjében ugyanaz, mint diktatúrák orvosi kísérletei egyes élő embereken. Az ember egyedein vagy társadalmain végzett kísérletek rendre szörnyűségre, szenvedésre,

⁵¹ SZABÓ Dezső, *Életeim I.* Bukarest, Kriterion, 1982, 48.

terrorra vezetnek. Az önmagát mindvégig terrorral fenntartó kommunizmus emberkísérleteket hajtott végre, egészen bukásáig zavartalanul „a szocializmus kísérletéről” beszéltek. Vezetőit, végrehajtóit, akik soha egy pillanatig nem mutattak megrendülést bűneik miatt, nem kértek bocsánatot és nem is vezekeltek, mindmáig nem állították bíróság elé az emberiesség ellen elkövetett bűneikért. A történetírás és a közmorál sem ítélte el őket. Szabad lábon maradhattak, a politikai életben is részt vehettek, továbbra is a legmagasabb pozíciók elfoglalásával. A „szocializmus emberkísérletének” kísérletezői az egykori kísérleti (ma kelet-európai) országokban kiemelt nyugdíjakat, az új magánvállalatokban vezető pozíciókat élveznek, többen köztük milliárdosok.

A normatív diskurzus képviselői szerint stabil, teherbíró együttélést csak igazságosságra lehet alapozni, legyen az gazdasági, politikai, képviseleti, etnikai, elosztási. Ez a diagnózis és a gyógyítás elve is. A társadalmi igazságosság közmorálban és törvényhozásban való stabilizálásának egyik feltétlen feltétele az emberiesség elleni bűnök elítélése, a bűnösök felelőssége vonása.

A múlttal kapcsolatban fel kell tennünk a kérdést, az igazságosság megvalósulása volt-e az 1849/1849-es szabadságharc eltiprása, a kiegyezés, Trianon, a második világháború vagy akár az 1989 előtti világ. Ha nem, mint ahogy senki nem fogja azt állítani, hogy az volt, fel kellene tárnunk, hogy melyek voltak az igazságtalanság elvei, megnyilvánulásai, intézményei, ideológiái. Egy következő lépésben pedig az a kérdés, lehetséges-e és hogyan az igazságosságra alapozott együttélés fogalmait a Kárpát-medence számára megfogalmazni. Könnyen mondhatnánk, hogy a megfogalmazás egyszerű, de ez tévedés lenne. Ugyanis nem az általános elvek meghatározásáról van szó, ezek régóta ismertek és sokfelé meg is valósultak, hanem sajátosan egy történeti régióra való alkalmazásáról, ahogy napjaink mediális nyelvén mondják, applikációjáról.

Volt-e itt valaha igazságosság? Milyen igazságosság lehetséges itt? Nem nagy találmányt ismertetünk, ha kijelentjük, egyes egyedüli gyógymód a sebekre az igazságosság megvalósítása, lehetőségének tartalmi és formai kutatása a régió számára. Egy ilyen kutatás feltétele az lehetne, hogy a munkában valamennyi Kárpát-medencében élő nép részt venne, és a vizsgálat valamennyi lépésében minden nyelvi, etnikai, kulturális érzékenységet figyelembe vennének. Tartalmában pedig azt, hogy minden megállapításában visszautalna arra a folyamatszerűsége, amelyet az igazságosság alapvető megfogalmazásaként fogadtak el Immanuel Kant és John Rawls elméletei nyomán. A gond mindig az volt, hogy a Kárpát-medencében a kormányt és az államot nem birtokló népek akartak beszélgetni az állam vezető népeivel, akik azonban a kormányrúd birtokában nem akartak egyezkedni. Óvodás jelenetek a nagypolitikában. Enyém a játékautó, nem adom.

E kérdések tárgyalása messze vezetne, itt pusztán azt vizsgáljuk, hogy Szabó Dezső meddig jutott e kérdések tárgyalásában.

Mi lehetne?

160 Szabó Dezső *Új magyar ideológia felé* című művével (1923) az első világháború utáni magyar közállapotokat vizsgálja. Súlyos kritikával illeti a korábbi korszakot, annak államkonstrukcióját, amelyet „gondolkodás és lelkifurdalás nélküli géprészekké idegez[ett] be egy félévszázados abszolúte központosító politika”⁵². Frappáns diagnózis fél mondatban. Platón már két és fél ezer éve felismerte az elvet, hogy egy állam nem lehet tartós, amelyet arra alapoznak, hogy ne gondolkozz, ne legyen lelki ismeret-furdalásod, legyél eszköz, hiszen épp az egyes ember legfontosabb képességeit semlegesíti, az észet, a morált és a szabad cselekvést. Olyan adottságok, amelyek nélkül jó állam nem alapítható, hiszen az államot emberek tartják fenn, akik akkor támogatják, akkor válnak híveivé annak, ha valódi képességeikre, ügyességeikre, eszükre és felelős szabadságukra építik azt. Ha *ők maguk* arra építik, mint alapítói. Egyébként az állam mindig idegen marad számukra, amelynek törvényeit nem képesek követni. Amennyiben az állam területén élőket nem emberként tekintjük, az államot nem emberi mivoltuk, gondolkodásuk, szükségleteik és cselekvéseik meghosszabbításának és megkönnyítőjének, nem az ő teremtményüknek és függelmüknek, akkor az állam tudatos és harmonikus fenntartásában nem is számíthatunk rájuk. Sem a látszólag békés hétköznapiakban, sem a válsághelyzetekben. Azért csak látszólag békés egy ilyen állam háború nélküli állapota, mert valódi béke csak emberek közt lehetséges, akik megegyeztek, akik a megegyezést magukra és embertársaikra nézve igazságosként és ezért kötelezőként ismerik el. Vagyis olyan emberek közt, akiket az államalkotó teljes emberi mivoltában elismer mint olyant, aki éppen ebben az elismert mivoltában maga államalkotó.

Tegyük hozzá, egy ilyen államban nem létezik a „kisebbség” lekicsinylő, lefokozó és a faj elválasztó fogalma sem. Márpedig ez utóbbi Szabó Dezső fogalma, amikor a többi Kárpát-medencében élő népcsoportról beszél.⁵³ Minden egyes ember önmaga egyetemes teljessége, abszolútum. Önmaga világegyetemének középpontja. A világegyetem pedig nem lehet elszigeteltségben, nem lehet faj. Igazságosság csak világegyetek közt lehetséges, nem a fizikaiak, hanem a morálisak, a szubjektívek, a felelősek közt.

Az embernek van tudata, az embernek van énje, az ember személy, ő rendelkezik tudással, morállal, művészettel. Sem az embernél kisebb egységek (egyéb élőlények, sejtek, kövek), sem a nagyobbak (társadalmak, bolygók, csillagok, galaxisok) nem rendelkeznek ezekkel. Az egyes ember hordozza mindezt, ahogy Ady minden személy- és transzcendentális filozófiát összefoglalóan írja, „Vagyok, mint minden ember: fenség, / Észak-fok, titok, idegenség, / Lidérces, messze fény, / Lidérces, messze fény.”⁵⁴

⁵² SZABÓ: i. m. (2002), 3.

⁵³ Vö. pl. SZABÓ: i. m. (1991), 54.

⁵⁴ ADY Endre: *Sem utódja, sem boldog őse ... = Ady Endre összes költeményei*. Bp., OSZK, Magyar Elektronikus Könyvtár.
<https://mek.oszk.hu/00500/00588/html/index.htm>

Az ember „titok”, rejtély, magát alkotja meg gondolkodásával, ha nem, hát szörnyé válik. Minden gondolkodás és minden etika az egyénre összpontosít, belőle indul ki és hozzá tér vissza. Ki gondolkodik, ha nem az egyén? Ki morális, ha nem ő? Szókratész az egyes ember véleményét, moralitását próbálta feltárni és formálni, de már előtte Homérosz is az Antigonében az embert jelölte meg, mint a legfélelmetesebb, leginkább háborzongató és titokzatos lény, sőt szörny, miközben a magyar fordítás eufémisztikusan „csodálatost” ír („Sok van, mi csodálatos, / De az embernél nincs semmi csodálatosabb.”)⁵⁵. Arisztotelész metafizikájának kiinduló pontja az ember. A teremtéstörténet az embert mint egyes embert nevezi meg Isten képmásának és nem az embereket. Isten nem tömeget teremt, hanem egyetlen embert, majd társat számára, akiknek megadatik a szabadság és a felelősség vállalásának lehetősége. Morális tragédiájában Madách sem tömegeken keresztül, hanem az egyes ember beállítódásán keresztül mutatja be a történelem változásait. A kétezer éves keresztény teológia és filozófia az egyén moráljára épít, Boethius személydefiníciójában nevezi az embert oszthatatlan és kommunikálhatatlannak. Descartes minden tudásnak a helyét az emberben határozza meg, Immanuel Kant szerint minden tudás és etika feltétele a szubjektum.

Az individuum jelentése nem osztható, *in-dividuum*. Csak az egyedi ember gondolkodik, szabad, morális, felelős. Nincs kollektív gondolkodás, kollektív moralitás és felelősség. Az én gondolkodom közvetlen tudata és az én valóságához való közvetlen hozzáférés csak annak adatik meg, aki kimondja, *én*. Ő, és mindenki más, csak ahhoz az egyetlen énhez férhet hozzá privilegizáltan, belülről. Ez a belülről megélt, megtapasztalt valóság az egyéni ember, a közösség, az egész emberiség fenntartója. Nem egyedül, hanem a többi hasonló helyzetben lévő emberrel. Természetesen nincs egyén közösség nélkül, a nyelv, a sok ember formálja az egyes embert, de a középponti csomópont, az oszthatatlan az egyes ember. Ennélfogva az individuum nem csak megkerülhetetlen, hanem mindennek a középpontja: önmaga világának és ezáltal az egész emberi világ fennállásának. Az individuum így politikai is, a politikát, az együttélés formáit alakítja, de a politika előtt ott van az individuális tudat (másfajta tudat nincs is), az *én gondolkodom*, amelyet soha nem tehetünk zárójelbe, hiszen minden politika feltétele.

Ahol nincs kiegyensúlyozott, az egyes ember tudatáig eljutó és azt felelőssé tevő igazságosságköztudat, ott a Hobbes-féle *mindenki harca mindenki ellen* tombol akkor is, ha az éppen nem fegyverek használatában nyilvánul meg. De úgy fog manifesztálódni, ha fordul a történeti helyzet. Mint ahogy fordult is, nem is egyszer e régió utolsó kétszáz éves történetében. És akkor jön a mindenki bosszúja min-

⁵⁵ Szophoklész: *Antigoné*. Ford. Trencsényi-Waldapfel Imre.
<http://mek.niif.hu/00500/00500/00500.htm>

A német fordításban *Ungeheur* szerepel, aminek jelentése *szörny, szörnyeteg, borzadály, szörnyű*. Ki-számíthatatlan, minden kegyetlenségre, de minden csodára képes.

„1. Stasimon (332–375) Chor. Zahlreich ist das Ungeheure, doch nichts/ungeheurer als der Mensch.”

Sophokles, *Antigone*, übersetzt von K. Steinmann, Stuttgart, Reclam, 2016.

<https://www.reclam.de/data/media/978-3-15-019244-3.pdf>

Vö. ehhez a tanulmány második mottóját és a hozzá tartozó megjegyzést, amely szerint a szörny távoltartása a gondolkodás fegyelmzése.

denkin, amely még rosszabb, mint a harc. A harcnak adható racionalitás és vég, a bosszúnak nem.

Ha nem igazságosságra, felelősségre és szabadságra alapítunk államot, hanem egy gépezetet tervezünk meg, akkor nem emberekre, hanem gépi alkatrészekre, húsdarabokra építjük, és a kényszeresen összetartó erő széthullásával, Szabó Dezső szavaival „máról holnapra külön-külön vonagló, egymás ellen hadonászó mozaikdarabok alaktalan, kaotikus tömege”⁵⁶ lesz. Ez Trianon. Ez az, amit a normatív diskurzus módszerével akár 1867-ben, akár 1849-ben meg lehetett volna jósolni. És feltehetjük a kérdést, ma meddig jutottunk a magyarországi politikában. És tovább, „akik az állam sorsát addig intézték, a megidéző történelmi óra első ütésére szétszaladtak, mint hamiskártyások, ha a rendőrség kopogtatását hallják a klub ajtaján”⁵⁷. Nem ez történt 1989-ben, a kommunizmus bukásakor, hogy valami rejtélyes erő vagy biztatás hatására rövidesen visszaoldalogjanak az örökké velünk élő kártyások, hogy most már ne kommunistaként, hanem új nevű pártokban folytassák a pártban megkezdett barlangi játszmaikat? Az *individuális haszon* játszmáit, amelyek során eszük ágában sincs államot a normativitás alapján alkotni.

Szabó Dezső a magyarországi közállapotok igazságtalanságát sajátosan „magyar revolúcióval” kívánja megoldani, „*a magyar forradalmat a magyarsággal, a magyarság érdekében*”.⁵⁸ Két kérdés merül fel, az egyik, hogy *hol* kívánja ezt a nagy változást megvalósítani, másrészt pedig, hogy *kivel*. A magyar nép történelmi nyomorát, kilátástalan helyzetét, számtalan vereségét hatalmas történelmi erőkre vezeti vissza, sajátos módon csak éppen nem magára arra, amit ő „magyarságnak” nevez. Ha ezen a magyar nyelvet mint első nyelvet beszélőket érti, akkor alapvető tényezőkként kellene figyelembe vennie, hogy 1. ez a nyelv elszigetelt Európában, 2. a kiegyezés idejében a Kárpát-medence lakosságának is csak alig több mint ötven százalékának volt magyar az anyanyelve. A *hol* és *kivel* kérdésre tehát megnyugtatóan sem nyelvi, sem geográfiai választ nem tudunk adni. Ha ugyanis a magyar nyelvben, ennek erejével és fogalmaival kíván forradalmat, akkor a történelmi Magyarország területén az ott élők több mint negyven százaléka kizáródik ebből, ők lesznek a „kisebbség”, amely fogalomról az imént mutattam be, hogy tarthatatlan mind morális, mind politikai értelemben. E kizárással elvetjük egy későbbi forradalom csíráját és biztosítjuk a „forradalommal” létrehozott állam szétesését.

Az sem világos, hogy mit ért forradalmon, és milyen jellegű (gazdasági, politikai, etnikai, kulturális) forradalom lebeg a szeme előtt. A forradalom fogalmát történetileg a francia forradalom főbb vonásain mutatja be, hangsúlyozva, hogy értelmezése a magyar viszonyokra nem ültethető át minden további nélkül.⁵⁹ Alaptézise szerint az emberiséget az élősdiség mozgatja: mindenki élősdi akar lenni, kitermeltebből a kitermelők közé jutni. A francia forradalom nem volt más, mint a megrögzött kiter-

⁵⁶ SZABÓ: *i. m.* (2002), 3.

⁵⁷ Uo., 3–4.

⁵⁸ Uo., 9.

⁵⁹ Vö. SZABÓ: *Az ellenforradalom természetrajza* = SZABÓ: *i. m.* (2007), 263–264.

melési struktúrák felrobbantása, a kártyák újraleosztása, a kártyázók csoportjainak újraalkotása. „A francia Forradalom nyomán kirobbanó demokratikus szabadverseny megeremtette a zsákmány-Állam modern fejlődési formáját, a *részvénytársaság Államot*.”⁶⁰ Szabó Dezső metahistorikus történet szemléletével kételkedik abban, hogy az ember mélyén rejlő élősködő ragadozó fogalmi vagy politikai forradalmakkal felszámolható lenne.

Ha imént említett eszmefuttatásában politikai forradalomra utal, amely a legvalószínűbb, akkor vagy az egyetemes igazságosság eszmény minden szinten való megvalósítását, vagy valamiféle „magyar igazságosságot a magyarnak” eszményét érti a fogalom alatt. Ez utóbbi az említett sokrétű elszigeteltség és a törvényszerűen meghatározódó *kisebbség* fogalom tarthatatlansága miatt a legnagyobb igazságatlanságot generálná azokkal szemben, akik nem tartoznak a magyar etnikai, nyelvi vagy kulturális örökséghez. És történelmi távlatokban pedig főként és elsősorban azokkal szemben, akik a magyar etnikai-nyelvi közösséghez tartoznak. Ha viszont egyetemes elvek szerint kíván átalakítani, akkor nem magyar, hanem a többi nyelvvel, néppel közös út lesz. Ha pedig közös út az egyetlen járható, akkor a tanulás, a képzés az alapja.

Ezzel pedig ahhoz a kérdéshez jutunk, amely a legnagyobb ezeréves feladata lett volna az itt élő népességnek: a tanuláséhoz. Szabó Dezső a demokratikus fejlődés alapvető összetevőjének látja az „iskolai nevelést”, az oktatást, és ezzel megegyezik minden demokráciateoretikussal.⁶¹ Dewey a bolsevik forradalommal szemben azt állítja, ha igazságosságra alapozott demokráciát akarunk, akkor nem forradalmat kell csinálni, hanem jogilag megalapozni az államot, és a lehető legmagasabb szintű széles körű tanítást és oktatást kell biztosítani. Dewey kísérleti iskolát is alapított, Szabó Dezsőnek viszont oktatási javaslata általánosságban marad, nem teszi fel a saját korától napjainkig és már jóval előtte is égető kérdést, miért nem veszi kezébe a magyar nép saját oktatását a falu a kis közösségek szintjén, miért nem épül fel önerőből a „magyar paraszt” igényéből eredően a nép önképzése. A mulasztást, a hibát mások felelősségébe tolni mindig az egyszerűbbnek és kézenfekvőnek tűnő út, ennek nemcsak a marxizmus a példája, ahol soha nem a marxista, hanem mindig a másik a kizsákmányoló.

Látjuk-e magyarjainkat akár napjainkban is saját elhatározásból és elköteleződésből a lehető legmagasabb szintű idegennyelv-tudásra, filozófiai, irodalmi, művészeti képződésre törekedni? Látjuk-e, hogy fiataljaink, családjaik, szüleik motivációját követve addig nem nyugszanak, amíg felsőfokú szinten nem beszélnek-olvasnak-írnak angolul, németül, franciául, spanyolul és a többi nyelven? Olvassák-e a klasszikusokat, keresik-e minden erejükkel a teljes emberi életet, felteszik-e a kérdést, hogy mit is jelent az emberi teljesség és van-e ilyen, hogy mit jelent gondolkodni, együtt élni? Mit jelent magyarul beszélni, hogyan viszonyul nyelvük és a nyelv által hordozott értékrendszer a többi nyelvhez és azok értékrendszereihez? Hány ma-

⁶⁰ SZABÓ: *i. m.* (1991), 20.

⁶¹ Vö. SZABÓ Dezső: *A magyar jövő alapproblémái* = uő: *Az egész látóhatár*. Bp., Püski, 1991, 600.

gyarországi magyar tudna ezekre a kérdésekre szabatos választ adni ezer év európai lét után? Mert ha nem tudunk válaszokat adni vagy elmondani, miként gondolkodunk ezeken a kérdéseken, akkor európai létünk még nem *jelenlét* és nem *ittlét* (*Dasein*). Hányan mondanák, igen, erre törekszünk, nyelveket tanulunk, magyar és külföldi irodalmat olvasunk, klasszikus zenét hallgatunk, tanulmányozzuk a gondolkodástörténet nagyjait és igyekszünk az igazságosság fogalmát megérteni, törekszünk a szomszéd népek megismerésére és megértésére? Ha kevesen lennének, és ennek következményeit értenénk, teljes erőbedobással az érdeklődés, a belső motiváció felkeltésével kellene törődnünk.

Álljon itt Szabó Dezső prózakölteménye, egy bekezdés az egyik tanulmányából, ahogy ő a magyart vagy a magyarságot leírja! Bennfoglalt válasz a felvetett kérdésekre, újabb metakérdés generálásával: ilyen belső közegben és akkori vagy mostani világtörténeti kényszerek közepette vajon milyen további kérdéseket kell megfogalmaznunk napjainkban, és vannak-e megvalósítható javaslataink, főleg van-e széles támogatottságú, tehát átfogó politikai erő és morális elhatározás, a kitartás képessége egyesekben az esetleges szélesebb körben elfogadható javaslatok megvalósításának végigvitelére. „Hol van hát a magyarság? Szétszórva a rög nehéz szélei között sáros, csúf, embertelen falvakban, kisablakú, nagyrészt egészségtelen házakban, az úr és a zivatar félelmei között: él a magyar paraszt. Ő őrizte meg az ősi pszichét: minden védő, minden termő és alkotóerőnk. Az édes magyar nyelv századokon át az ő mély föld-lelkének meleg titkaiban rejtőzött. Ő fizette ezer esztendő véres-aranyos történelmi dáridóját. A világháború szörnyetege az ő húsából, az ő véreből táplálkozott. A két forradalom alatt ő volt az egyetlen szilárd talaj, az egyetlen megtartó erő. Ő őrzött meg mindent, ő adott mindent, ő terem mindent. Ő az egyetlen történelmi osztály: a magyarság. [...] Mi lenne a sorsa ennek a magyarságnak egy esetleges ellenforradalmi uralom alatt? Az idegen kizsákmányoló osztályok, idegen középosztály és idegen bürokrácia kezében csak vad-íramú éhségek vak zsákmánya lenne. Ennek a fajnak, mely Európa legintelligensebb, legemberibb, legmélyebb kincsű népe: pokol volna a mai napja, és nem volna holnapja. [...] Az ellenforradalom egyetemes halált jelent a magyarságra. Jelenti minden értéke, minden ereje eltaposását. Jelenti a magyarság tervszerű kiűzését, kigyilkolását vére, szenvedése, munkája szent földjéről. Jelenti az idegen harácsolók végleges hódítását.”⁶² A házak ma már egészségesebbek, ablakaik nagyobbak. Kérdés, hogy a Kárpát-medence többi népe, amelynek feltehetőleg vannak hasonló kortárs gondolkodói, akik hasonlókat állítanak saját népükről, aláírnák-e ezt a jellemzést. Vajon a struktúrákat átnevezve, a szolgabírónak és Döbröginek más nevet (polgármester, pártigazgató) adva, az önállóság, az autonómia, a közösségalkotás, a gondolkodás mennyi fénye jutott be a modernebb házakban rejtőzködő elmékbe? Fény, amely ma már nemcsak a nagyobb ablakokon, de az elektronikus eszközök képernyőin keresztül is érkezik(ne).

Mit jelent önállóan gondolkodni? Nem várhatja egyetlen nép, egyetlen közösség sem, hogy erre más vezesse rá. Miért is? Mindenkinek, minden egyes individuum-

⁶² SZABÓ: i. m. (2007), 266.

nak, egyének csoportjainak éppen elég gondja van saját magával: minden egyes embernek meg kell küzdenie saját élete tér- és időbeli, pszichológiai, gondolati és tehetségbeli végességével. Miért emeljen föl bárki is valaki mást, másik közösséget, másik népcsoportot vagy népet saját családtagjain kívül, akik a biológiai, pszichológiai, közösségi törvények által rá bízottak? Amikor tehát forradalomról beszélünk, akkor annak fogalmát kellene tisztázni, és amíg nincs meg a gondolkodás, a kultúra, a megismerés és a jóság kiművelt szándéka, addig forradalom jóra nem vezethet. Minden nem spontán, ideológiai alapú társadalmi vagy politikai forradalom pusztulásba vivő emberkísérlet. A kultúrára, a megismerésre, az etikára alapuló széles körű társadalmi szándék nem forradalomra, hanem békés társadalmi átalakulásra vezet(ne) a jogalkotás eszközeivel.

Írástudatlansága, nyelvi elszigeteltsége, viszonylagos műveltséghiánya, tenger nélküli geográfiai bezártsága miatt a Kárpát-medencében élőket váratlanul érte az elmúlt évszázadok technikai-civilizációs fejlődése, a földrajzi és gazdasági tér kitágulása, az úgynevezett kapitalizmus kibontakozása. Ez utóbbi eredetileg, bár nem kizárólag az alkotóerő megnyilvánulása is, a felelősség vállalása saját és sajátjaink sorsa iránt. Az élet anyagi feltételrendszerének történetileg legsikeresebb biztosítása. Az itt élő emberek nagy része nem tudott mit kezdeni azzal a félelmetes gazdasági haladással, amelyben a nyugati népek szerves fejlődés során részesült. Amikor történelmi esély kínálkozott, és ez nem egyszer fordult elő, éppen az organikus nyelvi és kulturális összekapcsoltság hiánya miatt rendre elszalasztották a lehetőséget, mintha csak értetlen nézői és nem cselekvő meghatározói lettek volna saját sorsuk alakulásának. Az esélyt csak akkor tudták volna megragadni, ha közülük sokan járták volna a világot, nyelveket beszéltek volna, elsajátították volna azokat a mesterségbeli, cselekvési, technikai, kommunikatív és gazdasági készségeket, amelyek a gyors változásokhoz való alkalmazkodás feltételei. „Ha a magyarság kebelében lettek volna kellő szervezett erők, a szükséges szellemi horizonttal felkészülve: ez lett volna a magyarság forradalma, hatalmas evolúciója, élethez jutása az ezer éven át elnyomott és kizsákmányolt fajnak.”⁶³ A *ha* és a *volna* nem történelmi fogalmak, a *van*, a *megcsináltuk* a történelem kategóriái. A *ha* és az *akkor* a gyakorlat, a morál, a jövő lehetősége. *Ha* és *volna*, *ha lett volna*: a szellemi horizont. Honnan jön? Önmagától. Kinek van, hol van? Az egyes embernek, az egyes embernél. Az egyén szellemi horizontja saját munkájából, saját törekvéséből jön. Saját tanulásából, képződéséből, igényéből. Ha onnan nem, akkor sehonnan.

Felkészülés? A magyar népnek volt rá éppen ezer éve. Akinek ezer év nem eleendő, annak mennyi kell? Ismer valaki olyan népet, amelynek ezer év esély után a történelem újabb lehetőséget ad? Egy nép, amelyet ezer évig elnyomtak és kizsákmányoltak? Az elnyomás és a kizsákmányolás köztudottan tizenkilencedik századi fogalmak. Ha nincs fogalom, nincs annak megfelelő cselekvés, legfeljebb történetek vannak. Vagyis nem kizsákmányolás volt, pusztán viszonyok, amilyenek a világ minden részén fennálltak a technikai fejlődés, a gépek megjelenése előtt. Nyomor és elmaradottság? A mások által vezetetés és önállótlanlás a mások vagy a magunk

63 SZABÓ: i. m. (2002), 9.

hibája? Immanuel Kant az önállótlan-ságot önmaga által önmagának okozott hibának, bűnnek, önmaga iránti tartozásnak (*selbstverschuldet*) nevezi. „A felvilágosodás az ember kilábalása maga okozta kiskorúságából. Kiskorúság az arra való képtelenség, hogy valaki mások vezetése nélkül gondolkodjék. Magunk okozta ez a kiskorúság, ha oka nem értelmünk fogyatékoságában, hanem az abbeli elhatározás és bátorság hiányában van, hogy mások vezetése nélkül éljünk vele. *Sapere aude!* Merj a magad értelmére támaszkodni!”⁶⁴ Jellemző a Magyarországon élő emberekre ez a típusú gondolkodás? A média megnyilvánulásaiból, a hétköznapi kommunikációban az a benyomásunk támad, hogy az emberek felnőttek, bátran elmondják véleményüket, amelyet önállóan és szabadon alakítottak ki és folyamatosan felülvizsgálhatnak, mások vezetése nélkül gondolkodnak, saját értelmükre támaszkodnak.

A közösségi sors tévelygése gondolatlanságra és az ebből következő képzetlenségre, tájékozatlanságra, fejletlenségre, „fejetlenségre” és tehetetlenségre vezethető vissza: „kellő felkészültségű szervezethez még a csírája sem volt a magyarság kebelében”.⁶⁵ A legnagyobb hiány, mert jövőtlenséget hordoz: a csírahiány. Szabó Dezső egy időben a „szociáldemokrata munkásságot” látta a jövő hordozójának, miközben „végzetes sodródással volt benne az események rohanásában”, de azért jellemző volt rá „csodálatosan fegyelmezett, intelligens, tanulni vágyó [...] életalkotó hite”. Aki fegyelmezett, az nem sodródik és nem rohan; a tanulni vágyó, az életet alkotni akaró pedig bizonyítson.

Sorait száz évvel ezelőtt írta. Ennyi ideje volt az állítólag élethitű munkásságnak a tanulásra. Hol vannak a nagy művek, a nagy tudások, a nagy egyetemek, hol van a száz év alatt megszerzett kiemelkedő műveltség, amelynek segítségével az „életalkotó hit” gyakorlattá és társadalmi valósággá válik? Ismét a *ha*. „Ha ez a nagyszerű elem lett volna abban a helyzetben, hogy megvalósítsa [...] az evolúciót: csinált volna igazi szocializmust, csinált volna igazi demokráciát.”⁶⁶ Történelmi értelmetlenség azért siránkozni, hogy ha helyzet lett volna, mi mindent csinált volna. A labdarúgás nyelvén: ha gólhelyzetben lett volna, talán belőtte volna. A történelem azoknak áll, akik a helyzetet megteremtik és kihasználják. A felkészült csapatnak és a góllövőnek. A történelem soha nem kínált semmit tálcán; vagy ha igen, akkor legalább annyit el is vett. Csak annak kínált, aki kínálatot magának, aki megszerezte az előtte heverőt, aki nem engedte, hogy elvegyék a megszerzett javakat. Aki képezte magát, aki eszközeit állandóan fejlesztette és munkára fogható állapotban tartotta, aki állandóan éber volt, aki nem engedte a mécses kihunygni, aki nem ásta el talentumát. Szabó Dezső sietős írásmódjában újra meg újra adósa marad, hogy elmondja, mit ért kifejezésein, és azok miként ültethetők át a valóságba. Mi is az „igazi” demokrá-

⁶⁴ Vö. KANT, Immanuel: *Válasz a kérdésre: Mi a felvilágosodás* = uő: *Történetfilozófiai írások*. Bp., Ictus, 1995–1997, 15.; KANT, Immanuel: *Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?* (1783) = KANT, ERHARD, HAMANN, HERDER, LESSING, MENDELSSOHN, RIEM, SCHILLER, WIELAND: *Was ist Aufklärung?* Stuttgart, Reclam, 1983, 9.
https://homepage.univie.ac.at/henning.schluss/seminare/089-Bildung-Politik-%D6ffentlichkeit/TEzte/Mendelssohn_aufklaerung.PDF

⁶⁵ SZABÓ: *i. m.* (2002), 10.

⁶⁶ Uo., 11.

cia, az igazi szocializmus? Mitől lesz igazi, milyen elvek alapján? Hogyan lehet megvalósítani? Végiglapozhatjuk a sok ezer leírt oldalt, sehol egy megvalósíthatósági receptmelléklet a felkapott, majd elejtett fogalmakhoz.

Mielőtt kérdéseink merülnének fel az igazi demokrácia és szocializmus fogalmát illetően, Szabó Dezső megnyugtatja olvasóit: „És az igazi szocializmus, az igazi demokrácia az ország lakosai közt a legégetőbbben a magyarságnak az érdeke: egyetlen lehetséges életútja.”⁶⁷ Tehát újból és újból magyar demokrácia, magyar szocializmus és a többi nép kizárása. A negyven százaléknak ez nem igazi érdeke? A németek, a szlávok, a románok? Szabó Dezső vállveregetéssel intézi el törekvéseiket: „Az ország germán és szláv lakosai derék, munkás-, általában jó magyarérezésű népek. Bár természeti adottság, tehetség szempontjából kétségtelenül jóval a magyar faj alatt állnak.”⁶⁸ Wow (ejtsd: *vau*)! – mondaná egy angolszász, ha értene magyarul.

A nemzeti arrogancia magasiskolája, habár Szabó Dezső hol a magyarság uralmát akarta megteremteni a többi népcsoportot vállveregetéssel lesajnálva, hol pedig, ahogy Kovács Dávid hivatkozik, úgy véli, „nincs olyan irodalomtörténeti munka, amely megkísérelte volna bemutatni azt a »jelentékeny hozzájárulást, melyet a magyar szellem nem magyarfajú lakótársainak köszönhet«.”⁶⁹ Tehát a vállveregethetőség kiérdemlésénél nagyobb a teljesítmény.

A gondolatmenet itt el is éri azt a színvonalat, amikor nem sok hiányzik, hogy a mai olvasó véglegesen félretegye a könyvet, de vegyük figyelembe Hegedűs Géza állítását, „[n]emegyszer az az olvasó benyomása, hogy ez az író elmebeteg, de néha kiderül, hogy nagyon is józan és nagy felkészültségű nyelvész és irodalomtörténész”.⁷⁰ Ez is, az is – színe és fonákja, önmagának is, ahogy életrajzában az elvekről megállapítja.

Megtudjuk, hogy az idegen „biológiai” népek honi megtelepedettjei azért, hogy megszeressenek bennünket, magyarokat, számos vezető pozíciót kapnak, nem is keveset, éppen annyit, hogy a magyarok kiszoruljanak saját sorsuk intézéséből, akiknek pusztán a katonaság és a hősi halál marad osztályrészük. Ezen változtatandó Szabó Dezső a magyarság szerveződését javasolja a többi itt élő népcsoporthoz hasonlóan.

Nemzeti haladás

Szabó Dezsőtől feltehetőleg nem vitatható el a magyar népet féltő aggodalma. A magyarországi történeti, gazdasági állapotokra vonatkozó diagnózisa azonban egyoldalú és minden valódi hasznosíthatóság nélküli. Egydimenziós a betegség feltárása, nincs gyógymód. Ott állnak az idegen erők, amelyek mindent megtesznek

⁶⁷ Uo.

⁶⁸ Uo., 33–34.

⁶⁹ KOVÁCS: *i. m.* (2014), 26., 36. Idézi: SZABÓ Dezső: *Újabb irodalmunk és legújabb irodalomtörténetünk* [1913] = uő: *Egyenes úton* I. Bp., Püski, 2003, 339.

⁷⁰ HEGEDŰS: *i. m.*

a magyar nép elnyomására és kiszípolozására, alul tartására, és itt vannak a tehetőséges, tiszta magyarok, akikre jobb jövőt lehetne építeni. Nem teszi fel a kérdést, hogy hol szunnyadtak magyarjaink az elmúlt ezer évben. Ha ily nagy területű országot birtokoltak, hogy csúszott ki kezük közül. Valóban csak a La Fontaine sajt-pottyantó hollói voltak? Egyetlen nagy sajt volt, amely ezer év után pottyant ki az ezeréves holló csőréből, avagy minden nemzedék kiejtett egyet? Bármelyik is, ezer esztendő nem volt elég a tanuláshoz, a róka felismeréséhez, a sajt szorosabb megfogásához, egy jobb, finomabb sajt elkészítéséhez vagy akár egy sajt elkészítéséhez a rókának, a többit pedig magunknak?

Szabó Dezső a nemzetet is „idegen” fogalomnak tartja, és a magyar fajban látja a jövő zálogát. Nem kis szerénységgel megállapítja: „A mellveregetéssel agyonmegerlegetett *nemzet* szó helyére, melyre oly súlyosan ráfizetett a magyarság, a köztudatban *Az elsodort falu* helyettesítette be a *faj* kifejezést. E regény megjelenése óta beszél mindenki fajról, véd mindenki fajt.”⁷¹ Darwin valamivel korábban írt a fajok eredetéről, és ha nem is mindenki, de elég sokan kezdtek a fogalomról beszélni. A nemzet alkotja az államot, az egy államban élők egy nemzet. A faj eredetileg biológiai fogalom, és az ember egyetlen biológiai faj. Szabó Dezső értelmezésében a faj a biológiai, az eredetileg régóta ugyanazt a nyelvet beszélő, etnikai és etnológiai egyként elemezhető összesség. A magyar faj szervezte meg a magyar nemzetet az összes többi itt élő fajjal. Szabó Dezső szerint minden itthoni baj forrása, hogy ez a faj kiengedte kezéből a nemzet vezetését, és különféle ideológiáknak szolgáltatva ki magát, legyen az kapitalizmus vagy nemzeti konzervativizmus. A nemzet-hez hasonlóan visszautasítja a „keresztény faj” fogalmát is mint életképtelen konstrukciót.

Miközben sajnálkozik, hogy a magyar faj vesztes, elnyomják, amikor karakterizálni kell, akkor egészen pontosan adja a diagnosztikát, hogy miért történhet(ett) meg, ami megtörtént. Kérdések merülnek fel: a magyar emberek tényleg olyan szerencsétlenek és ügyefogyottak, ahogy Szabó Dezső leírja? Tudja-e, hogy a Kárpát-medence népének tanult tagjai értékelik a magyarok teljesítményeit? Hogy a nyugati országokban és az Egyesült Államokban mint rendkívüli értékre, figyelemre és tiszteletre érdemes világra tekintenek Magyarországra?

Amit Adyról poétikus módon ír, mintha egész elméletét a magyarságról egy mondatban összefoglalná. Ha ilyen lenne a magyar, akkor miért panaszkodunk, hogy vesztes? Persze nem az, nagyon sok nép nehezebb helyzetben van, és a génanalízisek korában tudjuk, hogy legalább is biológiai „faj” vonatkozásában nincs a *tiszta magyar*, amelyre Szabó Dezső számos alkalommal esküszik: „Magyar, akinél csak bravúros megvillanás lehet az akarát, hősi túlzás és azért is vitézkedés a tett, aki elduzzog a közepes könyöklő demokráciától, mint egy megríkatott mesekirály. [...] Ez a magyar, ez az erdélyi magyar, ez a magyar nemes, a verbőczis, öklös, kalodás múltnak ez a fiatal zsarnoka, megnőve a lángész arányában a byroni légio romantikus gigászává, beleszületik a megtatarozott Magyarország zagyva demokráciájá-

⁷¹ SZABÓ: i. m. (2002), 34.

ba. És amint bitang jószág lett a régi kúria, koldus anakronizmus a régi magyar úr: idejétmúlt fényűzés lett a lángész, a világ a kis közepesek tolongó lökdösése lett.”⁷² Sztereotípiák garmada. Ha mindaz igaz, amit a magyarországi emberekről és „a magyarról” ír, akkor nem igazán érthető, hogy miért akar erre az emberfajtára demokráciát építeni. A demokrácia elvi szinten, akár a kereszténység, az ember önmagán uralkodni tudó képességéből, tehát akaratából indul ki. Ha az akarat csak megvillanás, a demokrácia is csak az lesz. A hősi túlzás és a vitézkedés valóban nem a demokráciába való, ezek predemokratikus cselekvésszerűségek, amikor még nem véd a törvény, amelyet mi alkottunk, amikor nem tőlünk függ minden.

A demokrácia azért könyöklő, lökdöső, mert nincs előre kijelölt uralkodó osztály, amelynek tagjai száz és ezer évekkel ezelőtti könyöklők leszármazottai. A demokráciával együtt jár a törvény előtti egyenlőség és az esélyek egyenlősége. Ha egyenlő az esély, akkor mindenki egyenlő lehetőséggel indulhat a nyilvánosság porondján, hogy érdemeket szerezzen alkotásaival: művészettel, tudománnyal, sporttal. Nem csak anakronizmus, de felszámolódott a magyar úr, ezzel szemben a lángész nagyon is kell a demokráciának, sikeressége ezen múlik. Minél több géniuszt, alkotó, akaratot, kitartással bíró lángészt ide, akik az igazságosság, a tudás és a költészet bajnokaiként jobb világon dolgoznak, nem türelmetlenül, forradalommal, hanem folyamatos, generációkon átívelő munkálkodással!

„A magyar időtlenné vált az új időben, ahol nem a bravúr, nem hősi felbuzdulás, nem valóságot felejtő álom kell.”⁷³ Valóban nem ezek kellene. Szabó Dezső a „magyart” a múlttal azonosítja, egy olyan múlttal, amely valószínűleg soha nem volt, de ha a magyar a múlté, akkor nem lehet a jelené, azaz nem tartozik az időhöz, időtlennül elmúlt. Bár újabban ismét vitatják, kellene-e hősök a demokráciába, valójában nem kellene, legalább is nem nagy számban. A legrégebbi demokrácia, Svájc közmondása szerint boldogok az országok, amelyeknek nincs szükségük hősökre és olyan álmódosókra, akik a valóság jobbá tételére való törekvés helyett a valóságot felejtő álmokba zuhannak. „Ő nem Ady, nem egyén, ő a magyar, az örök magyar, aki halálos dárídókat tart, ha építeni kellene, duzzog, ha versenyezni kellene, gőgös úr, ha meg kellene alkudni s álmodik, mikor kenyeret kellene keresni.”⁷⁴ Örök magyar? Múlt, jelen, jövő időntúli birtokosa? Isten? Milyen prófétai felkenés, milyen megistenülés jogosítja fel írónkat az örök magyar meghatározására, milyen hatalommal foglalja el jövőnket? Ezek lennének? Halálos dárídó építés helyett? Duzzogás versengés helyett? Gőgösködés dialógus helyett? Álmodás munkálkodás helyett? Az ilyen ember és társadalma halálra van ítélve, de legalább didergésre, amint La Fontaine tücske. És didergés tényleg volt és van, de nem feltétlenül a dárídó, a duzzogás, az álmodás miatt, hanem az igazságosság törvénybe öntöttségének hiányosságai, légbuborékai és zárványosságai miatt. Ahogy Amerikában mondják, ha megteremtjük a demokrácia jogi alapjait, akkor az utána gondoskodik magáról és az

⁷² SZABÓ Dezső: *A két forradalmi költő* = uő: *Tanulmányok, esszék*. Bp., Kortárs, 2007, 101.

⁷³ SZABÓ: *i. m.* (2007), 101–102.

⁷⁴ Uo., 102.

igazságosság megvalósulásáról. Ady Endre a demokráciából nézve az azt megelőző korszakhoz tartozik.

Szabó Dezső a tőle megszokott következetlenséggel Párizs Adyra való hatását dicséri, „ebbe a magyarba [...] behullott Párizs, mint egy fogantató márciusi éjszaka, s a múltnak, a vérnek, a dacnak fia új elrívüléssel mered a felfedezett életre. Hát van költészet, mely megmondja az élet megfoghatatlan elsuhanásait, van kultúra, mely szépség és korlátlan élet, van megszélesedett emberi jövő, mely nem piszkos verseny tiprása!”⁷⁵ Egy magyar Párizsban. Nem fájnak neki azok a típusú bajok, amelyek ott ugyanúgy megvannak, mint honában. A forradalom nem csak hőseit és polgárait, de a vidéket is lefejezte, az egyetlen fej Párizs. Nem fáj neki a francia vidék politikai elkielényezése, a francia paraszt és kisember, a külvárosok lakóinak sorsa. Az elsuhanásokat megragadó költészet, a szépség, a korlátlan élet néhány költőé és gazdagé: a külföldi nem látja az emberi szenvedést, amelynek vállán, tömegépítménye oromzatán néhány költő és nagygazdag személyes jó sorsát énekl meg. Ha Adyt érdekelte volna, megtalálhatta volna ott is a maga bajait, csak éppen ez nem érdekelte. A külföldieket a díszletek érdeklik, nem a díszlettologatók sorsa. Persze a költészet más. Ady költészetet ment Párizsba tanulni, de Szabó Dezső nem erről beszél, hanem arról, hogy Ady mennyire azonosul a magyar sorssal. Ha faji sorsköltő, akkor Párizsban az ottani faji sorsköltők iránt kellett volna érdeklődnie, és tőlük tanulnia. De nem ezt tette, tehát ő elsősorban nem az volt, aminek Szabó Dezső leírja: nem ontológiai, hanem poétikai magyar volt, aki a saját versét és a saját költői sikerét kereste. Nem a valódi sors, hanem a valódi költészet érdekelte.

A nemzet és a faj szerinte már az államalapítással elkülönült. Szent István Magyarországot bekapcsolta az európai népek és a keresztény kultúra körébe azzal az áldozattal, hogy a magyar nép ősi vallását feladta, szokásait átalakította. Az új állam az élet minden területén szakértelmet, kitartó munkát igényelt, amelyekkel Szabó Dezső szerint a magyar nem rendelkezett: „A bánya, a cserebere, a házépítés mindennapi egyhangú munkájához le lehetett-e szállítani a harc viharos tetteiben tobzódó vagy a végtelen pihenésekben álmodó magyart? [...] Íme: az állam legelemibb szükségei idegent sürgetnek.”⁷⁶ Ez a városlakó mintha soha nem járt volna magyar faluban. Nyoma sincs a viharos tobzódásokat hajszólo és a végtelen pihenésben elnyugvó népi entitásnak. Diagnózisa szerint az egész magyar államot és így a nemzetet is külföldiek építették fel, a király velük keveredett családi szinten. A bejövők ugyan elvégezték a munkát, amelyre a szerző szerint a magyarok képtelenek voltak, és adókedvezményeket, hadviselés alóli mentességet kaptak, ám ebből az következtet, hogy a magyarok elvesztették egyeduralmukat saját életük fölött, egész európai létünk önkéntes hátrányba helyezkedéssel kezdődött, és úgy is maradt: „ebben az országban előny volt idegennek, tragédia volt magyarnak lenni. És ezt a tragédiától már az első napoktól fogva államraisonnak lehetett nevezni.”⁷⁷ A szerző nem

⁷⁵ Uo.

⁷⁶ SZABÓ: i. m. (2002), 45.

⁷⁷ Uo., 46.

bizonyítja tézisé, amely szerint mindenki jól járt, kivéve a magyarokat, de leszögezi, hogy képtelen volt saját erejéből államot alapítani és felépíteni, habár más írásában ennek szöges ellentétét állítja, „hogy a magyar nemzetnek alaptehetsége az *államalkotás*”⁷⁸. Alaptehetség vagy sem, Szent István és köre megalapította a magyar államot, betagozta az európai államok közé. A magyaroknak feltehetőleg fizikai léte függött az idegenekkel való szövetségtől és keveredéstől, a mások segítségével végbevitt államalapítás és kereszténységfelvétel nélkül lehet, hogy már arra sem emlékeznének a Kárpát-medencében, hogy létezett egy nomád és írástudatlan nép, akik magyaroknak hívták magukat.

A történelem során sokkal több írástudatlan nép tűnt el, mint amennyi államot alapított és fennmaradt. Az államalapítás után a Magyar Királyságban még sok-sok évszázadig nem volt írástudás, nem írták fel eseményeiket, nem rögzítették tapasztalataikat, átadva a következőknek, így aztán nem is volt tudatos történelem és az államélet saját igények szerinti alakítása. Ez nem volt természetesen máshogy a Brit-szigeteken és a Frank Birodalom utódállamaiban sem. Ezeréves történelemben hibát és felelőst keresni nem tűnik járható útnak, a feltérképezhetetlenül sok körülmény, választás és döntés nem teszi lehetővé a történeti ítélezést, legfeljebb ideológiák gyártását a múltból.

Ahhoz hogy tudjuk, mi történt, a magyaroknak írniuk kellett volna. Ha írástudók területet foglalnak, felírják és leírják: ezzel már rögzítették a tényt, hogy a terület az övék, és így adják tovább azt a következő nemzedékeknek. A nem író népek nem tudják utódaikra hagyni a földet, csak a nyers és pillanatnyi erő és időleges szövetségeseik lesznek támaszaik, amelyek előbb-utóbb kimerülnek, felszámolódnak. Az írástudóknak területük, hazájuk lesz, történelmük egy önmagában történelmietlen, mítoszokkal körülvett világban. Írással tartós államot, hadsereget, politikát, tulajdont, öröklést lehet biztosítani. Az írástudók technikát képesek fejleszteni, jobb fegyverek lesznek. Ha írástudatlan népek fennmaradnak és történetük lesz, azt csakis az írástudó népeknek, azok segítségének köszönhetik. Ki tudna ma már a jebuzitákról, ammonitákról vagy akár Nabukodonozorról, ha a Bibliában nem olvashatnánk róluk?

Meg is lehet fordítani Szabó Dezső tételét: a Szent István király által behívott külföldi írnokoknak, tudósoknak, szerzeteseknek köszönhetően írta maga az író magyarul szövegét, esküdött a magyar szubsztanciára és elemezhetjük ma írásait magyarul.

Mélypszichológiai magyarságtan

Nevezhetnénk *pszichoanalitikus hungarizmusnak* is Szabó Dezső tételét, amely szerint a magyar mivolt az ember mélyében minden racionális gondolkodás előtt van. Életünk, cselekedeteink, világlátásunk és akaratunk is valahol a tudatos, logikus gondolkodással rendelkező énünk alatt van vagy abban gyökerezik. A tudatos gondolkodás is a mélyvalóság eredménye. A tudat előtt a tudattalan van, a szénatomoktól,

⁷⁸ SZABÓ: *Magyarország helye Európában: Kelet-Európa* = uő: i. m. (2007), 347.

szerves molekuláktól kezdve a sejteken, szöveteken, szerveken keresztül az egész biológiai szervezet. A tudat pedig végül „a világ összes ránk ható hatásaiból folyton levő énünknek, ösztönös, tudattalan, minden pillanatban millió életfolyamatban továbbuló test-lelkünknek” az eredménye.⁷⁹ Az „én” tudatosság nélkül nem értelmezhető, feltehetőleg „énünk” kifejezés helyett „valónk”-at vagy valami hasonlót akart a szerző írni. Szabó Dezső szövegét néhány évvel az után írta, hogy Freud kiadta alapvető tanulmányait, a hatás tagadhatatlan. A paradoxon, hogy egy német nyelvterületen született elmélet, amely magán hordozza a német nyelv és kifejezéstarterület összes jegyét, szolgál eszközü annak kimutatására, hogy a „magyar” mennyire különleges és *mélyen* eltér a germántól, a szlávától.

A német nyelven megfogalmazott gondolkodás- és elemzésmód felhasználásával írja, hogy magyar „tudatunk és tudatos akaratunk sohasem elég arra, hogy egy olyan tettet vagy alkotást hozzon létre, melyet csak egész ösztönös test-lelkünk teremthet”.⁸⁰ Tettnek, alkotásnak csak azt tekinthetjük, ami tudatos, aminek szerkezetét végiggondoltuk és tudatosan meg is akartuk teremteni. A tudattalan, ösztönös aktivitás legfeljebb történés, de nem valami, amit választunk, aminek szerkezetét tudatosan megalkotjuk, majd végbeviszünk. Valóban sokkal több minden történik velünk, mint ami tudatos, de felelősségünk csak ez utóbbi iránt van. Ezeket tekinthetjük az *ember* cselekedetének, az összes többi aktivitásunkban a többi élőlényrel vagyunk rokonságban.

Megkülönbözteti a tudatos akaratot az organikustól, de ez csak az ösztönösség egy másik neve. A mély lelket, az ösztönt tartja sajátos módon egyik vagy másik néphez tartozónak. Ez az elmélet azonban nem vált a tudomány részévé, annak ellenére, hogy a népek közt valódi kulturális és civilizatorikus eltérések vannak.

Nyilvánvaló, hogy a szervezetet nemcsak az elsődleges fizikai-kémiai, biokémiai, hanem a környezeti hatások is alakítják. Népek, amelyek év-tízezredek óta Afrikában élnek, szervezetükkel, nyelvükkel, szokásaikkal a természeti környezethez egészen másként alkalmazkodtak, mint a sarkkörök környékén lakó hidegégővi népek. Más a kedélyük, másként válaszolnak váratlan hangokra, felbukkanó vadállatokra. A hangok, a vadállatok, a fények, a növényzet, minden különbözik, és ehhez az emberi szervezet, közösség, kultúra, nyelv alkalmazkodik.

A magyar nép jelenlegi tudásunk szerint a többi európai néphez viszonyítva néhány ezer, illetve néhány száz évvel később érkezett az eurázsiai kontinens nyugati félszigetére, amelyet ma Európának neveznek, és csak egy nehezen védhető, gyéren lakott, az egykori Római Birodalom keleti peremvidékén elhelyezkedő terület tudott elfoglalni. Falba ütköztek, amikor nyugatabbra kalandozgattak, valójában raboltak, fosztogattak, pusztítottak, ám néhány vereség után belátták esélytelenségüket és azt, hogy az Alpok völgyeinek stratégiai előnyeit ismerő, az önmagukat elszántan védő, már akkor páncélt viselő és technikailag gondosan kidolgozott fegyverzettel rendelkező germán népekkel jobb békében élni. Szent István király levonta a következtetést.

⁷⁹ SZABÓ: i. m. (2002), 53.

⁸⁰ Uo., 53.

Hogy a sztyeppékről érkezve, a római-keresztény kultúrát nem ismerve más volt a kedélyük magyarjainknak, ezt tagadni ugyanúgy értelmetlen lenne, mint ahogy értelmetlen ebből továbbvivő következtetést levonni: „Lehet egy német vagy egy szláv minden gondolati meggyőződésével, tudata egész becsületes akaratával magyar: de látása formájában, gondolata és érzése mikéntjében, egész tudattalan, ösztönös énjében, mely életét és összes tetteit termi, megmarad a német vagy az illető szláv faj képletének.”⁸¹ Ha le akartak telepedni, államot akartak, meg akartak maradni, akkor kedélyt kellett váltani, meg kellett tanulni írni, és elfogadni azokat a szabályokat, amelyek a kontinensen kialakulóban voltak. A magyarok jöttek a kontinensre, nem a kontinens ment a magyarokhoz. Az európai félsziget elmúlt három évezrede a világtörténelem csodája, irigyelt, kegyelmi, kitüntetett pontja. Minden itt jött létre, ami nagy gondolkodás, filozófia, művészet, tudomány. Ennek mi magyarok részesei vagyunk, befogadtak bennünket, és megmaradtunk. Remélhetünk ennél többet?

Ha valaki gondolati meggyőződésével, akaratával magyar (bármit is jelentsen ez), hogy lehet látása formájában, gondolata és érzése mikéntjében egy más faj képletének hordozója? A látás formája tér és idő: ezek hordoznának faji sajátságokat? Ha pedig gondolati meggyőződése magyar, akkor gondolatának mikéntje hogy lehet valami más? A meggyőződés és a miként közt mi a különbség? A gondolat tartalmáról és formájáról lenne szó? Szerzőnk szerint a gondolat tartalma lenne magyar és a formája más. Mit jelent itt a forma? A gondolat formáját a logika Arisztotelész által felfedezett törvényei alakítják, és sok egyéb formai, tapasztalat előtti tényező, mint például a kategóriák, az ítélőerő, a képzelőerő. A tapasztalati világot formáló kategóriák nem köthetők egy kulturális fajhoz, hiszen a mennyiség, a minőség, a reláció és a modalitás strukturális csoportjai minden megismerő gondolkodás sajátjai. A képzelőerő pedig az érzéki, a látott sokaság szabad, fogalom előtti szerkezettel való ellátása. Mindezeket az összetevőket nem uraljuk, de minden tapasztalatunk feltétele. Sehol nincs helye ezekben a tapasztalat előtti struktúrákban sem a magyarnak, sem a szlávnak, sem a germánnak. Lehetségesek természetesen temperamentumbeli, érzelemjellegű különbségek, ám ezek az emberben egészen máshol helyezkednek el, mint ahol és ahogy szerzőnk véli. Ráadásul ezek tudattal, ésszel, gondolkodással uralhatók és inkluzívvá tehetők, szemben a szerző által követelt exkluzivitással.

A szerző tétele, hogy a magyar saját országában elnyomott. „Olyan arányban foglalja-e el a vér szerinti magyarság a közélet pontjait, olyan arányban jut irányításhoz, történelemcsináláshoz, gazdasági, szociális, kulturális befolyáshoz, ranghoz, névhez, sajtóhoz, mindenféle érvényesüléshez, amilyen arányban azt létszáma és elvégzett munkája természetszerűen megkívánja?”⁸² teszi fel a kérdést, és megfogalmazza a felszólítást, „ez arány betartásánál magyarnak csak a vér szerinti magyar vétessék”⁸³. Ez a felszólítás a maga korában értelmezendő, mai körülményekre le-

⁸¹ Uo.

⁸² Uo., 54.

⁸³ Uo., 63.

fordíthatatlan. Egyrészt a „kis” Magyarországon mindenki magyarul beszél, a származást pusztán magánjelleggel tartják számon az érdeklődők, a legtöbb ember számára elveszítette jelentőségét. Másrészt a közélethez, a történelemcsináláshoz és az összes többi befolyáshoz való hozzáférésben ma kizárólag a tehetség és a kapcsolattrendszerek szab határt, vagy ad lehetőséget. Vért pedig nem szabad többé venni politikai okokból. Esztétikai indokból napjainkban divattá vált a saját biológiai származásnak a génstruktúrák elemzésével történő megvizsgálata. A legtöbb vizsgáló meglepetéssel tapasztalja, hányféle népből tevődik össze.

A „magyarság” felemelésének sürgetése után sajátos módon arra jut a szerző, hogy a demokrácia lehet egyedüli kiútja a zsákutcás magyar fejlődésnek. „Mivel hátríthatjuk el [...] az akadályokat?”⁸⁴ – kérdezi. Kétségtelen a politikai forma megalkotása alapvető, de meglepő módon nem azzal kezd, hogy tanulással, tanulással, tanulással és az ezzel együtt járó kulturálódással. Politikai formát, főleg demokráciát nehéz fogalmilag és civilizációs elveknek megfelelően nem képzett alanyokra és alanyokból építeni.

Az akadályok elhárítása „olyan társadalmi (nem individuális) demokráciával”⁸⁵ lehetséges, „mely az államot kizárólag egyenlő jogú dolgozók alkotó és védő gépezetével teszi, s mely a konzervatív érdekszövetségek elhárításával letöri az individuális szabad verseny immoralis erőit is. Így azzal a politikával, amely a magyarságot minden ereje kifejtéséhez juttatja, egyszersmind legtöbb értéket fogunk termelni az emberiségnek is.”⁸⁶ A szerző politikai fejtegetéseinek végén a demokráciát tartja a legmegfelelőbb járható útnak. Nem fejti ki azonban, hogy milyen demokráciára gondol. Társadalmi demokráciára? A demokrácia a társadalmi együttélés egy formája, így a jelzős szerkezet szószaporítás és nem bír információs tartalommal. Ellenben amikor nem individuális demokráciát hirdet, akkor a száz évvel későbbi olvasó számára felmerül a szocialista (azaz társadalmi) demokrácia réme, amely negyven évig uralta kísértetiesnél erőteljesebb mértékben a régiót, és inkább a jelző nélküli demokráciát választja. Az pedig mi máson tud alapulni, mint az igazságosságon, más szóval a morálon.

A jelző nélkül etikára alapozott és az alkotmányban, a törvényhozásban garantált igazságosság alapú demokrácián kívül az elmúlt száz évben valamennyi jelzős szerkezettel ellátott (népi, szocialista, nemzeti) demokrácia elbukott, nem ritkán mérhetetlen szenvedéseket okozva embereknek, embercsoportoknak. A jelző ugyanis exkluzívvá tesz egy demokráciát és logikai, vagyis cselekvéseméleti értelemben belsőleg számolja fel azt, míg a morál és a demokrácia univerzálisan inkluzívista, nem tűr semmiféle alkudozást, kirekesztést. Az egyetemes igazságosság nevében a jelző nélküli demokrácia természetéből adódóan letöri, törvényekkel megtiltja az immoralis, vagyis irracionális individualisták valamennyi közösségre káros aktivitását is.

⁸⁴ Uo., 66.

⁸⁵ Uo., 53.

⁸⁶ Uo., 67.

A magyar demokrácia

Szabó Dezső szerint a „történelemcsinálás, az államélet építése a modern demokráciában a középosztály kezébe került”⁸⁷. Ezt egészséges, jó, reményt keltő fejleménynek tartja, kiegyensúlyozónak, hiszen a középosztályba tartozás mindenki számára nyitva áll, ami minimalizálja az osztályharc vagy a polgárháború veszélyét. Ekkor „a nemzet egész egyeteme egyszersmind intéző állam is [...] az egész közösség részt vesz az államélet: a saját élete irányításában”.⁸⁸ Ez minden demokrácia alapelve. A kérdés, milyen tartalmat kap a demokrácia, mi a végső princípium.

Szabó Dezső szavai egy évszázad múltán a mának is szólnak: „az új fejlődés, a modern szabad verseny a demokrácia minden betegségét hozzánk hozta s minden előnyét a határokon kívül hagyta. A régi rezsimnek pedig minden betegsége megmaradt, a régi előnyök megszűnésével.”⁸⁹ Mi kell ahhoz, hogy egy országban élő emberek a maguk számára a legjobbat hozzák ki a demokrácia lehetőségeiből? Hogy tényleg virágzó, jókedvű, felszabadult országuk legyen? Olyan jelzők ezek, amelyek nem jelennek meg Szabó Dezső írásában. A demokrácia alapvető feltétele a művelődés, a kultúra, az érdeklődés, a saját és közvetlen környezet élete iránti teljes felelősségvállalás. A demokrácia az állam minimalizálódása: akkor jó a demokrácia, ha a lehető legtöbb ember a maga ura, és az államot úgy értelmezi, mint amit ő tart fenn, mint ami egyes életfenntartó feladatait átveszi, de nem olyan, amely uralkodik fölötte, vagy éppenséggel kitarthatja.

A magyar középosztályra jellemző az a magatartás, amit Kant a felvilágosodás előtti állapotként jellemzett, a „teljes szellemi elmaradottság, ösztönös irtózás a kultúrától, a haladástól, az emberi szellem merész, megújító áramaitól. [...] szolgai meghunyászkodás minden tényleges, hivatalos hatalom előtt, a szellemi érték megvétele, sunyi gyűlölete.” Ez lenne a magyar virtus, a magyar mélylélek, melyet más helyen megénekel? Nem ezek a karakterjegyek kényszerítették Szent István királyt, hogy külföldi erőket hozzon be az állam megszervezéséhez és fenntartásához? Nem arról van szó, hogy a magyar nyomor önhibából az, ami, és egyes egyedül önmagát húzhatja ki a nép a mocsárból? Itt nem érvényesek a gravitáció törvényei, Münchausen bárót követve, saját kontyát kell megfognia és a süppedésből kiemelni magát. Senki más nem emeli ki és föl. De akkor az tényleg a saját demokráciája lesz, nem a szendergő magyar mélyléleké, amely inkább harcol és pihen, mint szervezeten dolgozik és alkot, hanem azé, amelyik tanul, civilizálódik, felelősséget vállal, nem csak a maga, hanem a közösség hasznát is keresi.

Ezen a módon lehet sajátos, az itteni emberek arcára szabott, azt az arcot mutató demokráciát kialakítani, és nem felülről. Felülről kialakított demokrácia nincs, mint ahogy széles körű műveltséggel nem rendelkező országok sem képesek a demokráciára. Egyetérthetünk Szabó Dezsővel, hogy a kezdeményezés ösztönös bá-

⁸⁷ Uo., 90–91.

⁸⁸ Uo.

⁸⁹ Uo., 93.

torsága, a felelősség vállalása és a szellemi értéken alapuló fegyelem nélkül nincs termékeny közösség.⁹⁰ Ezzel összefüggésben állítja, „a magyar jövő egyetlen útja: ha mi vetjük neki magunkat egy minden emberi jogot biztosító demokrácia építésének, ha mi állunk az emberi haladás, a jogos emberi elégtelenség élére, ha mi leszünk minden dolgozó ember legszélesebb jövőt jelentő perspektívája”.⁹¹ A „mi” helyére tegyük a „minden egyes ember” fogalmát, és megkapjuk, amire a demokráciának szüksége van, az egyes ember egész önmaga iránti felelősségvállalására. Mert aki maga, tette iránt teljes felelősséget vállal, az felelősséget vállal családjá, hozzátartozói, a társadalom egésze iránt is. Az egyéni ember szabadságára és felelősségére épített alkotmány és társadalmi berendezkedés kihúzza minden társadalmi cinizmus, szkepticizmus és korrupció méregfogát.

Mint sok kritikus megállapította, a szerző nem riad vissza az önellentmondástól sem. Egyszer a magyar mélylélekre, az erre építendő társadalomra, a sajátos magyar idegrendszerre hivatkozik, máshol pedig az emberiség egyetemes történelmére. „A világtörténelem szele ellen kereszténykurzulni nem lehet. Nem lehet nagy nemzeteknek sem, kicsinyeknek még kevésbé.”⁹² Ez annak a demokráciaalapozó univerzalizmusnak a megfogalmazása, amelyet a legnagyobb filozófusoknál olvashatunk. Miért nem hivatkozik rájuk, miért nem idézi őket kifejezetten?

Tételeken is ellene mond önmagának, amikor Szent István államalapító kompromisszumát bírálta: „Már most kérdjük: ki a jó magyar, ki a jó hazafi: az, aki egy kis nemzet minden erejét minden eszközzel még torzítással, még hazugsággal, még erőszakkal és titkos bűnökkel is egy nagy világtörténelmi áramlat ellen szegez, s mindent egy házard és abszurd kockára téve: minden percben a halálos megsemmisülést teszi lehetővé nemzete számára? Vagy az, aki azt mondja, hogy ezt a nagy világtörténelmi áramlatot is bele kell kapcsolni a magyar élet alkotó-, védő- és fejlesztőerői közé, hogy a magyarság ezen a fronton is ki legyen építve, hogy ennek a világeszmének győzelme is jövőt és életet jelentsen a magyarságnak? Van-e ember, aki erre a kérdésre fedetlen arccal másféle feleletet tud adni?”⁹³ Vagyis annak a Szent Istvánnak van igaza Szabó Dezső szerint, amely Szent Istvánnak ugyanazon Szabó Dezső szerint ugyanabban a kérdésben és összefüggésben nincs igaza.

Ellentmondások sorozata végig az írásokon. A magyar paraszt lassúságát, fatalizmusát, a világ előli visszahúzódását taglalja, miközben „védő és szerző ösztöne őt egészségben megvan még”. Ezek után jön azonban a legnagyobb probléma, hogy valójában nem is volt képes államot alapítani, nem ő alapította az államot. „És hogy ez az ösztön még nem fejlődött egy sajátos állami életet és kultúrát termő faji öntudattá: annak az okait ne nála keressük.”⁹⁴ Vajon egy évezrednyi idő után kinél?

Szabó Dezső paternalisztikus demokráciakoncepciót képvisel, amely valójában ellentmondás. Vissza kell térnünk annak hangsúlyozására, hogy a demokráciára mi-

⁹⁰ Uo., 107.

⁹¹ Uo., 108.

⁹² Uo., 111.

⁹³ Uo., 111–112.

⁹⁴ Uo., 131.

helyt jelzöt aggatunk, megszüntetjük. Sem a népi, sem a liberális, sem a szocialista demokrácia nem demokrácia, mert előre jellemzi azt az államformát, amelyet egyedül utólag lehet karakterizálni. A demokráciát a népnek magának kell kiforrnia önmagából, nem lehet felülről diktálni. A felülről diktált demokrácia a felül lévő atyaságának jegyeit hordozza, infantilizál, a polgár mindig az államatyá gondoskodására számít. A szocialista demokráciában a szocialista párt vagy állam ellátására, a liberális demokráciában pedig a liberális pártra. Ez utóbbi, mivel nem vonja állami birtokba a termelőerőket, képtelen is teljesíteni a demokrácia és a vele járó jólét ígéreteit. A valódi demokráciában az állam a polgár felnőtt fia, vele egyenrangú, de nem fölötte álló partnere.

„1919 augusztusában [...] nagy demokratikus újjáépítés minden lehetősége megvolt.”⁹⁵ De akkor miért nem lett demokrácia? Szabó Dezső felsorolja, hogy mi mindent tanult a magyar paraszt az első világháborús katonáskodás során. Más népeket, szokásokat, készségeket, technikai tudást, gazdálkodási módokat ismerhetett meg, kitágult horizontja, megjött az olvasási kedve. Ebben az időben történetileg és elvileg egy új születés, egy valódi modern honfoglalás lehetősége teremtdött meg. Történetileg, mert egy pillanatra eltakarodtak a színpadról a korábbi urak és bitorlók. Elvileg, mert légüres térben a legkönnyebb az újraalapítás. A modern magyar demokráciát a magyar emberekre kellett volna alapítani, belőlük eredeztetni, és bevezetni az általános és titkos választójogot. Szabó Dezsőnél ugyanakkor nem jelenik meg sem a demokrácia fogalom- és jogelméleti megalapozása, sem egy olyan forogatókönyvet nem javasol, amely alapján ezt meg lehetett volna csinálni. Márpedig ha nem tudjuk, mit, miért és hogyan akarunk csinálni, akkor csak poétikus nyelvbe burkolódzó vágyakozás vagy siránkozás marad, amelynek meglesznek a következményei. A régi rend urai visszaoldalogtak és visszaállították azokat a struktúrákat, amelyek nem segítették a magyar parasztságban manifesztálódó nép politikai emancipációját. Ahogy 1989 után is történt.

Fel lehet tenni természetesen a kérdést, és ezt Szabó Dezső nem teszi fel, hogy miért nem vívta ki magának a magyar nép a tényleges parlamenti és jogilag megalapozott önrendelkezést. Jellemzése alapján tényleg nem alkalmas saját szabadsága kivívására: gyanakvó, meghúzódozó, fél az ismeretlentől, alacsony a műveltsége. A történelem során csak azoknak a népeknek volt szabadsága és demokráciája, amelyek maguk vívták ki maguknak. Nincs magától érvényesülő szabadság, igazságosság és demokrácia, ki kell vívni. Senki nem fogja a magyar nép helyett saját demokráciáját megalkotni. Próbálkoztak vele külső erők, az lett a „népi” demokrácia kísérlete. Ha egy nép demokráciát akar, saját erejével fel kell lépnie a színpadra, és ott is kell maradnia.

Szabó Dezső *görénykurzusnak* nevezi a kommün után kialakuló politikai rendszert, mivel elmaradt az átfogó földosztás, a demokrácia megteremtése és az oktatás, a kulturálódás széles körű fejlesztése és támogatása. Erős szavak arra a kiélezett helyzetre, amikor megteremtődik Magyarországon nem először és nem másodszor

a jó politikai társadalom megalkotásának lehetősége. Nem igaz a tétel, hogy csak a svájciaknak és az amerikaiaknak adatott meg a nulla pontról való kiindulás kegyelme.

Szabó Dezső filozófiája

Szabó Dezső írásaiban nincs nyoma a filozófia rendszeres művelésének, de a gondolkodástörténet összefüggései tudatosításának sem. Fogalmai nem tisztázottak, gondolatrendszere nincs, hiszen egy rendszer csak ellentmondástól mentesen tud fennállni. Filozófust ritkán idéz, akkor is ilyen formában: „Ilyen módszerrel azt, hogy a paraszt a tyúkja hangjáról kitalálja, hogy megtoj, a bergsoni intuitív filozófia hatásának lehet betudni.”⁹⁶ Ez vajmi kevés egy olyan bölcsészről, akinek megadatott, hogy Párizsban tanuljon.

Szembefordul a modern filozófia alapelvével, amely valójában a filozófia és az evangéliumok legrégebbi princípiuma: az individualizmussal. Az individualizmust lehet az önzés, az önmagára összpontosítás ideológiájának tekinteni és küzdeni ellene. De ez az értelmezés végzetes félreértés, mint általában minden, ami a filozófiából, a *gondos gondolkodás* birodalmából kikerülve a nagy politikai színpadok haszon-, pozíció- és karrierleső szereplőinek szövegkönyvébe kerül.

Szabó Dezső szerint „a legnagyobb félelem: nem fognak-e az újabb generációk, téves általánosítással, egy abszolút individuális morál szükségére következtetni a mai napokból?”⁹⁷ Az első világháborút egyenesen az individualizmus általánossá válásából, annak anarchikusságából eredezteti. Szerinte „az utolsó százötven év nagy betegségére elég e két fogalmat megjelölni: romanticizmus és szabadverseny-demokrácia”.⁹⁸ Ezzel állítja szembe a „keresztény-monarchikus-rendi” világot, amelyet klasszikusként is emlegetnek, amelynek Szabó Dezső szerint a szociális vagy logikai lelki alkat felel meg. Ennek egységes, orientáló világképét, a közös racionalitás összefogó és összefoglaló erejét emeli ki, amely megakadályozza az egyéni csapongás, anarchia túlsúlyba kerülését. Más írásaiban magyar vonatkozásban épp a keresztény rendi világ fenntartóit vádolja a magyar parasztság elnyomásával és kulturálatlanságban tartásával.

A hagyományos világképpel szembeállítja a romantikus individualizmust, az egyéniség előretörését, amely szerinte a közösségekben káoszt eredményez. Az egyén élete a közösség egészében és nem elkülönülteként értelmezhető. A protestantizmus, Descartes és Rousseau az individualizmus kialakulásának fő előmozdítói. Habár elismeri, hogy Rousseau nézeteiből az az egyén és a közösségalapú politika levezethető.⁹⁹ A művészi romanticizmus egyéni megnyilvánulásai, az egyén társada-

⁹⁶ Uo., 135.

⁹⁷ SZABÓ Dezső: *Az individualizmus csődje* = uő: *Egyenes úton*. Bp., Génius [é. n.], 152–178, 152.

⁹⁸ SZABÓ: *i. m.* [é. n.], 153.

⁹⁹ SZABÓ: *i. m.* [é. n.], 161. jegyzet. „A Contrat socialból éppen úgy kikövetkeztethető egy abszolút individuális, mint egy abszolút szociális politika.”

lommal szemben álló önmegvalósítási, önteremtő szándékából következett az individualizmus társadalmi tarthatatlanságára, holott van egy másik individualizmus, a logikai és perszonális, amely éppen abból indul ki, hogy minden egyes ember ugyanazokat a törvényeket hordozza magában, így valójában az individuumra és az individuum felelősségére, szabadságára és moralitására alapozott társadalom arra épül, ami minden emberben közös. Ez egyben az emberi társadalom létrehozásának és stabilitásának feltétele. Ha nincsenek közös adottságaink, közös, minden emberben hordozott törvény, akkor lehetetlenség a szabályozott együttlét, a társadalom. „Egyéni vallás, egyéni morál, egyéni esztétika: kész a szabadverseny-demokrácia.”¹⁰⁰ Mindezek a romantikus művészet jegyei, de nem a társadalomszervezés elvei. Ha a művészi képzelőerőre és ennek szabadságára építik a társadalmat, akkor valóban felszabadulnak az ösztönök, a csapongás lesz az úr, anarchia uralkodhat el: „A valamennyire nagy nehezen policírozott világ újból egy rengeteg lett, melynek törvényhozójában a nagy zsványok lesnek.”¹⁰¹ Diagnózisa szerint a politika egyéniesítése nem azért probléma, mert az egyénből levezetett egyetemes morálra épül, hanem mert tényszerűen az egyén ösztöneire, zabolátlan vágyaira.

A szabad versenyes demokrácia mind a politikákban, mind a gazdaságban az egymással szövetkező törtetőtők terepe lett. Ennek következtében az állam éppen ellenkezőjévé válik, mint ami eredeti hivatása lett volna, a közjó, a közbiztonság szolgálatára. A demokrácia kifordul magából, megromlik, és azok kezébe kerül, akik átlátva a játékszabályokat, a politika és a gazdaság erőit saját javukra fordítják. „Az állam erős egyének eszköze, mintegy érvényesülésük intézményes biztosítása lesz. Törvény nekik csinál utat és biztonságot, mert a parlamenti versenyt magukkal ragadták s az uralkodó hatalom lépést sem tehet náluk nélkül. Sajtó nekik csinál néphangulatot, filozófia és irodalom nekik gyárt imperiálizmust.”¹⁰² A kíméletlen verseny, ha törvények nem szabályozzák, vagy ha a törvények kijátszhatók, újra egymás ellenségévé teszi az embereket a belpolitikában és az országokat a külpolitikában, egészen a világháborúig.

Szabó Dezső olyan mellett érvel, amelyet ma szociális demokráciának nevezhetnénk, vagy akár újraelosztó jóléti államnak. Ehhez szerinte az embereket meg kell győzni bizonyos alapelvek helyességében, ezeket közös értéknek és dogmának kell nyilvánítani. Csak akkor lesz egy közösség politikailag stabil, ha emlékezetében mindenkinek egyszerűen előhívható alapvető állítások vannak saját társadalmáról. Másodszor a társadalomnak tagoltnak kell lennie, amely a munkamegosztást biztosítja. Továbbá az iskoláknak egységes nevelési elvek alapján kell az értékeket közvetíteni, egyébként társadalmi zavar és összevisszaság az eredmény. Mindez Platón államelméletének egyszerűsített ismétlése.

A régi értékek szelektív megtartása mellett érvel, ami jó a szociális demokráciának, azt kell felhasználni. Ez ellene mond a modern demokrácia alapítói véleményé-

¹⁰⁰ SZABÓ: *i. m.* [é. n.], 169.

¹⁰¹ Uo.

¹⁰² SZABÓ: *i. m.* [é. n.], 170.

nek, akik szerint csak a jó értékeket kell átvenni és átalakítani a demokrácia keretei közt. Immanuel Kant kimutatta, hogy a rossz irracionális, az ördöggel nem lehet társadalmi szövetséget kötni, mert annak eredménye a teljes zűrzavar. Miközben hangsúlyozza, hogy ha jól fogalmazzuk az elveket, akkor még az ördögök számára is lehet jó államot alkotni. Kétségtelen, az ördögök maguk nem tudnak jó államot alakítani itt, de csak itt van szükség paternalizmusra. Egy valaki államalkotóra, aki nem ördög és ismeri a logika és a jó princípiumait.

A rossz logikátlan és a logikátlan rossz a társadalom, a jogalkotás, az együttélés és az igazságosság számára. Ezek a legtisztább racionalitás manifesztációi. Ahogy Rawls mondja, az igazságosság nem tűr kompromisszumot, vagy Derrida, aki szerint az igazságosság nem dekonstruálható. Szabó Dezső amorális, irracionális szocializmus elvi szövetségkötés a bolsevik terrorral, amely képviselői a bűnön keresztül akartak a legnagyobb jóhoz eljutni, és amelynek eredményei ismertek. Tételük irracionális volt, és ami logikátlan, ellene megy a természetnek és a világnak. Minthogy élete során Szabó Dezső mindent és mindennek az ellentétét is állította, természetesen a rosszal való szövetség halálos végét is látta: „Ha a bárány [...] ideológikus közösségbe [lép] a farkassal, az eredmény mindig ugyanaz: a farkas felfal, a bárány felfalatik.”¹⁰³ Élete utáni évtizedek e tételt illusztrálták.

Az elmúlt század a gyakorlatban is bebizonyította a racionalitás kiküszöbölése és a farkas- vagy ördögsvévetség eredményeit. Szabó Dezső alábbi állításai azonban nem azért utasítandók vissza, mert a történelem megcáfolta, hanem azért, mert ezt előre lehetett tudni. Platón, Arisztotelész és Kant látták a politikai irracionális és amoralitás következményeit: „Semmit sem szabad a priori száműzni a mérlegelelésből. Ha az ördög szükséges egy erős szociális egység létrehozására és megtermékenyítésére: hát legyen ördög, ha tagadni kell az ördögöt, hát tagadjuk. A szociális igazság – egy termékeny momentum.”¹⁰⁴ Tudnia kellett volna, hogy a szociális igazságosság nem lehet termékeny, ha az ördögre, az észnélküliségre alapoz. Irracionális alapok nem tartanak fenn semmit, mert nincs szerkezetük, és nem vezetnek racionális viszonyokhoz. A demokrácia egyetlen paternalizmust enged meg: a törvényalkotás gyakorlati racionalitását.

Szabó Dezső legnagyobb tévedését egyetlen mondatban fejezi ki 1915-ben, két évvel az oroszországi forradalom előtt, amely éppen az ő általa követelt elvek alapján döntött romba egy fél világot: „Hiszem, hogy a világháború csak bevezető Európa államaiban talán ádázabb és komolyabb belső harcokhoz. Bár e harcoknak eredménye egy új, erős, termékeny emberegység lenne és lenne egy nagy halottja: a legfertelmesebb történelmi hulla, a szabadverseny-demokrácia.”¹⁰⁵ A huszadik században sok hulla volt az egész világban, szinte minden eszme elbukott és nagyon sokan meghaltak, a szabad verseny és a demokrácia kivételével.

¹⁰³ SZABÓ: *i. m.* (1991), 46.

¹⁰⁴ SZABÓ: *i. m.* [é. n.], 176.

¹⁰⁵ Uo., 178.

Ebben az írásban Szabó Dezső gondolatrendszerét kíséreltem meg elemezni. Te-remtő erejű nyelvet, víziókat, álmokat, konfrontáló megjegyzéseket, erős és közvet-len sértéseket, visszautasításra ingerlő megszólításokat, nagyívű államelmélet-kez-deményt, és még sorolhatnám, mi mindent találtam. Olvasóját morális, esztétikai és intellektuális értelemben is komolyan igénybe veszi. Különleges, képzelőerőt moz-gató meglátások, nyelvi formulák és elfogadhatatlan stílári jegyek, morális emel-kedettség és az elvetemültséghez közelálló megnyilatkozások keverednek írásaiban, mint az ocsú a bűzával. Végül nem lett az az átfogó magyarságmegváltó, amivé vál-ni szeretett volna. Ha az esztétikai, az intellektuális és a morális ocsút szétválasz-totta volna a bűzától, ha több időt hagyott volna gyöngyszemei kidolgozására, és baráti kritikákkal kihúzta volna a bántót, az erőszakost, a rútát, az irracionálist, ak-kor napjainkban talán a huszadik század legnagyobbjai közt emlegethetnénk. Varga Károly összefoglalja sikertelenségének okát: „Meggyőződését körömszakadtig védi és gyakran ártatlant is bánt. Túlzásaival megingatja a benne bízók hitét, üldözési mániájában olyan mértékkel használja a csúfondároskodást, az undorítót olyan fék-telenül hajhássza, hogy a megváltói eszmét lealacsonyította, neveltségessé tette. Erejét, harci kedvét apró személyeskedésre pazarolta el, szélmalomharcot folyta-tott: megváltónak indult és Don Quijote lett belőle.”¹⁰⁶ 1934-ben, ötvenöt éves ko-rában, mai szemmel még nem volt idős, ám ekkor végleg leszámol életével. Állandó harcai, türelmetlensége, meg nem értése és viszonyosan meg nem értettsége önma-gával csalódott leszámolásra készteti, holott ezután még tizenegy évig él és ontja az írásokat: „Mit tettél az életeddel? Mire használtad a neked adott erőket? [...] Bű-nös vagyok, tévedtem, életem üres volt, mint a falu bolondjának a kacagása és hiá-bavaló, mint az üszökvért kalász. A legnagyobb bűn: valószínűtlenség voltam.”¹⁰⁷ A valószínűtlen megértése csak utólag lehetséges, váratlan, arcul csap. Mint az os-tobaság, a váratlan széllökés. Senki sem kíván Don Quijote áldozata vagy szélmal-ma lenni.

Irodalomjegyzék

Szabó Dezső felhasznált művei

- *A magyar káosz. Pamfletek.* Bp., Szépirodalmi, 1990.
- *Az egész látóhatár I-II.* Bp., Püski, 1991.
- *Életeim I-II.* Bukarest, Kriterion, 1982, valamint Bp., Püski, 1996.
- *Új magyar ideológia felé.* Bp., Szabó Dezső Emléktársaság, 2002.
- *Egyenes úton.* Bp., Püski, 2003.
- *Tanulmányok, esszék,* Bp., Kortárs, 2007.

További irodalom

- ADY Endre: *Sem utódja, sem boldog őse ...* = *Ady Endre összes költeményei.* Bp., OSZK, Magyar Elektronikus Könyvtár.
<https://mek.oszk.hu/00500/00588/html/index.htm>
- BÁN Zoltán András: *Aki gyűlölte az olimpiát* = *Unikornis*, 2018. 08. 06.
<http://www.unikornis.hu/kultura/20160802-szabo-dezso-berlini-olimpia-fajvedelem.html>

¹⁰⁶ VARGA: *i. m.* (1934), 31.

¹⁰⁷ VARGA: *Uo.*

- BOROS János: *Pragmatikus filozófia*. Pécs, Jelenkor, 1998.
<https://mek.oszk.hu/10100/10151/10151.pdf>
- BOROS János: *A demokrácia filozófiája*. Pécs, Jelenkor, 2000.
<http://mek.oszk.hu/10100/10191/10191.pdf>
- BOROS János: *A demokrácia antropológiája*. Pécs, Jelenkor, 2009.
- EMERSON, Ralph Waldo: *The American Scholar* = *Digital Emerson. A Collective Archive*.
<http://digitalemerson.wsulibs.wsu.edu/exhibits/show/text/the-american-scholar>
- EMERSON, R. W.: *Self-Reliance*. = *Digital Emerson. A Collective Archive*.
<http://digitalemerson.wsulibs.wsu.edu/exhibits/show/text/first-series/self-reliance>
- FEDÁK Anita: *Szabó Dezső, az ungvári gimnáziumi tanár* = *Magyar Irodalmi Lap*, 2018. 01. 13.
<http://www.irodalmilap.net/?q=cikk/szabo-dezso-az-ungvari-gimnaziumi-tanar-8>
- FÜLEP Lajos: *Szabó Dezső regénye* (Az elsodort falu. Regény két kötetben, Tálts kiadása, 1919) = *Nyugat*, 1919, 16–17. sz.
<http://epa.oszk.hu/00000/00022/00271/08012.htm>
- HEGEDŰS Géza: *A magyar irodalom arcképcsarnoka*. Magyar Elektronikus Könyvtár, Országos Széchényi Könyvtár, é. n.
<http://mek.oszk.hu/01100/01149/html/szabodez.htm>
- JÓZSEF Attila: *Ős patkány terjeszt kórt* (1937) = *József Attila összes költeménye*. Magyar Elektronikus Könyvtár, Országos Széchényi Könyvtár.
<https://www.mek.oszk.hu/00700/00708/kolto00000/kotet00001/ciklus00519/cim00522.htm>
- KANT, Immanuel: *Válasz a kérdésre: Mi a felvilágosodás* = uó: *Történetfilozófiai írások*, Budapest, Ictus, 1995–1997, 15.
- KANT, Immanuel: *Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?* (1783) = KANT, ERHARD, HAMANN, HERDER, LESSING, MENDELSSOHN, RIEM, SCHILLER, WIELAND: *Was ist Aufklärung?* Stuttgart, Reclam, 1983, 9.
https://homepage.univie.ac.at/henning.schluss/seminare/089-Bildung-Politik-%D6ffentlichkeit/TEXte/Mendelssohn_aufklaerung.PDF
- KOVÁCS Dávid: *Szabó Dezső nemzetszemlélete az 1910-es évek első felében* = *Valóság*, 2014. 5. sz.
https://epa.oszk.hu/02900/02924/00017/pdf/EPA02924_valosag_2014_5_019-033.pdf
- MOLNÁR Gusztáv: *A fiatal Szabó Dezső* = SZABÓ Dezső: *Életem I.* Bukarest, Kriterion, 1982, 6–7.
- NAGY Péter: „A pamflet Michelangelója” = SZABÓ DEZSŐ: *A magyar káosz. Pamfletek*. Szerk. NAGY Péter, Bp., Szépirodalmi, 1990, 5–17.
- RORTY, RICHARD: *Contingency, irony, and solidarity*. Cambridge University Press, 1989. Magyarul: *Esetlegesség, irónia és szolidaritás*. Pécs, Jelenkor, fordította Boros János és Csordás Gábor, 1994.
- ROWLING, Joanne Kathleen: *Harry Potter and the Order Of The Phoenix*. Bloomsbury, Scholastic, 2003. / *Harry Potter és a Főnix rendje*. Ford. Tóth Tamás Boldizsár, Bp., Animus, 2003.
- SZOPHOKLÉSZ: *Antigoné*. Fordította Trencsényi-Waldapfel Imre.
<http://mek.niif.hu/00500/00500/00500.htm>
- SOPHOKLES: *Antigone*. Übersetzt von K. Steinmann, Stuttgart, Reclam, 2016.
<https://www.reclam.de/data/media/978-3-15-019244-3.pdf>
- VARGA Károly: *Szabó Dezső ideológiai* = *Különlönyomat, „Debreceni Szemle”, 1934, 5–9., 30.*
http://mtdportal.extra.hu/books/varga_karoly_szabo_dezso_ideologiaja.pdf

Recepciótörténet

Veszprémy László Bernát

Egy „kitűnő antiszemita”

Új források Szabó Dezső antiszemitizmusáról és annak cionista fogadtatásáról

Szabó Dezső írói és publicistai munkássága az antiszemitizmus kontextusában örökön vitatott téma, amely napjainkban is heves közéleti reakciókat szokott kiváltani. Korábbi írásunkban lefektettük Szabó politikai nézeteinek bizonyos rendszeresen felbukkanó motívumait – liberalizmus- és szabadverseny-ellenesség –, illetve tisztáztuk valós antiszemitizmusának időszakos változásait és ellentmondásait, illetve annak bizonyos zsidó recepcióit.¹ Ezen forrásközlésünkben és bevezető tanulmányunkban néhány Szabó munkásságára reflektáló zsidó sajtóforrást közlünk és elemzünk, amelyeket ez idáig vagy nem ismert, vagy kevésbé használt a szakirodalom. A források Szabóval készült interjúk, azokra reflektáló szerkesztőségi publicisztikák és egy recenzió.

Az itt közölt források elsősorban a Zsidó Szemle folyóiratból származnak, amely a magyarországi cionista mozgalom félhivatalos közlönye volt, állásfoglalásaiban általában a mozgalom polgári-konzervatív vonalát erősítve. A lap főszerkesztője ekkor Schönfeld József volt.² Az egyik interjú a Múlt és Jövő zsidó folyóiratban jelent meg, amely a kulturális cionizmus képviselője volt, s amely Patai József szerkesztésében jelent meg.³ A forrásokhoz érdemes bemutatni röviden a magyarországi cionizmus korabeli, antiszemitizmushoz való hozzáállását, illetve Szabó reakcióit a cionizmusra.

A cionista mozgalom egyik legforradalmibb megállapítása az a felfogás volt, hogy az antiszemitizmus a zsidóság nemzeti jellegére adott objektív reakció, s ilyen értelemben megváltoztathatatlan, a zsidóságot mindenhová kísérő érzület.⁴ A korszak antiszemita nézeteire adott cionista válasz olyan értelemben határozottan különbözött az asszimiláns – általában a neológiával azonosított – nézetekkel, hogy nem a jogvédelem vagy a sajtóban való pellengérré állítás módszerért követték, hanem – nem bízva az államban és a közvéleményben – megérteni és a hasznos kritikát internalizálni akarták.⁵ A cionista üzenetek végső célja természetesen a zsidó állam palesztinai felállítása volt, és ezzel párhuzamosan a zsidóság emigrálásának (ali-

1 VESZPRÉMY László Bernát: „Az Elsodort falu szerzője... nem konjunktúralovag.” Szabó Dezső eszméiségeinek következetességéről = Kommentár, 2017, 3. sz., 44–60, 58.

2 A Zsidó Szemle főszerkesztőjéhez újabban lásd saját írásomat: VESZPRÉMY László Bernát: A zsidó, aki Neokohnt csíndít a Horthy-korban. <https://neokohn.hu/2019/12/04/a-zsido-aki-neokohnt-csinalt-a-horthy-korban/> (utolsó letöltés: 2019. 12. 21.)

3 KÖBÁNYAI János: Szétszálazás és újrászövés: a Múlt és Jövő, a Nyugat és a modern zsidó kultúra megteremtése. Bp., Osiris, 2014.

4 VESZPRÉMY László Bernát: Konfliktusok között. Cionista és asszimiláns zsidó identitás Magyarországon az első világháború éveiben = Tanulmányok a magyarországi zsidóság történetéből. Főszerk. GECSÉNYI Lajos, Bp., Milton Friedman Egyetem, 2019, 95–106, 96.

5 VESZPRÉMY László Bernát: „Soha ilyen tragikus időket...” Források és adalékok a cionizmus és zsidókérdés-diskurzus történetéhez az összeomlástól a korai Horthy-korig (1917–1922) (kézirat).

jázásának) támogatása, az arra való biztatás. Az asszimilánsok szemében ez defetizmus volt, a cionisták szemében az antiszemitizmusra adható egyetlen pozitív válasz. Minden eseményt és antiszemita megszólalást ennek tükrében értelmeztek, és ez a reakciórendszer látható is Szabó Dezső antiszemitizmusának hazai cionista recepciójában. Ezen recepció bizonyos értelemben többet is mond el a cionisták asszimilációkritikájáról, mint Szabóhoz való viszonyulásukról, ám nyilvánvalónak tűnik, hogy a szerző érveinek markáns mivolta és irodalmi stílusa külön elbánást is vindikált Szabó számára.

Szabó kapcsolata és cikkváltásai a cionistákkal nem 1920-ban kezdődtek, ám az összeomlás és a Horthy-kor kezdete előtti időszakra itt hely hiányában – illetve a kihagyott korai időszak Szabó munkásságában betöltött eltérő szerepe miatt – nem térünk ki.⁶ Korai megszólalásaiból azonban már kitűnik tiszteletteljes hangneme egyes cionisták – így a már említett Patai József – irányába, amely természetesen vajmi kevésbé volt a korszakban a filozemita nézetek jele. Voltaképpen Francis Nicosia amerikai holokausztkutató már rámutatott, hogy a korai liberálisok éppen azért féltek nyilvánosan támogatni a cionizmust, mert féltek: szimpátiájuk az önálló zsidó állam felállítására és a zsidóság kivándorlása-kivándoroltatása iránt éppen antiszemitának láttatná őket.⁷

Szabó tehát már korábban is és az alábbi források tükrében is bizonyos fokig támogatta a zsidóság egy bizonyos politikai mozgalmát, ám ez a szimpátia kétségkívül a zsidóság eltávolításának vágyából, és nem valamifajta félreértelmezett filozemizmusból fakadt, már csak azért sem, mert a magyar zsidóság többsége ebben a korban bevallottan anticionista volt.⁸ Hasonló antiszemita cionistabarátságról ekkoriban más antiszemita is bizonyosságot tettek – például Prohászka Ottokár római katolikus püspök⁹ – és így Szabó Dezső cionizmusszimpátiáját csupán zsidóellenességének egy vetületeként érdemes értelmezni. A szimpátia azonban korlátolt mértékben kölcsönös is volt a cionisták részéről. Simon Lajos, a nagybányai cionizmus egyik korai alakja és később neves budapesti cionista publicista voltaképpen már 1919 őszén megállapította, hogy „mi is aláírjuk Szabó Dezső különben kitűnő megállapításait: »A magyar a magyar fajon terem« [...] Hogyan fejezhetnék ki olyan talajt, amiben egyetlen gyökérszálam sincsen?»¹⁰ Mindez nem valamifajta öngyűlölet megmutatkozása volt: a cionisták egy, a neológia által uralt sajtóterepen próbáltak érvényesülni, és kénytelenek voltak az asszimiláns olvasókat sokkoló, provokáló gondolatokat megfogalmazni, innen tehát a magyar nacionalizmus antiszemita élet cionista célokra használó gondolatmenet.

⁶ VESZPRÉMY: i. m. (2017), 45.

⁷ FRANCIS R. NICOSIA: *Zionism and Anti-Semitism in Nazi Germany*. Cambridge, N. Y., Cambridge University Press, 2008, 7.

⁸ BERKOWITZ, Michael: *Zionist Culture and West European Jewry Before the First World War*. Chapel Hill, University of North Carolina Press, 1996, 50.

⁹ VESZPRÉMY László Bernát: „Ha én zsidó lennék, cionista lennék”. *Prohászka Ottokár és a keresztény cionizmus kérdései* = *Egyháztörténeti Szemle*, 2017, 2. sz., 93–109.

¹⁰ SIMON Lajos: *Zsidó nemzeti politikát! = Jövőnk*, 1919. október 3., 6–7.

Simon fenti soraira rímelő, hosszabb értekezést is közölt Szabó antiszemitizmusáról 1921 januárjában. A cionista publicista szerint „a keresztény és magyar nemzetiszínű zsidónak a »zsidó zsidó« az ellentéte s a zsidóságnak erről a részéről a következő megjegyzéseket olvassuk [Szabónál]. »A zsidó zsidó ellen harcolok teljes erőmből, de tisztelhetem, mint nemes ellenfélt. De csak a nemzetiszínű, magyar és keresztény zsidók az emberiség leghitványabb söpredékei, s életöszönűnknek ezeket kell legelőbb eltüntetni a magyar életből.«.” Simon az idézet kapcsán arra jut, hogy „Szabó Dezsőnek fentebb idézett megállapításai nagyjában a mi felfogásunkat is visszatükröztetik. Természetesen elfogultság és tévedés, hogy a magyarországi kommunista uralomról mint zsidó imperializmusról beszél, ami hál' Istennek nem létezik. Magyar, német stb. nemzetiszínű, hegyeseket köpő zsidók azonban, sajnos, vannak és még mindig vannak.” Innentől Simon az asszimiláció kritikájába csap át, azonban a cikk így is jól mutatja, hogy Szabó antiszemitizmusának egy olyan olvasata is lehetséges volt, mint az asszimiláció valós ellentmondásaira való rámutatás antiszemita magyar részről, amely akár pozitív konklúziók levonását is lehetővé teszi a zsidóság számára. Hogy ez jelentette-e Szabó antiszemitizmusának elnézését cionista részről? Simon erre is felelve írta, hogy amíg valaki nem erőszakos, addig „mindenkinek jogában van antiszemitának lennie”, hiszen ez „épp olyan eszme, mint más eszmék”.¹¹

Utóbbi kérdésünk Szabó írói munkásságának cionista recepcióját is érinti. Molnár Ernő, a Remény zsidó ifjúsági folyóirat szerkesztője eddig kevésbé idézett recenziót közölt Szabó *Az elsodort falujáról* a Zsidó Szemle hasábjain. Molnár, aki hasonlóan cionista nézeteket vallott, mint Szabó tevékenységének fenti kommentátorai,¹² elismerte a könyv irodalmi értékét, sőt bizonyos karakterekben, így Gyöngyi Oszkárban a zsidóság magyar irodalomban való új, pozitív említésének példáját vélte felfedezni. Kritikájában azonban ellentmondásokra is rámutatott, példának okáért a románság erdélyi terjeszkedésének *Az elsodort faluból* való kimaradására, illetve a zsidóság szerepvállalásának túlzott említésére. Azonban kevesen foglalták össze olyan szemléletesen, hogy a korabeli magyar nacionalizmus milyen mértékben is szolgálhatott minden antiszemita konnotációja ellenére inspirációként cionista szemlélők számára, mint Molnár: „Hejh, ha tényleg úgy volna, amint Szabó Dezső ebben a regényben a zsidóságot festi! Ha a zsidóság zárt, bontatlan egység volna, és faja emelésére törne céltudatosan! [...] Be kell vallanunk: igenis reméljük, hogy a magyarság ébresztő szózata, mellyel a magyarságba belapuló zsidóságot a magyar faji ideológiából kitesse, a zsidóság számára is a magáraébredés dörgő harsonája lesz.”¹³ Ehhez persze érdemes kontextust teremteni: a cionista sajtó hasonlóképp „zsurnalisztikus”, de „értékes, szép” és „sok irodalmi értékkel rendelkező” alkotásnak ítélte Tormay

¹¹ SIMON Lajos: *Szabó Dezső az antiszemitizmusról és a zsidókról* = *Zsidó Szemle*, 1921. január 28., 11.

¹² VESZPRÉMY László Bernát: „50 krajcáros fajmagyarok”. Eddig ismeretlen hozzászólások a Huszadik Század zsidókérdésvitájához. <https://www.szombat.org/politika/50-krajcaros-fajmagyarok-eddig-ismeretlen-hozzaszolasok-a-huszadik-szazad-zsidokerdes-vitajahoz> (utolsó letöltés: 2019. 12. 21.)

¹³ MOLNÁR Ernő: *Az elsodort falu* = *Zsidó Szemle*, 1920. január 30., 9–10.

Cécile Bujdosó könyvét, még akkor is, ha látta annak antiszemita élet,¹⁴ illetve Simon Lajos Szekfű Gyula *Három nemzedékében* sem talált „semmi olyat”, azaz antiszemitát.¹⁵ Mai szemmel ugyan ez meglepő lehet, akkor azonban ez még csak érdekfeszítő, egyébként antiszemita tartalmakat is tartalmazó, aktuálpolitikai munkák napi sajtókommentálásának számított.

Természetesen ennél kritikusabb hangok is megjelentek. Raab Andor a Múlt és Jövő hasábjain „képtelen torzításnak és túlzásnak” nevezte *Az elsodort falu* zsidósággépét, mivel szerinte Szabó „túlózta a magyar faj pusztulását” és „ritkítva nagyítja meg a zsidóságnak gazdasági ügyességét, amelyben Szabó Dezső már egy új honfoglalást lát. E két jelenséget a két ellenkező véletbe határtalanul eltorzítva kapja Szabó Dezső az elsodort falunak nem létező képét, az elpusztult, kihalt összékely faluét, ahol a zsidó milliomos bányáinak, gyárainak bűgása elnyomja az erdők zűgását, ahol a ledőlt templom helyén zsinagóga épült, ezt a lehetetlen falut, amilyen nem létezik az egész magyar földön, ezt az izgató és lázító képet, amely az ő neki-vadult fantáziájából kiszabadult.” A recenzens szerint a Szabó által kritizált asszimiláns zsidók épp, hogy nem a zsidó térfoglalás, hanem a magyarsághoz való idomulás eredményei, s ilyen értelemben megtalálható a disszimiláns, cionista él is Raab kritikájában.¹⁶

Cionista lapok több alkalommal is megkeresték Szabó Dezsőt, hogy beszéljen nekik világnézetéről. Ezen nem volt mindig egyszerű kiigazodni, ugyanis 1921-ben írt antiszemita cikkeiből egyszerre világlik ki a cionizmus célkitűzéseivel való bizonyos fokú azonosság – így a zsidók nemzetiséggé deklarálásának szükségessége¹⁷ és az igény, hogy a zsidók 99%-át telepítsék ki¹⁸ –, illetve egy zsidóellenes élő anticionizmus is – megkülönböztetve azt a liberális, antinacionalista anticionizmustól –, amely szerint a cionisták el akarják foglalni Magyarországot és új Ciont, új Jeruzsálemet akarnak itt létrehozni.¹⁹ A Múlt és Jövőnek 1920-ban elmondta, hogy míg az asszimiláns zsidókat megveti, addig tiszteli a cionistákat, akik „morálisak és ragaszkodnak fajtájuk tradíciójához”. „Ki kell mondani, hogy a zsidóság nemzetiség. Vissza kell szorítani őket a magyar közéletből számarányuk keretei közé, külön parlamentet adni nekik egyelőre” – sorolta programját Szabó, mire az interjút készítő Sass (Kellner) Irén meg is kérdezte: „Szóval Ön cionista. Miért bántja hát mégis a cionistákat is?” Szabó válaszában lényegében minden benne volt, amitől egy, az antiszemita nacionalistákkal modus vivendi-ről álmodozó cionista kijózanodhatott volna: „Mert az is ellenség, sőt a legnehezebb ellenség. Nem morális és nem faji alapon

¹⁴ Tormay Cécile = Múlt és Jövő, 1921. január 14., 9.

¹⁵ SIMON Lajos: *Liberalizmus és zsidóság. Szélgjegyzetek Szekfű Gyula könyvéhez* = Zsidó Szemle, 1921. január 7., 5–6.

¹⁶ RAAB Andor: *Szabó Dezső zsidótükre. Mese a magyar faj hullásáról és a zsidó honfoglalásról* = Múlt és Jövő, 1919, 6. sz., 4–5.

¹⁷ SZABÓ Dezső: 1848. március 15. = *Szabó Dezső vezércikkei a Virradatban*. Szerk. SZŐCS Zoltán, Bp., Szabó Dezső Emléktársaság, 1999, 121–127.

¹⁸ SZABÓ Dezső: *Budapest visszafoglalása* = uo. 76.

¹⁹ SZABÓ Dezső: *Csuhaj!* = uo. 33.

álló zsidóval könnyen elbánunk, de egy morális és fajtája tradíciójához ragaszkodó zsidóval nehezebb a dolgunk. Azonban elkövetkezhetik az idő, amikor odáig jutunk, hogy nem férünk meg ketten ebben az országban s akkor menniök kell, nekik is!” Az interjúban Szabó a fizikai erőszakra is tett – nyilván túlzó – utalást, mikor „pogromokat” helyezett kilátásba a zsidóság ellen.²⁰ A cikket kommentálta a Zsidó Szemle is, arra jutva, hogy Szabó „igazi antiszemita felfogást” vall, „egyszer azért üti a zsidót, mert asszimiláns, máskor azért, mert cionista”.²¹

Még érdekfeszítőbb volt az interjú, amelyet Szabó 1929-ben adott Herzl Tivadar művei magyarra fordítójának, G. Gerő Lászlónak. Az interjúban Szabó egyértelműen különbséget tudott tenni a cionista Zsidó Szemle és az asszimiláns Egyenlőség között. Ekkor már húszas évek eleji antiszemitizmusából némileg engedve úgy fogalmazott, hogy a cionizmus és a magyar nacionalizmus között a hűvös távolságtartás talaján állva lehetséges a párbeszéd: „Ha nyíltan beszélünk egymással, meg fogjuk egymást érteni.” Mint kifejtette, az antiszemitizmus – amelyet például még 1920-as interjújában felvállalt – „a legnagyobb ostobaság”, mert „itt fajok életérdekeinek összeütközéséről van szó”, „ezt nem lehet érzelmi alapon elintézni”. A különbségtétel liberális és nacionalista zsidó vitapartnerei között ismét megjelenik: „A komoly eszmecserék és a megoldásra irányuló törekvések elől azonban csak az asszimiláns zsidóság zárkózik el. Cionistákkal mindig tudtam beszélni és közös pontra jutni. Mert a cionista a nyílt, a becsületes zsidó. Az asszimiláns minden fogalom tövében csal.” Utóbbi mondat úgy megtetszett a Zsidó Szemlének, hogy az interjú címének választották. Javaslatát a zsidó parlamentről újból felveti.²²

Az alábbiakban rövid bevezető írásunk által kezelt néhány forrás olvasható szövegű újraközlésben, mindössze néhány értelemzavaró elírást javítottunk. Az itt közölt források nem írják felül a Szabóról kialakult képet, miszerint antiszemita lett volna, azonban lehetővé teszik a forrásalapú, árnyalt és összetett értelmezés további kialakulását. Hozzájárulnak a sokszínű ideológiai spektrumon elhelyezkedő Szabó-recepciók kontextusban való megismeréséhez, illetve ezzel párhuzamosan bemutatják a korabeli zsidó gondolkodás talán kevésbé ismert oldalait is. Ezen források mellett természetesen még számos új, vagy kevésbé használt forrás lelhető fel Szabóval kapcsolatban akár a zsidó sajtóból, akár máshonnan is. Mindez pusztán azt jelzi, hogy a Szabó Dezső megítélése körül zajló vita közel sem ért véget, új értelmezéseknek és szempontoknak mindig teret lehet és kell adni.

²⁰ SASS Irén: *Három portré. Szabó Dezső – Rákosi Jenő – Herczeg Ferenc nyilatkozatai* = *Múlt és Jövő*, 1920, 10. sz., 8–9.

²¹ *Szemle* = *Zsidó Szemle*, 1920. március 19., 7.

²² G. [Gerő] L[ászló]: „Az asszimiláns zsidó minden fogalom tövében csal...” *Beszélgetés Szabó Dezsővel a Philadelphia kávéházban* = *Zsidó Szemle*, 1929. november 1., 5.

Raab Andor: Szabó Dezső zsidótükre – Mese a magyar faj hullásáról és a zsidó honfoglalásról

Forrás: Múlt és Jövő, 1919, 6. sz., 4–5.

Nem akarom Szabó Dezsőt írói kiválóságában megtámadni és nem akarok Az *első-dort falu* felett művészi szempontból pálcát törni. De Szabó Dezső amikor regényében a magyar faj csődét bemutatja, ugyanakkor rikító színekkel festi meg a zsidó faj kíméletlen előretörését, térhódítását és valósággal egy új tatárjárás vészharangját kondítja meg a magyar föld felett. S ezen a ponton kell a zsidó kritikusként tiltakozó szavát felemelnie.

Bármilyen hatalmas művészi gondolat egy faj sorvadását, életvergődését betűkbe önteni s e betűkből a végítélet harsonáját megformálni, ennek a próféta feladatnak az író csak úgy tud eleget tenni, ha az a rajz, amelyet fajáról annak millió atomjának csillogásában ad, elsősorban és mindenekfelett igaz. Ez a regény pedig nem igaz. Irányregény, amely arra hivatott, hogy szerzőjének képtelen túlszásaihoz, faji gyűlöletéhez adatokat és bizonyítékokat szolgáltatson. Nem a való életnek képe, hanem annak egy görbe tükörből felénk vigyorgó torz mása. Ez a hazug beállítás, ez a célzatos túlzás ez a regénynek eredendő hibája, amely első gondolatcsírájától utolsó soráig végigkísért minden lapján. Hőse maga a magyar faj, a hulló nemzedéknek néhány utolsó ragyogó virága és a nép, a vezetők nélkül kóborló barmok csordája, amely húzza az igát, töri a rögöt, övé a munka, a szenvedés, a verejték. S vérét szívja egy idegen faj, a zsidó, a székely faluban mint egy új honfoglalás vár-tája emelkedik büszkén a milliomos zsidó pálinkás és szatócs úri háza, a pesti irodalmi kávéházakban zsidó tolakodók nyomják el az őskeresztény magyar tehetségek szavát, ezé a fajé a siker, az élvezet, a mámor, az élet. A háború: a fronton magyar vér ömlik gondtalan bőségben, itthon az élet megduzzadt, tőgye a zsidóknak ontja aranyát.

Így látja és írja ezt Szabó Dezső és mi mit mondjunk erre válaszul? Mondjuk el százezredszer az unott és ismert közhelyeket, hogy a zsidók épp úgy kivették részüket az első rajvonalak borzalmaiból, mint bárki más, hogy a halottak és sebesültek listáján a zsidók legalább is percentuális számú arányban szerepelnek, hogy a háborúban nemcsak a zsidó kereskedők nyertek nagy összegeket, hanem a földműves gazda is százezreket szerzett és a mezőgazdasági termények árának óriási fellendülése, az élő állat értékének megsokszorozódása a történelmi főnemességnek, a latifundiumok és hitbizományok tulajdonosainak jelentett olvasatlan milliókat?

S vajon mit szólna Szabó Dezső, aki oly határos színekkel festi meg a hadseregszállító milliomosoknak, Guttman Felixnek a Ritz fényes vacsoráján történt letartóztatását, ha egy zsidó író, teszem fel, Molnár Ferenc, valamelyik színdarabjában Odescalchi Zoárd herceg szenzációs szállításaival összefüggő öngyilkosságát vinné a színre, hasonlóan erősen éreztetett faji háttérrel és általánosítással, mint ahogy azt ő teszi?

Külön figyelmet érdemel Faragó Miklós alakja, akiben Szabó Dezső Adynak akart szobrot emelni. Az író úgy állítja be itt Adyt, mint hulló fajának élő inkarnációját, a zsidó és a magyar faj élet-halál harcának áldozatát, aki fájával együtt alulmarad a küzdelemben és idegeinek épségével, elbomló elmével fizet azért a merészségért,

hogy ébresztő mert lenni a magyar temetőn. A külső maszk Ady Endréé, de a belső motiválás Szabó Dezsőé, Ady Endre szájával Szabó Dezső beszél s amit mond, az a faji gyűlölet hangja, amely soha nem csendült fel Ady minden emberi lelket átfogó líráján. Faragó Miklós Ady Endrének indul, de mindinkább Szabó Dezső lesz belőle, s a végén ő írja meg azt a hatalmas regényt, amely hívatva van megállítani ezt az esett fajt végzetes hullásában s amelyben a szerző mindjárt kritikát is mond önma-ga felett.

Egyébként készséggel elismerjük Szabó Dezsőnek azt, hogy a Nyugat körül dongó irodalom, amelyet ő is bemutat, izmos tehetségeiben, Adyban, Babitsban, Móriczban, Schöppflinben őskeresztény magyar volt, amely épp azért vált irodalomná és értéké, mert a magyar faji lét humuszában gyökerezett. Általában a regényben sok találó megfigyelés és jellemző erő mutatkozik, de egészében véve mégiscsak képtelen torzítás és túlzás. Először is túlozza a magyar faj pusztulását és másodszor ritkítva nagyítja meg a zsidóságnak gazdasági ügyességét, amelyben Szabó Dezső már egy új honfoglalást lát. E két jelenséget a két ellenkező végletbe határtalanul eltorzítva kapja Szabó Dezső az elsodort falunak nem létező képét, az elpusztult, kihalt ősszekélye faluét, ahol a zsidó milliomos bányáinak, gyárainak bűgása elnyomja az erdők zúgását, ahol a ledőltemplom helyén zsinagóga épült, ezt a lehetetlen falut, amilyen nem létezik az egész magyar földön, ezt az izgató és lázító képet, amely az ő nekivadult fantáziájából kiszabadult. Igaz, hogy a zsidó szorgalom és ügyesség, munka és kitarás vagyonokat gyűjtött, de ezek nem a zsidó összetartás újabb bástyái lettek, mint Szabó Dezső írja, hanem minél inkább szaporodtak, annál jobban elidegenedtek a zsidóságtól és a milliók ormán többnyire ott díszelgett a kitérés. Sarkadi, akiben Szabó Dezső a zsidó előretörés és kíméletlen érvényesülés, az új földfoglalás típusát rajzolta meg, a való életben alighanem Hatvani Lajos báró név alatt szaladgál. S itt látjuk meg azonnal e regénynek tudatos tendenciáját és célzatos beállítását: amíg a valóságban ez a Hatvani báró politikai és irodalmi sikerei tető-pontján kikeresztelkedett, addig a regényben az ő róla mintázott Sarkadi a zsidó térhódítás előharcosaként szerepel. Az élő Hatvani és a regénybeli másának, Sarkadinak viszonya egyúttal helyesen méri az életnek és e regénynek viszonyát is.

A magyar faj hullásáról és a zsidó faj honfoglalásáról a valóságban beszélni sem lehet komolyan és e két faj viszonyát Kóbor Tamás látta meg helyesen: „A magyarság nem olyan erős, hogy amputálhatná magát antiszemitizmus címén és sohasem lehet olyan gyöngye, hogy fölényes, hatalmas gazdája ne maradjon a zsidóságnak.” Ez az igazság, s aki ezt elhomályosítani akarja, az nagyon rossz szolgálatot tesz nemcsak a zsidóságnak, de a magyarságnak is.

Molnár Ernő: Az elsodort falu

Forrás: Zsidó Szemle, 1920. január 30., 9–10.

Hej, ha tényleg úgy volna, amint Szabó Dezső ebben a regényben a zsidóságot festi? Ha a zsidóság zárt, bomlatlan egység volna és faja emelésére törne céltudatosan? De mindennek az ellentéte az igaz. A zsidó nép tömegei kilengenek a zsidó gondolatkör áramából, a zsidóság egy bomlott kéve, melyet a zsidó egyéniség önfeladása

által óriási veszteségek érnek. Ez a tragikum egy zsidó regényre vár. Azoknak a zsidóknak legnagyobb része, akiket Szabó ebben a regényben rosszakaratúlag lefest, nem zsidóknak, hanem magyaroknak érzik és tudják magukat.

Szabó Dezső a magyarság jövőjét félti. A magyar faj tunya és életteretlen – mondja az író –, pedig ez a faj az egyedüli nagy tehetségű és nagyra hivatott faj ebben az országban. A középkeletre kisebb fajok, a szláv, az oláh, a német, a zsidó magyarok igrkekeznek, dolgoznak és szorgalmuk gyümölcset le is aratják. Meggazdagodnak és a vezető pozíciókat is ők töltik be. A magyar fajt ugyanis váratlanul érte a nyugat-európai demokrácia. Nem volt rá felkészülve és öröklött úrhatnamságánál fogva a demokrácia szabadságversenyében mindenütt lemaradt. Ezért nincs keresztény magyar középosztály, kereskedő-, vállalkozóosztály stb. A magyar nép ebben a regényben a pusztuló faj a feltörekvő idegen fajok között.

Tegyük fel, hogy a magyar faj életrevalóság dögában tényleg hátrébb van az ország más fajainál – ezt a tételt különben egy pár markáns, életrevaló magyar alakban (János Domonkos jegyző, Zágoni képviselő, Kovács Ilona) maga a szerző cáfolja meg –, mindenesetre feltűnő, hogy szerzőnek a zsidó faj (mint faj) állítólagos nagymérvű térfoglalása fáj. Noha a regény specifikusan erdélyi tárgyi, az erdélyi román bankokról, melyek a magyar földbirtokokat összevásárolták és a magyar államra veszélyes idegen propagandát űztek, az írónak még sincs egyetlen szava. (Holott a románt még a magyarnál is hátrébb találta a demokrácia korszellem, s így Szabó alaptétele szerint nem lett volna szabad ily életrevalónak lennie!) De hogy az öreg Schönbengernek, a zsidónak a vagyona egyre gyarapodik, az nagyon fáj Szabó Dezsőnek (aki egyben az egészségtelenül feltömrült vagyonkolosszusok kapcsán megértően vette észre a kommunizmus előrevetett árnyékát is). Holott biztosítjuk, hogy egyetlen gazdag zsidó sem gondol vagy gondolt arra, hogy magyar földbirtokát Palesztinához csatolja. Míg az oláh bank és Románia viszonyát nem is kell bővebben fejtegetnünk.

Feltűnő sajátsága még a tág látókörű regénynek, mely korának lelkiületét a lehető legtöbb oldalról próbálja megvilágítani, hogy a zsidó fajból jóformán csak a gazdag vagy meggazdagodott zsidót veszi észre. Az öreg Schönbenger mellett Guttman Félixet pécézi ki, a hadiszállításokban felmilliomosodott ügynököt, ki végül is börtönbe kerül. De a pár száz háborúban meggazdagodott zsidó pénzherceg mellett teljesen vak a zsidó százvezrek nyomora iránt. A zsidó pap, a zsidó tanító, a zsidó hivatalnok, a zsidó kereskedelmi alkalmazott, a zsidó munkás nyomoráról semmi tudomást nem vesz. Úgyszintén a háborúban gazdagodott paraszt alakja sem verődik vissza szemének recehártáján, holott a magyar kisgazdaosztály jelenlegi politikai előretörésének ez a háborús meggazdagodás az alapja.

A regény hőse az elsodort falu, a pusztuló, veszendő magyar faj. De mikor az író a „beteg” fajt egyéb „értvényesülő” fajokkal veti egybe, elsősorban mindig a zsidó tűnik fel neki. A zsidók a magyar irodalomban, pl. Sziklai (Ignotus), Sarkadi (Fenyő Miksa?), a futurista költő stb. – Szabó Dezső szerint – híján van minden erkölcsi alapnak. Arra lengenek, amerre a szél fúj. Az eszmékkel csak játszanak és egy irány mellett csak azért tartanak ki, hogy a kellő percben annál drágábban adhassák el magukat az ellenpártnak. A forradalmár zsidó költő féllábát a harctéren ellövik, rokkantan már ő forradalmasítja Budapesten a lelkeket, persze pocakot és tokát

eresztve a forradalom szervezésének anyagi oldalából. A keresztény írókat, a keresztény magyar mágnásokat is kifigurázza a szerző, a konzervatív tudósok sem menekednek meg maró gúnyjától és lekicsinylésétől, de a zsidók a legellenszenvebbek neki.

Emellett tagadhatatlan, hogy a jót is akarja a zsidóban észrevenni. Az öreg Schönberrerről azt mondja, hogy tett jót is, még ha tudta is, hogy veszíteni fog mellette. De hozzáéreztetni, hogy ez a jóság a zsidónál csak üzleti befektetés, melynek kamatját ki kell várni. Gyöngyi Oszkár alakjában meghajlik a zsidóság ama része előtt, mely hajlandó a zsidó faj hibáit észrevenni és azokat ostorozni. Gyöngyi alakja mindenestre fejlődést jelent a zsidó típus beállítását illetően a magyar irodalomban. Ez az alak a fajtának nem az üzérivadéka, hanem az elvont eszmékkel, tudománnyal, irodalommal foglalkozó lélek, akiről mi nagyon jól tudjuk, hogy lényegében ez a zsidó, de akit kívülről ma talán a legkevésbé akarnak észrevenni. Ebbe a kategóriába tartozik Szász Mór zsidó zongoraművész és leánya, Adrienne, kiknek élő modellek-ről mintázott alakjában az író a zsidó művészi génusz előtt hódol meg.

Szabó Dezsőt manapság a magyar antiszemitizmus egyik vezérének tekintik. És bár be kell látnunk, hogy ebből a regényből elsősorban az írónak a fajaért, a magyarságért való nagy félelme és fájdalma süvölt ki, mégis, mikor az ún. életrevalóbb fajokról esik szó, közülök egyedül a zsidó faj meggazdagodott rétege lökődik erősebben az író szeméi elé és e réteg bűnei révén a regény az elkeseredésnek a keresztény sajtó által országszerte kellően idézett és értékelt próféciait dörögi az egész zsidó faj ellen. (Mindez azonban nem akadályozza meg az írókat, hogy olyasfajta tanácsokat ne adjon fájának, miszerint az is csaljon és lopjon, ha így jobban érvényesülhet a lét küzdelmeiben. S e tétel illusztrálására egy Zágoni székely képviselő, egy Domonkos jegyző alakját tudja felhozni, akik tényleg nagy életrevalósággal tudnak csalni és lopni). A Szabó-féle antiszemitizmusnak tehát valláserkölcslig nagyon megsebezhető pontjai vannak. Ő például a tunyán heverő magyar génuszt bármilyen ösztökéléssel is hajlandó mozgásra, életre kényszeríteni és „a cél szentesíti az eszközt” cinikus elve alapján nem áthatja, hogy a zsidók ellen uszítson, a fajgyűlöletet tartva az ugródeszkának, ahonnan a rest magyar génusz mozgásba lendülhet.

Bármennyire félti is Szabó Dezső a magyar fajt, megnyugtathatjuk. Mi épp úgy féltjük a zsidóságot a szétbomlástól és a pusztulástól, mint ő a magyar fajt. Bizony nem vagyunk mi az a céltudatos, az a félt egység. S talán a mi félelmünkre a tények több jogot adnak! A nép jellemét, az ősi hagyományokat féltjük, a történeti kapcsolat érzésének megszűnését féltjük. Bizony, bizony, e lelki tőke elvesztése egyáltalán nem ér fel a faj egyes egyéneinek meggazdagodásával, kiknél ez a tény rendszerint a fajból való kiválás műveletének megkezdését jelenti. Mi is keressük azt az ugródeszkát, ahonnan az ősi eszme áramából feltartóztathatatlannul kigúnyolódó népünknek fülébe döröghessük:

– Ébredj népem, a meredék szélén állsz!

Be kell azonban vallanunk: igenis reméljük, hogy a magyarság ébresztő szózata, mellyel a magyarságba belapuló zsidóságot a magyar faji ideológiából kitessékeli, a zsidóság számára is a magára ébresztés dörgő harsonája lesz és a zsidóság a szülőföldhöz való becsületes ragaszkodása mellett saját értékeit is fel fogja ismerni és ráeszmél önmagára.

**Sass Irén: Három portré – Szabó Dezső – Rákosi Jenő – Herczeg Ferenc
nyilatkozatai**

Múlt és Jövő, 1920. március, 8-9.

Keresztények és antiszemiták annyit nyilatkoztak már keresztény és antiszemita lapoknak rólunk zsidókról és a zsidókérdésről általában, hogy érdemesnek tartottam felkeresni néhány szereplő egyéniséget és nyilatkozatot kérni rólunk egyszer már – nekünk. Három különböző színű, hírű és fajsúlyú névvel kapcsolatosan három nyilatkozatot talál itt az olvasó, majdnem minden kommentár nélkül, de mindannak dacára úgy hiszem, jellemzően és a közhangulatot híven kifejezően csoportosítva. Három politizáló író véleményét, melyek közül kettő – Rákosi Jenő és Herczeg Ferenc – régi, neves és becsült szavú ember, a harmadik – Szabó Dezső – x x x x x x x x x x bármennyire protestál is ellene több-kevesebb szerencsével még ma is ott úszkál – intő veszedelmeképp – „az antiszemitizmus áradatának hátán”.

* * *

Szabó Dezső első pillanatra meglep engem. Egy antiszemita, aki zsidó külsejű! Aki nek gondör a haja, hajlott az orra, előreálló az alsó ajka s aki racsoló orrhangon és egyáltalán nem magyarosan beszél! Szívélyesen fogad, állítólag örül, hogy felkerestem. Az első udvariaskodó szavak után rátérek az ő „elméletére”. Mosolyogva válaszol.

– Örülök, hogy intelligens zsidókkal beszélhetek az én antiszemitizmusomról – mondja – és szívesen állok a Múlt és Jövő rendelkezésére.

Beszélni kezd. Erősen mimikázva, heves, ideges gesztussal kísérve minden szót. Egy pillanatnyi nyugalom nincs abban az emberben. És ahogy elnézem, egyáltalában nem csodálkozom azon, amit mond. Nagyszerű szónoki képesség, akit a saját ideges, féktelen és nyugtalan szavai visznek előre. Igazi tömegeknek való ember, aki nem azzal ragad el, amit mond, hanem ahogyan mondja. Mert amit mond, arra másfél óras beszélgetésünk után sem tudtam neki egyebet mondani (sem mint zsidó, sem mint józan, reális alapon álló ember), csak, hogy: fantasztikum. Mert az is. Az író fantáziájával megcsinált, buja, színes, lehetetlenül túlzó, képzelt és a reális életben megállni nem tudó teória, mely azonban mégis alkalmas arra, hogy hiszékeny és naiv fantáziákat kigyújtson és meggyőzzön. Nem véletlen, hogy Szabó Dezsőnek éppen az ifjúság soraiból toborzódtak az elszánt hívei, míg a komoly és igazán számottevő keresztényeknek egyáltalában nincs hízelgő véleményük róla, amit az a kultuszminisztérium ismeretes eljárásából [...] ²³ kitűnik... Mindezek után pedig Szabó Dezsővel nem úgy és azért foglalkozom itt első helyen, mert a kereszténykurzus számottevő emberének tartom, csak kuriózumképpen, példa gyanánt. x

És hogy milyen ez az antiszemitizmus, mely éppen annyit árt a keresztény, mint a zsidó becsületnek! (Szerencsére – mint már föntebb is említettem – a józan, reá-

²³ A kihagyott részben Sass Rákosi Jenő nyilatkozatára utal, szembeállítva azt Szabó Dezsőével.

lis és igazán keresztény felfogású emberek és maga a kormány is, alaposan kiábrándultak ebből a Szabó Dezső-s antiszemitizmusból).

– Le kell szögeznünk – kezdte nyilatkozatát Szabó Dezső – mindenekelőtt azt, hogy a zsidósággal, nem mint vallással, hanem mint fajtával harcolunk. Két fajta élet-halál harcát vívjuk most és meggyőződése, hogy se román, se szerb, se cseh, se semmiféle frontunk nem oly fontos és veszedelmes, mint a zsidófront. A zsidó a mi igazi és legnagyobb ellenségünk, és elsősorban is és mindenekelőtt az asszimilációs zsidó... Az önérzetes és zsidó nemzeti alapon álló zsidó nyílt ellenfél, de az asszimilációs zsidó bujkáló és sötét, aki ellen szóval, tettel, pogrommal és minden egyéb eszközzel való harcolásunk is jogos, sőt természetes.

– Ne felejtse el, hogy 1848 óta minden kormány és minden magyar szó a zsidóság asszimilálódása érdekében harcolt.

– Igaz, mert naívnul azt hittük, hogy dolgos és hűséges munkatársakat kapunk a zsidóságban, melynek minden kaput megnyitottunk és minden asztalt megterítettünk. Azóta beláttuk, hogy a zsidóság sohasem képes teljesen asszimilálódni, hogy akármit mond is, lényegében és egységesen mégis csak fajtája uralmának megteremtésén dolgozik, nemcsak nálunk, hanem egész Európában. Ebben a nagy közös célban minden zsidó egyetért, akár cionista, akár demokrata, akár kommunista... A két magyarországi forradalom eléggé megmutatta ezt, azt hiszem. Azután, hogy ez a tervük balul ütött ki, most gyorsan megtérnek, nemzetiek lesznek, és kitárják karjaikat, „testvérek vagyunk”. Mert a zsidó fajnak két arca van! Az egyik a Számuely-arc, a másik a Vázsonyi-arc. (De ismerősen hangzik ez... úgy látszik itt van annak a bizonyos plakátnak a műhelye). És bármennyire is távol áll a kettő egymástól látszatra, titokban annál egyetértőbben folytatják aknamunkájukat a keresztény nemzetek megrontására.

– Szóval valami világot átfogó, rejtélyes zsidó maffiáról van szó, mely talán föld alatti katakombákban tanyázik és...

– Nem, sokkal valószínűbb, hogy inkább fényes és gazdag palotákban... De, van és dolgozik s nekünk elemi kötelességünk védekezni ellene.

– Hogyan és miképpen? Pogrommal?!

– Ki kell mondani, hogy a zsidóság nemzetiség. Vissza kell szorítani őket a magyar közéletből számarányuk keretei közé, külön parlamentet adni nekik egyelőre...

– Szóval Ön cionista. Miért bántja hát mégis a cionistákat is?

– Mert az is ellenség, sőt a legnehezebb ellenség. Nem morális és nem faji alapon álló zsidóval könnyen elbánunk, de egy morális és fajtája tradíciójához ragaszkodó zsidóval nehezebb dolgoznunk... Azonban elkövetkezhetik az idő, amikor odáig jutunk, hogy nem férünk meg ketten ebben az országban s akkor menniük kell... nekik is.

– És hogyan intéződnének el a zsidóknak Magyarország gazdasági életébe szervesen kapcsolódó anyagi érdekeltségei?

– A háborús milliók itt maradnak s azonfelül a zsidó vagyonok bizonyos százaléka, 40–50 százalék.

– Vagy 95 százalék?

– Esetleg 95, esetleg 100 százaléka – fejezi be könnyedén és nevetve –, attól függ... Volna azonban egy gyökeresebb megoldás.

– És az?

– Az, ha a zsidóságot és a kereszténységet fölfegyvereznék és egymásnak menének. Ez gyökeres megoldás lenne. De ezt ne írja meg.

Nem ígértem ugyan meg Szabó Dezsőnek, de ezt a „gyökeres” megoldási tervet, stratégia részleteit, hogy 95 százalékot szembeállítsunk fegyveresen 5 százalék zsidóval, mégsem írtam meg. [...]”²⁴

Szemle

Forrás: Zsidó Szemle, 1920. március 19., 7.

Szabó Dezső, a Magyar Írók Szövetségének vezére egy zsidó újságírónak nyilatkozott. A zsidóságról vallott nézetét közölte a nagy nyilvánossággal, nem először. Most azonban akarata ellenére igazán őszinte volt. A cionista zsidókról előbb elismerőleg, majd nem hízelgően emlékezett meg, mert ezek „zsidó nemzeti és morális alapon állanak”. Ezzel szemben az asszimiláns zsidó azért veszedelmes, mert nem nyílt ellenség és így nehezebb ellene védekezni. Nyilatkozata végén azonban megfordította a tételt, mondván: „a cionista zsidó morális és kifejezetten zsidó alapon állva sokkal veszélyesebb, mint az asszimiláns zsidó, mert ez utóbbi benső gyengeségénél fogva könnyebben győzhető le, míg a cionista zsidóban az öntudat és faji érzés fokozza az ellenállást”. Egyszóval az igazi antiszemita felfogást tükrözteti vissza Szabó Dezső, aki egyszer azért üti a zsidót, mert asszimiláns, máskor azért, mert cionista. Szabó Dezsőtől igazán elvárhatnánk egy kis következetességet az elvek terén. Avagy következetessége talán csak abban áll, hogy következetesen következtelen?

S. I.: Szabó Dezső az antiszemitizmusról és a zsidókról

Forrás: Zsidó Szemle, 1921. január 28., 10–11.

Míg a „nagy” politikában az a törekvés kezd dominálni, hogy a tapasztalatok iskoláján átment politikusok egy kissé lenyessék az antiszemitizmus oroslánkörmeit, extra muros Szabó Dezső erőteljesen fújja az antiszemitizmus harsonáját. Szerinte az antiszemitizmus a magyarságnak olyan életeleme, mint a víz a halnak és az oxigén a tüdőnek. „Hazudd ki az antiszemitizmust a magyarból: a halál leggyalázatosabb nemével hal meg.”²⁵ Így szól Az *elsodort falu* írója és nekünk nem szándékunk álláspontjának helytelenségéről meggyőzni. Az antiszemitizmus: érzés, még akkor is, ha német mintára a racionalizmus eszközeivel dolgozik s ha olyan kevésbé támaszkodik is babonákra és elfogultságokra, mint Szabó Dezső antiszemitizmusa.

Érzések ellen racionális eszközökkel küzdeni annyit jelent, mint árvíz ellen a harrangok félreverése. Az antiszemitizmus leküzdésére alakult német egyesület tehát

²⁴ A kihagyott részben Rákosi Jenőre és Herczeg Ferencre vonatkozó bekezdések következnek.

²⁵ Ez és a cikk többi idézete Szabótól: SZABÓ Dezső: *Antiszemitizmus = Virradat*, 1921. január 21.

épp oly naiv kísérlet, mint „felvilágosító” brosrák kiadása. A fejlődés enyhíteni, sőt talán el is fogja tüntetni az antiszemitizmust, de csak azért, hogy kiküszöbölje azokat az okokat, melyek azt előidézik. Ilyen okok pedig épp úgy megvannak a zsidóság körében, mint a zsidóságon kívül. Az antiszemitizmus ellen pedig úgy harcoltak, hogy tünete ellen küzdöttek, de nem vették fel a küzdelmet az okok ellen. A cionizmus és a zsidó nemzeti gondolat az az eszmekör, mely az antiszemitizmus ellen radikálisan veszi a küzdelmet, mert az antiszemitizmust előidéző okokat akarja eltüntetni.

Az antiszemitizmus mindaddig, míg nem a Britannia eszközeivel és numerus clausus módszerével dolgozik, épp oly eszme, mint más eszmék s ugyanannyi tiszteletet vagy megvetést érdemel, mint a többi felszínen lévő eszmék. Mindenkinek jogában van antiszemitának lennie, csak az államnak és az államhatalmat gyakorló szerveknek nem. Az államnak minden polgárát egyformán kell megvédenie, még a zsidókat is. Ezek az antiszemitizmus egyedüli korlátai.

Ezek után búcsút is kellene mondanunk Szabó Dezsőnek. Azonban néhány olyan igazságot állapított meg éspedig az ő írásművészetének oly erejével, melyek megérdemlik, hogy a zsidó közvélemény is tudomást szerezzen róluk. Ezen igazságok belső értékén mit sem változtat, hogy azokat egy antiszemita állapította meg, mert az igazság igazság marad, bárki mondja is. A becsületes zsidókról lévén szó, Szabó Dezső a következőket írja: „De nem is azokat a zsidókat szoktuk ám mi »becsületeseknek« nevezni, akik tényleg azok. Az ilyenek nem igen törtetnek kegyeinkért s nyíltan fadjuk emberének vallják magukat. A mi »becsületes« zsidónk az a zsidó, aki átkeresztelkedik, aki azt sem tudja, hova legyen a magyarságától, úgy köpik, mintha népszínműben volna...”

Szabó Dezső nem is olyan régen kommunista álarcban szaladgáló cionistáknak nevezte a proletárdiktatúrában szereplő zsidókat, most már revideálta felfogását, mert a következő megállapításokat eszközli: „A kommunizmus alatt a zsidó imperializmus (?) legféltelenebb harcosai katolikus, református és volt nemzetiszínű zsidók voltak.”

A keresztény és magyar nemzetiszínű zsidónak a „zsidó zsidó” az ellentéte s a zsidóságnak erről a részéről a következő megjegyzéseket olvassuk. „A zsidó zsidó ellen harcolok teljes erőmből, de tisztelhetem, mint nemes ellenfélt. De csak a nemzetiszínű, magyar és keresztény zsidók az emberiség leghitványabb sőpredékei, s életöztönünknek ezeket kell legelőbb eltüntetni a magyar életből.”

Szabó Dezsőnek fentebb idézett megállapításai nagyjában a mi felfogásunkat is visszatükröztetik. Természetesen elfogultság és tévedés, hogy a magyarországi kommunista uralomról mint zsidó imperializmusról beszél, ami hál’ Istennek nem létezik. Magyar, német stb. nemzetiszínű, hegyeseket köpő zsidók azonban, sajnos, vannak és még mindig vannak. Ha csak a magyarság és a hazafiság állandó hangoztatása jelentené a magyarsághoz való hűséget és a magyar érzelmet, mi magunk is kénytelenek volnánk beletörődni abba, hogy állampolgári hűségünk és lojalitásunk, valamint magyar érzelmünk a jó ízlés szempontjából legalább is nagyon kétséges esztétikai formák között jusson kifejezésre. És nem maradna számunkra más út, mint a magyar zsidó ultrasovénnyel versenyt köpni, versenyezni a minél nagyobb trikolór viselésében és a hazafias frázisok minél hangosabb puffogatásában. Azonban

a nem magyar nemzetiségűek magyar érzelmeinek nem kell okvetlenül ízléstelen formában külső kifejezésre jutnia s ha a debreceni vagy kecskeméti magyar nem éneklő hétköznapiak a Himnuszt és a Szózatot, a zsidóságnak sem kell ezt megtennie. Boldogult Schächter Miksa mondotta egyszer egy banketten, hogy ha régebben tíz zsidó férfi összejött, egy minjant alkottak. Most pedig (1911-ben) a Himnuszt éneklük, vagy tüzes magyarságukról állítanak ki önmaguknak bizonyítványt.

Ezek a zsidók voltak azok, akik sovinizmusban a legtörzsökösebb magyarokat is túllícitálták, Botond módjára döngették Bécs kapuit, a nemzetiségekkel szemben összeráncolt homlokkal hangoztatták az állameszméhez való hűséget, s annyira telekiabálták magyarságukkal a tért és időt, hogy a tözsgyökeres magyaroknak már nem is jutott hely. Legfeljebb, ha néhány sváb fért még el a jobb helyekre. Utóbbiak a keresztény kurzus alatt már a magyar faji politika terrénját vették kizárólagos birtokukba s a magyarságnak e terén csak az állóhelyek jutottak.

De mi nem akarunk igazságtalanok lenni. Az asszimiláció a maga idejében világtörténelmi áramlat volt s az azon korszak zsidóitól ép történelmi érzékkel nem lehet utólag megkövetelni, hogy egy ekkor még csak embrionális állapotban lévő eszmét írjanak zászlójukra. A mai közelmúlt korszaknak azok a zsidói azonban, akik a zsidó nemzeti gondolat győzelme és megvalósítása idején is vakok és süketek a zsidó történelem négy évezredes ritmusával és színeivel szemben, ezeknek a zsidók csakugyan az „emberiség leghitványabb söpredékei”.

G. Gerő László: „Az asszimiláns zsidó minden fogalom tövében csal...”

Beszélgetés Szabó Dezsővel a Philadelphia kávéházban

Forrás: Zsidó Szemle, 1929. november 1., 5.

Az utcán érem el Szabó Dezsőt. Az eső esik és Szabó Dezső esernyő alatt, hosszú léptekkel siet a Philadelphia kávéházból hazafelé.

„Aludni akartam. Rettenetesen deprimál²⁶ ez az időjárás” – mondja Szabó Dezső –, „a legszívesebben törölném az őszet a szótáramból.”

Visszatérünk a Philadelphia kávéházba. Szabó Dezső közben megkérdi:

„A Zsidó Szemle, ugyebár a cionista lap, szemben azzal a másikkal, azzal az...”

„Egyenlőséggel” – segítem ki.

Ő mosolyog.

Mire egy kávéházi ablakban letelepszünk, már a tárgynál tartunk. Nem ismerek rá Szabó Dezsőre. Könyvei, cikkei, előadásai után nem ilyennek képzelem az ember. Egyszerű, közvetlen, kedves.

„Én magyar szempontból tekintem a zsidókérdést és magyar kérdésnek fogom fel. Önök, cionisták, természetesen a magyar kérdéseket is zsidó szempontból nézik, és zsidó kérdésnek fogják fel. Ez a helyes, őszinte felfogás. Ha nyíltan beszélünk egymással, meg fogjuk egymást érteni és csakis így találhatjuk meg a magyar

²⁶ Elcsüggeszt.

közösség számára a legtöbb haszonnal járó megoldást. Mert rettentő gatyázás folyik ezen a téren. »Én mindig liberális voltam« – hajbókol a hatalom –, és »én mindig hazafias voltam« – hajbókol a zsidóság.”

„A magyar faj számára a legégetőbb feladat, amint mindig hirdetem, éppen a nemzetiségi kérdés egészséges megoldása. A mostan ezen a téren uralkodó slendriánság²⁷ a dolgot csak elmérgesíti és senkire nézve sem kielégítő. A zsidók pedig beteges érzékenységgel utasítanak vissza minden közeledést, mely ebben a kérdésben tárgyalni és megoldást hozni kíván. Mindjárt antiszemitizmust kiabálnak. Mi az az antiszemitizmus? A legnagyobb ostobaság. Valami l’art pour l’art²⁸ zsidógyűlöletnek képzeli. De egyáltalában hogyan lehet ilyen tekintetben gyűlöletről, vagy szeretetről és egyáltalában érzelmekről beszélni? Itt fajok életérdekeinek összeközöséről van szó. S ahol ezek az érdekek ütköznek, ott természetesen ellentét van. Ezt nem lehet érzelmi alapon elintézni. És hogy a zsidók helyzetében ilyen esetről van szó, az nem szenvedhet kétséget. Utóvégre, hogy a zsidóság felekezet és nem faj, ezt csak őrültek mondhatják.”

„Ha pedig ez a helyzet áll fenn, akkor szembe kell nézni az adottságokkal és el kell intézni azokat. Lehetetlen, hogy ez ellen a zsidók az antiszemitizmus jelszavával tiltakozzanak. Ha ütköznek az érdekeink az angol, a német, vagy a francia érdekekkel, senki sem beszél antiangolizmusról és a többi. Vagy ha megkritizálnók bármely népet, egyik sem fog olyan hangnemben tiltakozni, mint a zsidó. Miért legyen éppen a zsidó a nebántsvirág? Én, aki igazán nagyon szeretem a fajomat, annyira élesen láttam és rá tudtam mutatni az én fajom nagy hibáira, talán [nekem] szabad a zsidó hibákat is meglátni? Ezzel nem lehet egy hangzatos, speciális jelszót beszögezni: antiszemitizmus.”

„A komoly eszmecserék és a megoldásra irányuló törekvések elől azonban csak az asszimiláns zsidóság zárkózik el. Cionistákkal mindig tudtam beszélni és közös pontra jutni. Mert a cionista a nyílt, a becsületes zsidó. Az asszimiláns minden fogalom tövében csal.”

„És amellet, szerintem, éppen az asszimilánsok a legnagyobb zsidó sovíniszták. Ahogy egymást dicsőítik és felmagasztalják, ahogy egymás érvényesülését elősegítik, a legkannibálabb fokon lévő nacionalizmusnak kell tekintenem. Csak [egy] bizonyos drámaíróra és egy kritikai hetilapocskára mutatok rá, mely körül a pesti rohadék csoportosul, hogy erre a kannibálizmusra és asszimiláns ostobaságra példát hozzak el. Beeszik magukat a köztudatba, s minden második szavuk: kultúra! Pedig józaneszű ember, aki csak a kultúra kigatyájában jár is, láthatja róluk, hogy nem írók, és amit csinálnak, az nem irodalom.”

„Pedig éppen a nyelvet tekintem annak a hídnak, mely Magyarországon a magyarságot a zsidósággal össze tudja kapcsolni, s amely az együttműködést megkönnyíti és kimélyíti. A zsidók magyar nyelvű irodalmát mindig nagy érdeklődéssel olvasom, és érdekesnek találom, hogy egy idegen psziché magyar nyelven talál

²⁷ Felületesség.

²⁸ Itt: öncélú.

kifejezést. Eleve vissza kell azonban utasítanom minden törekvést, mely zsidósága kendőzésével a magyar irodalom és psziché meghamisítására irányul. A nyelv terén való együttműködést és összekapcsolódást természetesnek tartom, végre is nem hiszem, hogy akadna olyan cionista, aki a magyarországi zsidóság számára a héber nyelvet akarná behozni. Ez persze nem zárja ki, hogy a zsidók ápolják és műveljék saját nemzeti nyelvüket.”

„Politikai tekintetben pedig, ha én volnék hatalmon, egy ad hoc²⁹ zsidó parlamentet hívnék össze, mely hivatva volna határozni afelett, hogy miképpen kíván a zsidóság a magyarság kebelében, mint zsidó élni. Vagy azt mondja, hogy semmi köze a zsidósághoz és nem akar többé, mint zsidó létezni, vagy határozza meg zsidóságának őszinte és a magyarság szempontjából is alkalmas alakját. Nem tagadom, hogy egyes emberek számára az asszimiláció lehetséges, de egy egész nép számára, Magyarországon félmillió zsidó számára azonban lehetetlen. És azért, mert a zsidók azt mondják, hogy »magyar vagyok«, nem tárhatunk kaput előttük és nem vethetjük oda magunkat, mint a múltban. Ez nemcsak a zsidókra, hanem a többi nemzeti ségre is vonatkozik.”

„Nagyon-nagyon nehéz kérdés ez, megoldását nehezíti a politikai éretlenség is, mely uralkodó ebben az országban, zsidók és nem zsidók körében egyaránt.”

Így beszél Szabó Dezső. Tartalmi kivonatát is alig lehet adni annak, amit mond. Színes, eleven, lenyűgöző. Jó másfél órája beszélgetünk már. Az eső elállt, az autóbuszok sorra gördülnek el az ablak előtt. Búcsúzom. Nemsokára nagy nyilvánosság előtt lesz alkalmunk hallani Szabó Dezsőt. A zsidókérdésről és a cionizmusról fog beszélni.³⁰

²⁹ Rögtönzött.

³⁰ Az előadásról sem a *Zsidó Szemle*, sem más lapok nem tudósítottak. Kérdésem, hogy egyáltalán sor került-e rá.

Papp Ádám

Szabó Dezső munkássága a Horthy-korszak katolikus sajtóirodalmában

Ha arról kívánunk képet kapni, hogyan értékelte a Horthy-kori katolikus gondolkodás Szabó Dezső irodalmi tevékenységét, valamint főbb társadalmi, kulturális és politikai intencióit, alighanem a kor katolikus sajtókultúrájának reflexióira szükséges hagyatkoznunk. E tekintetben a *Katolikus Szemle* hasábjain publikáló cisztercita teológus és irodalomtörténész Brisits Frigyes, továbbá a reformkonzervatív *Az Ország Útja* egyik véleményvezére, Bóka László híradásai alapvető viszonyítási pontot jelentenek. Amint azt utóbbi lap „*Nemzedékünk tanítómesterei*” címen megjelent tanulmány sorozatának lábjegyzetben közölt narratívája jelzi: „Arcképsorozatot közlünk az előttünk járt nemzedéknek azokról a képviselőiről, akik akár közvetve, az elitre gyakorolt hatásukon át, akár közvetlenül nemzedékünk szemléletét alakították.” Ez a rövid tájékoztatás világosan kijelöli Bóka Szabóról írott elemzésének¹ tárgyalási kontextusát is. A már életében is sokat vitatott író *Az elsodort falu* című regényével üstökösként robbant be a magyar irodalmi és közéleti diskurzusba, mi több, „a regény generációk számára vált alapélménnyé”, amint azt a korszakról monográfiát² közlő Ungváry Krisztián megállapította. E tény figyelembevételével Szabó életművének illetően tónusú tárgyalása aligha válthatja ki az olvasó meglepetését. Bóka tárgyalásmódja mégis meghökkentőnek hat: nála ugyanis Szabó azért emelkedhet a nemzedéki tanítómester rangjára, mert vállalta bizonyos „felesleges közhelyek”³ kimondását. Mert mi más is lehetne, ha nem felesleges közhely önmagában annak követelése, hogy Magyarországon a reformszellem és a konzervatív fékezőerő képviselője egyaránt a magyarság legyen? Ám publicistánk kétségkívül helyesen ismerte fel, hogy egy ilyen állásfoglalás a két világháború közötti időszak állandósuló társadalmi, szellemi és közéleti forrongása közepette már nem maradhatott értéksemleges, sőt, a harmincas évek végi fasizálódás légkörében már a jobboldali radikalizmus rezonanciáját sem mindig nélkülözhetette. Másfelől szerzőnk summázata szerint az író doktrínáit nem „[...] az unalom ostyájába csomagolva adagolta nemzedékünk számára [...], hanem „szenvédélyével adta meg tanításainak a szükséges aktualitást”⁴. S e ponton alighanem egyet érthetünk Bóka meglátásával, miszerint Szabó mondandójának rendkívüli nyelvezete, stilisztikai és morfológiai újításai kölcsönöztek átütő erőt, mivel „Szabó Dezső szándékait lemerhetjük stílusa nélkül is, hatását azonban nem magyarázhatjuk nélküle”⁵.

201

1 BÓKA László: *Szabó Dezső = Az Ország Útja*, 1937, 2. kötet, 10. sz., 1–9.

2 UNGVÁRY Krisztián: *A Horthy-rendszer és antiszemitizmusának mérése. Diszkrimináció és társadalompolitika Magyarországon 1919–1944*. Bp., Jelenkor, 2016, 29.

3 BÓKA: *i. m.* (1937), 1.

4 Uo.

5 Uo.

Kétségtelen: az író munkásságának heterogenitását s bizonyosságát annak, mennyire mélyen talál e korpusz a korabeli társadalmi valóság elevevébe, találóan adja vissza Bóka jellemzése Szabó egyszersmind „rontó és teremő szándékairól”, „művészi s egyben agitatív nyelvéről”, s magáról az „emberi és írói alkotóról”, akinek munkásságát vizsgálva egyúttal „mindnyájunk [...] végzetének szálait bogozzuk”⁶. De miről is van szó ténylegesen? Bóka számára a kiindulópontot azon szabói intenció jelenti, miszerint „[...] a magyarságot a legszélesebb szociális politika s a legmélyebb és legintenzívebb kultúra juttatja az őt megillető helyhez”⁷. Publicistánk sommás megállapítása szerint itt praktikusán a „magyar fajról” van szó, ám értelmezésében a Szabó által valóban gyakran alkalmazott terminus látványosan kettéválk: egy pozitív és egy negatív töltetű kategóriára. Pozitív, ha a magyar parasztságban jelöli meg „az igazi és egyetlen magyarság” fundamentumát, s degradáló pólusa kerül előtérbe, ha Szabó összekacsolja e fogalmat a dualizmus kori asszimiláció heves kritikájával, a német, szláv és zsidó származású asszimilánsok magyar nemzettestből való kiutasításával. Szabó valóban „természetráji csapásként”, illetőleg „őrült öngyilkosság” gyanánt kárhoztatta a századfordulóig alapaxiómának számító beolvasdásmodellt, s érzékelhető Bóka rosszállása e szigorú ítélet fölött. Mindazonáltal Bóka a szabói intenciók további jelentős elemeként tárja eléünk úgyszólván „a magyar szociális igazságtétel” programját. Nem más ez, mint bizonyos „jogtalan magánjogok” felszámolása az állami szféra, a közigazgatás, a közoktatás, a hadsereg, a sajtó, az ipar és a kereskedelem terrénumában. S az eddigi megfontolásokon túl Szabó koncepciójának harmadik vonásaként rajzolódik ki szerzőnk olvasatában „a legmélyebb és legintenzívebb kultúra” momentuma.

Az eddig elmondottak alapján, amikor publicistánk Szabó főbb elgondolásainak ismertetésére vállalkozik, interpretációja nem sokban tér el napjaink szakirodalmának értékelésétől: a magyar „faji” gondolkör előtérbe állítása, párosulva egy mélyen magyarságközpontú társadalompolitika meghirdetésével valóban Szabó koncepciójának centrális elemei közé taroznak. S bár Gyurgyák János megállapítása szerint „A mély és intenzív kultúra [...] Szabó Dezső számára lényegében nem jelentett mást, mint kiadó- és sajtókérdést”⁸, Bóka értelmezésében a kulturális megújulás szabói programja az író által hirdetett romantikus parasztszemlélettel is szervesen összefűződik. Ám ez utóbbi vonatkozás publicistánk értékelésében súlyos ítéletet kap: egy ázsiai őstalajból forrásozó, autentikus népi-paraszti műveltségre alapozandó kultúrpolitika elképzeléséről van szó, amelynek gyümölcsöskertjében az európai művelődés már csupán „trágyaként” szolgál. Nagyszabású átalakító feladatkörrel van szó tehát, amelynek kapcsán szerzőnk is joggal hívja fel a figyelmet arra, amit egyébiránt maga Szabó sem rejtett véka alá: e program egy átmeneti diktatórikus hatalomkoncentráció nélkül megvalósíthatatlan. Lehetetlen nem észrevenni a szarkazmust Bóka soraiban, amikor ironikusan konstatálja, hogy a vezető sze-

⁶ Uo., 1–2.

⁷ Uo., 2.

⁸ GYURGYÁK János: *Magyar fajvédők*. Bp., Osiris, 2012, 56.

repet Szabó alighanem magának óhajtja vindikálni. Ugyanez a gúny út át szerzőnk nyugtázásán is, miszerint a programot övező közöny, illetőleg elutasítás eredményeként Szabó azóta „[...] süket magányból toboroz szakadatlanul, hogy legfeljebb a Zeneakadémia nagytermét [...] tudja megtölteni közönséggel”⁹. Ám épp ennek nyomán kondul olyannyira sötéten Bóka figyelmeztetése is: ez az író tudniillik, aki túlzó radikalizmusával végső soron önnön fejére hozott szégyent, egykoron „[...] tömegeket [...] gondolkozó főket mozgatót meg”¹⁰.

Így válik végül a publicista narratívájában Szabó „hűtlen tanítómesterré”, aki „megcsalja, kifigurázza tanítványait”, s aki az európai kultúra és művelődés értékeinek tiszteletét úgyszólván „farkasfogú önzésre” és „faji mítoszra cserélte”. S mindezt tetézi egy diktatúra kiépítésének gondolkörével. Ez a szellemi regresszió az, amely Bóka szerint megbocsáthatatlan egy, a nyugati kulturális örökségen felnevelkedett, a magyar történeti fejlődés „egyenését lélekkel átélő” alkotótól.

Legalább ugyanilyen fontos annak figyelembevétele, hogy Bóka az igazságnak megfelelően ismerte fel, milyen súlyos köveket dobott Szabó a magyar szellemi élet már idáig is zavarosan kavargó állóvizébe. Radikális gondolatainak köveit aggasztó aktuálpolitikai hullámokat vetettek. Tény: 1937-ben immár tömött sorokban kígyóztak mindazok, akik a szabói intencióból már csupán egy zsarnoki és retrográd politika szükségességére voltak képesek következtetni. Hogy a magyar autenticitást zászlajára tűző megújulás szólamaiból végül a legkegyetlenebb faji sovinizmus mérges növénye szökkent szárba. Képtelenség félreérteni, mire is kérdez rá Bóka, amikor felveti: „Nem borzong-e meg, ha politikai botránypercek hőseinek szavában a saját hangjára ismer?”, avagy „Nem szégyenül-e meg, ha politikai rikkancsok garasért árulják súlyos szavait?” Aligha vitás, hogy a harmincas évek végi fasizálódás légkörében a „politikai rikkancs” kétes értékű titulust Salló János Nemzeti Frontja és Szálasi Ferenc nyilaskeresztesei már egyként kiérdemelték. Csak ebben a keretben értelmezhetőek Bóka keserű megjegyzései a „diktátori rövidlátással” operáló Szabó Dezsőről, aki voltaképpen csupán „végleteivel” hatott, s aki „országépítő Szent István helyett maradi Koppányokat termelt”¹¹. Ugyanilyen találóan csattan Bóka ítélete Szabó mitizáló parasztromantikáján is, amely „ideált farag a magyar parasztból, ahelyett, hogy megmenteni igyekezne”. Fontos hozzáfűznünk: ez utóbbi vádpontban napjaink szakirodalma kiváltképp vétkesnek ítéli Szabót. A magyar nemzeti ideológia fejlődéstörténetéről írott terjedelmes monográfiájában Gyurgyák János történetesen Németh László *Sznobok és parasztok* című írásának figyelmeztetésére apellál. Németh is helyesen mérte fel, hogy a parasztromantika és parasztmitológia „épp a kis népek legfontosabb ösztönét, a tájékozódás és eligazodás képességét zsibbasztja el”¹². Másfelől a magyar népi mozgalomról író Papp István e szabói paraszt-

⁹ Uo., 5.

¹⁰ Uo.

¹¹ Uo.

¹² GYURGYÁK János: *Ezzé lett magyar hazátok – A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*. Bp., Osiris, 2007, 418.

mítoszról annak bizonyítékát vélte kiolvasni, „[...] mennyire kívülről és felületesen ismerte az általa követésre méltónak tartott paraszti világot”¹³.

Bóka Szabó-recepciója mégis differenciáltabb jelleget mutat az egyoldalú elmarasztalásnál: Szabó heterogén intencióinak valódi üzenete nála „elevenre tapintó életösztonéből” források. Ezen – szerzőnkénél kissé elnagyoltan megközelített – „életöszton” prizmjában keresztül ismeri fel az író a katolicizmus erkölcsi erejét és nagyfokú társadalmi kohéziót nyújtani tudó szilárdságát, s ennek hiányát kérte számon korának – látszólag – tartását veszített protestáns keresztyénségén. Életösztone döbbsenti rá a nyugati demokráciák dinamikus erejére, ám egyúttal hazai megvalósulásának – közelebről itt nem részletezett – „nemzetgyilkos veszélyeire”. Mert életösztone kritizáltatja vele a magyar középosztályt, amelynek „lelkiismeretét akarja petyhüdségéből életre kiáltani”¹⁴. A publicista értékelésében Szabó tanításának fő relevanciája nem más, mint átfogó, a magyar társadalmi és kulturális vérkeringés valamennyi főbb szereplőjéhez intézett felhívás. Figyelmeztetés arra, hogy végső hivatásuk végeredményben „nemzetvédelmi természetű”, tudniillik, „[...] hogy védjék meg valóban készületlen népünket idegen aspirációk hódító önzésétől”¹⁵. Mint láttuk, Bókánál e szabó momentum egyfelől a magyar nemzettest erős szakos amputációjának gondolatoként tételeződött, csak hogy az elemzés megírása idején a gondolat már a német náci expanzióval való szembehelyezkedés utasításaként is rezonálhatott. A nemzetiszocialista óriás kelet-közép-európai nagyhatalmi aspirációit ekkoriban már mind világosabban jelezte, s az ezzel szembeni opposíció értelmében Szabó nemzetvédelmi koncepciója publicistánkénál is elfogadást nyert. Ugyanígy nyer végül legitimitást – mint átfogó gazdasági és kulturális reformprogram után kiáltó attitűd – Szabó magyar agrárvilágot középpontba állító szemléletmódja akkor is, ha mindeközben misztikus parasztromantikáját élesen kárhoztatja.

Ez utóbbi kontextus árulja el igazán, miért válik Szabó végül valóban nemzedéki tanítómesterré: a magyar társadalmi és szellemi életet belülről feszítő sorsproblémákat – talán Ady kivételével – senki sem látta át olyannyira élesen szerzőnk szerint, mint éppen ő. Helyes társadalmi és szellemi diagnózisának hitelén mégis sokat rontott az általa kínált kezelésmód felelőtlen radikalizmusa, s ez utóbbi vonatkozás nyomán nyer megvilágítást az is, miért válik végül Bóka adaptációjában Szabó valóban „hűtlen tanítómesterré”, aki „népe vezére sohasem volt és sohasem lehetett volna”¹⁶.

¹³ PAPP István: *A magyar népi mozgalom története 1920-1990*. Debrecen, Jaffa, 2012, 52.

¹⁴ Uo., 8.

¹⁵ Uo.

¹⁶ Amennyiben figyelembe vesszük Bibó István túlfeszült lényeglátókkal kapcsolatos tipológiáját, talán elmondható, hogy Szabó bizonyos értelemben Bóka olvasatában is „lényeglátó”, itt az író esetében a „túlfeszülés” momentumának a következtetlen radikalizálódás eleme feleltethető meg. Ám e jogosnak tűnő gondolati párhuzam határait is ügyelnünk kell: Bibó lényeglátói kénytelenek harsánysággal felhívni magukra a figyelmet, mintegy a közélet „bohócaivá” kell vedleniük annak érdekében, hogy tanításuk ne maradjon pusztába kiáltott szó. Publicistánk narratívája szerint azonban Szabót legkevésbé sem az őt körülvevő érdektelenség gravitálta ebbe az irányba; helytállóan felismert igazságainak bűnös és tudatos eltorzítása nem jöhet számításba kényszerpályaként, ennél fogva nem is kaphat menlevelet.

Végezetül Bóka elemzésének egy további érdekes vonásaként a szerző épp Thomas Masaryk tudós-politikussal állítja párhuzamba Szabót: az önálló csehszlovák államiságot megálmodók és megvalósítók körébe tartozó Masaryk egyfajta „ideál-talan népi önzés” propagálásával maga is félreérthetetlenül Szabó szemléletmódja felé látszik gravitálni. Látványosan éket ver azonban közéjük az alkalmazott nyelvezet: míg Masaryk „európai szolidaritásra” apelláló retorikája legalábbis gentleman módján palástolja a merő népi önérdeteket, Szabó nyilatkozatai durvaságukban őszinték. Őszinteségének bizonyítéka, hogy „[...] nem hivatkozik vértelen elméletekre [...], hanem nyílt faji önzést hirdet, nem alakoskodik azzal, hogy a francia forradalom fiának vallja magát, hanem Koppányra mutat, nem bujtatja terveit történelmi maszkarába, nyíltan küzd az alkotmány ellen”¹⁷. Minden bizonnyal egyetérthetünk Bóka-val: nem lett belőle magyar Masaryk. A publicista mégis úgy látja, talán azzá is válhatott volna, s hogy végül nem így történt, abban Szabó radikalizálódása már csupán az egyik felelős tényező. A tanulmány írója kétségkívül éles szemmel vette észre a Szabó és Masaryk helyzete között feszülő alapvető eltérést, amelynek centrumában még csak nem is a hatalmi pozíciók összehasonlíthatatlan mássága áll. Masaryk sikerrel támaszkodhatott azon szegmensekre, melyek öntudatos népi-nemzeti koncepciójának sikeres támaszai lehettek („mögötte egy erős középosztály s egy öntudatos népiség szervezetei álltak”), addig e „nemzetemelő” rekvizitumok szükségszerűen kellett hiányozzanak az elmaradott magyar agrárvilág keretei között.

Valóságos problémák megfigyelése tehát az egyik oldalon, a szükséges szerzői önkontroll kiáltó hiánya a másikon; párosulva egy olyan társadalmi és szellemi kö-zeggel, amely a szabói intenciók előremutató elemeit befogadni nyilvánvalóan kép-telennek bizonyult. Alighanem így vonható meg helytállóan a Szabó Dezsőről alkot-tott bókai kép mérlege. Mindazonáltal szükségesnek látszik leszögeznünk: bár Bóka néhány vonatkozásban talán az igazsághoz közelítve volt képes megragadni Szabó szemléletmódjának bizonyos feszültségpontjait, mindezt az a Bóka László tolmá-csolta az Ország Útja hasábjain, aki alig egy évtizeddel később a Magyarországot elborító bolsevista moloch szellemi kiszolgálói közé süllyedt. Tevékeny részt vállalt a kommunizmussal kokettálni nem hajlandó demokratikus sajtókultúra felszámolá-sában, s a népi írók fórumaként működő *Válasz* ellehetetlenítésében. S e szegyen-teljes személyiségtranszformáció ismeretének fényében már hiába az egykoron sok szempontból következetesnek tűnő okfejtés, Bóka emlékéhez lehetetlen az el-veihez hűen ragaszkodó keresztény-konzervatív publicista képét párosítani. Bóka alapvetően negatíváló Szabó-adaptációja szomorú reneszánszát élte tovább a ha-zai szocializmus évtizedeiben, amelynek legkiáltóbb példáját alighanem Nagy Péter monográfiája¹⁸ szolgáltatta.

¹⁷ Uo.

¹⁸ NAGY Péter: *Szabó Dezső*. Bp., Akadémiai, 1964.

Joggal merül fel a kérdés, vajon állítható-e, hogy a Bóka által *Az Ország Útja* hasábjain körvonalazott Szabó Dezső-kép egybeesik az általában vett kortárs katolikus publicisztikáéval? A helyes válasz megtalálása azért nem könnyű, mert összegző jellegű kiértékelést az egyszersmind becsült és bírált alkotóról a kortárs sajtóirodalom keretei között jóformán egyedül Bókánál találunk. Épp ezért bír fokozott jelentőséggel a *Katolikus Szemle* lapjain az irodalomtörténész Brisits Frigyes három kritikai értékelése Szabó egyes műveiről, amelyek közül *Az elsodort faluról* írott recenziója¹⁹ tekinthető a legjelentősebbnek.

A műről írott elemzésének hangvétele már-már éppoly felkavaróan hat, mint maga a kétségkívül rendkívüli hatásrendszerű alkotás. Szerzőnk elemzésében a mű „szélső távlatokból álló szomorú világként” kerül bemutatásra, amelynek szereplői „elégnek a bűn lázában”²⁰. És valóban: ha egymás mellé helyezzük a mű ekképp jellemzett szereplőit, a briliáns, de üres retorikai frázisait puffogtató, alkoholistává züllött református lelkeszt, a tehetséges, ám annál féltelenebb életmódot folytató poétát, a szépreményű, a nagyváros csillogásába beleszédülve végül utcalánnyá züllő református papleányt, érthetővé válik, hogy Brisits felfogásában a regény miért nem esztétikai-szépírói alkotásként, hanem letaglózó társadalmi drámaként tételeződik.

A publicista narratívája számos vonatkozásban mintegy hű adaptációja Szabó – a regényben is kifejeződő – nemzetszemléletének: a közelmúlt magyar története immár e recenzió lapjain sem más, mint az idegen népekkel gyakorolt szimbiózis, a dualizmus kori asszimilációs elképzelések teljes kudarcának lehangoló históriája. A „faji” mivoltában meggyengült magyarság „a történelmi élet harcát önmagával szemben vesztette el”²¹, e mű az önmagát kereső, regenerálódásra vágyó magyarság kiáltása. *Az elsodort falu* átütő erejét – miképp a kortársak általában – szerzőnk is „sokáig elhallgatott, vérsző igazságok” nyílt kimondásának tulajdonítja. A „vérsző igazság” pedig eszerint nem más, mint a Szabó által lefestett megrendítő tabló a magyarságról, mint a „fajok” örök harcában gáláns, de annál naivabb magatartásával menthetetlenül lemaradó „balekről”.

Aligha hat azonban a meglepetés erejével, hogy a katolikus publicista Brisits olvasatában a műből áradó „[...] sötét és végzetes realizmus filozófiáján és etikáján kicsorbul a mű keresztény jellege”²². E keresztény és nemzeti (faji?) jelleg a regény úgyszólván fő irányelvivé magasztosulni ugyanis képtelen, e belső eszmeiség nem központi üzenet, inkább csupán afféle rezonancia. Ugyanis a műben – amint azt Brisits helytállóan megállapítja – „sehol semmi enyhülés, minden vigasztalanul sötét”, hiszen valóban gyors egymásutánban sejlenek fel a pusztulás megrendítő képei. A regényben nyomon követhető háttorzongató folyamat során a református lelkészben a hit, a falusi tanítóban a hivatás, a jegyzőben a hivatalnoki becsület, míg

¹⁹ BRISITS Frigyes: *Az elsodort faluról* = *Katolikus Szemle*, 1919, 33. kötet, 179–183.

²⁰ Uo., 179.

²¹ Uo.

²² Uo., 180.

a népben a közerkölcs bomlik szét jóvátehetetlenül. A romlás örvényében az említett költőalak, Farkas Miklós – akiben valóban igazán nem nehéz Ady Endre alakjára ismerni – az élvezet, bár tehetséges poéta maga is hiába válik a drámai közállapotok jóformán egyedüli felismerőjévé. Életvitele és jelleme éppoly züllöttnek hat, éppen olyan elsorvadt, halott magyar anyag, mint „a regény egész magyarsága”.²³ A mű látványosan híján van a keresztény erényeket felvonultatni képes hősöknek, az alkotásba a kereszténység csupán mintegy – bár mélyen – „belemotiválódik”²⁴, így *Az elsodort falu* Brisitsnél sem az elkötelezetten keresztény, sem az igazi magyar meggyőződéssel nemzeti irodalom idolként nem magasztosulhat. A regényt bíráló kritika azonban nem merül ki pusztán annak rögzítésében, miszerint „[...] nem érezzük benne a teljes tiszta katolicizmust”²⁵.

A szerző által alkalmazott tárgyalásmód arra helyezi a hangsúlyt, hogy kimutassa: Szabó e könyvben nem csupán egy megrázó történetet mond el, s nem is merül ki a munka fő üzenete egy drámai társadalmi folyamat zord rögzítésében. E regény ugyanis egyúttal projekció is, lapjairól az író saját belső világa, életszemlélete tükröződik vissza, amelyről Brisits szintén igen sötét tónusú képet fest: „sötét filozófia, szomorú, leverő realizmus, sötét sors-keverés”. A szabói létértelmezés Brisits felfogásában – úgy tűnik – egyfajta negatív metafizikai determinizmus hordozója, Szabónál úgyszólván „minden a dolgok világából fejlődik ki”, szükség- és végzetszerűen. Publicistánk horizontjából szemlélődve a regény sötét fatalizmusát valóban nehéz kétségbe vonni. Az *elsodort faluban* ugyanis nem áll fel többé, aki elzuhan, itt nincs átfogó, megnyugtató erkölcsi katarzisz, legfeljebb a morál útjára való visszatérés időnkénti rövid, szalmalángszerű fellobbanása, amely azonban újra és újra elmerül a szétszűllés örvényében. S ha elfogadjuk szerzőnk ezen értékelését a regény szellemével kapcsolatban, akkor azon konklúziója is helytállónak tűnik fel, miszerint „ezen a ponton vérzik el a regény kereszténysége”. Figyelemre méltó, s az irodalmi naturalizmus kortárs hazai befogadástörténete szempontjából sem érdektelen a klerikus háttérű irodalomtörténész Brisits rezignált megjegyzése, miszerint „túl vagyunk már azon, hogy a témáktól várjuk az irodalom keresztény jellegét”. Ám egyúttal a teológus számára az amoralitásból való kiúttalanság üzenete, a vallásos hit pusztá kedélyjavítóvá degradálódása, üres érzelgősségben kimerülő szentimentális formalizmusa elfogadhatatlan. A valóságot szinte egyedüliként érzékelő, ám önnön életvitelén változtatni képtelen poéta, s a papleány egyként „csak azért valóságosak, mert olyan jó érezni valamit”. Szerzőnk olvasatában ugyanilyen zsákutca-ként tételeződik a kereszténység regénybeli másik olvasata is: az egységet, nemzeti kohéziót is elősegíteni hivatott vallásos lelkiségi kultúra helyett az antiszemita „faji hagyomány” vág bele az olvasó arcába, amelynek kereszténysége már csupán a zsidósággal szembenálló entitásként, s nem önértékénél fogva képes meghatározni önmagát.

²³ Uo., 181.

²⁴ Uo.

²⁵ Uo.

Talán nem teljesen jogtalan eljárás részünkről, ha e tárgyalt problémakör kettős arculatára koncentrálunk: egyfelől, aligha meglepő, hogy Szabó cisztercita teológus bírálója sokkal világosabban érzékelt a kereszténység valódi relevanciáját, mint az ősei református hitétől rég elszakadt, ateistává lett író, aki a vallásosság valódi természetének felismeréséig nem csupán a mű megírása idején, hanem talán még élete végén, a budapesti légópincében haldokolva sem jutott el. Hasonlóképp szűkszerszerűnek tarthatjuk, hogy publicistánk teológiai szemléletmódjának pajzsáról visszacsapódik a kereszténységet defenzív politikai programmá lefokozó szabói kardforgatás. A munka ezen torzulásain pedig – Brisits szerint – az író „stílusának hatalmas ereje” sem segít. Másfelől tanácsos figyelembe vennünk, hogy Szabó társadalmi-közéleti horizontjában a keresztény vallás természetszerűen nem spirituális dimenziója, hanem történelmileg is nyomon követhető közösségformáló ereje miatt vált fontossá. Nem beszélve arról, hogy bár Brisits végszavában úgyszólván „tiszultabb” és „harmonikusabb” Szabó Dezső után kiált, az író későbbiek folyamán meghirdetett válságkezelési javaslatai a katolikus intelligencia még hevesebb elutasításába és kritikájába ütköztek. Hogy ez mennyire így lett, arra nézvést Bóka imént vizsgált, tizennyolc évvel későbbi híradása önmagában is világos igazolásként szolgál.

Tekintetbe véve, hogy publicistánk az író két további alkotását is kritikai vizsgálódás tárgyává tette, érdekes kérdésként merül fel, vajon változott-e Brisits Szabóról kialakított képe a húszas évek elején, teljesültek-e reményei a tisztultabb írórt illetően? Bizonyos értelemben mindenképp, hiszen a *Nincs menekvés* című lélektani kisregény második kiadásáról írott rövid recenziójában²⁶ már a „saját formáit egészen megtalált, írói egyéniségéhez éretten eljutott művészt”²⁷ ünnepelte. Ám az *Egyenes úton* címen kiadott tanulmánykötetre reflektáló elemzése²⁸ egy évvel korábban még ismételten bírálta az író, mivel úgy látta, „[e]lki berendezése [...] nem szolid és nem kiegyensúlyozott”²⁹. Brisits olvasatában épp e sajátos lélektani attitűdből vezethető le, hogy irodalmi vonatkozású tanulmányaiban Szabó rendre képtelen az általa vizsgálni kívánt alkotásokat azok valódi értéke és jellege alapján elemezni. Mintha a tanulmányozni kívánt alkotásokban is csupán kivetített önmagát látná. Brisits szerint ezzel magyarázható, hogy bár Szabó írásai a tájékozott irodalmár rendkívüli műveltséganyagáról árulkodnak, s lenyűgöző tehetség tanúsítói, szerzőjük átláthatatlan heterogenitást formál önmaga körül. A publicista ezen állítása kétségtől megállja helyét, mint azt megjegyzi: Szabó egyszerre lép fel az esztéta, a bölcselemző, a szociológus, a moralista és a militáns irodalompolitikus eszközeivel, aki úgyszólván „mindent egyszerre akar kifejezni”. Bizarr vegyülék ez, melynek táptalajáról végül az írói gondolatok „lármás zaja, pathetikus forrósága” fakad

²⁶ BRISITS Frigyes: *Nincs menekvés* = *Katolikus Szemle*, 1922, 36. kötet, 60–61.

²⁷ Uo., 60.

²⁸ BRISITS Frigyes: *Szabó Dezső: Egyenes úton – Tanulmányok és jegyzetek* = *Katolikus Szemle*, 1921, 35. kötet, 50–52.

²⁹ Uo., 50.

föl, amelyből már nem a valóságos, a történeti, hanem az átpszichologizált Petőfi alakja toppan elénk. Mindazonáltal, ha a Brisits által megrajzolt összkép alapján a literátor Szabó Dezső nem tekinthető konzekvensnek, úgy a teoretikus Szabó még kevésbé érődik annak. Publicistánk esetében ugyanis a legfőbb viszonyítási pont „a világnézet állandó egységének hiánya”, amely vádpont alól a bírált író kétségkívül nehezen menthető fel.

Szabó itt már egyértelműen olyan intellektüelként kerül bemutatásra, aki saját kora majd valamennyi eszméáramlatával hagyta sodortatni önmagát, s az egymást követő intellektuális orientációváltások árát minduntalan az író kereszténység-adaptációja fizette meg. De mit is jelent ez pontosan? Mint érintettük, az ateista író a keresztény vallásban nem a teológiai hitigazságot, hanem a magyar nemzeti (faji?) lét egyik lehetséges cementáló erejét kereste, ám egydimenziós intellektualizmusa tévútra sodorta. A recenzió írója úgy látja, Szabó konfesszionális keretek között a katolicizmus csodálatára alapozott, miközben fő szellemi módszertana a protestáns hagyomány eszköztárából merített kritika maradt. Csak sajnálhatjuk, hogy Brisits nem bontotta ki ennek az érvelésnek minden egyes vonatkozását részlete-sebben: így ugyanis némiképp homályban marad, végtére is miért nem lehetett Szabó ezen tanulmánykötete más vagy több annál, mint amennyit – szerinte – nyújtani képes. Az eredmény tudniillik „felemás befejezetlenség”, amely végső soron sem egy kiegyensúlyozott költői világnak, sem a józanul mérlegelő esztétikumnak, sem egy koherens bölcséleti rendszernek nem lehet szilárd háttértámasza.

Összefoglalva megállapítható, hogy Szabó munkásságának értékelése kapcsán a kortárs katolikus publicisztika némiképp elválasztotta egymástól a szépiró és a társadalomtudományos gondolkodó szerepkörében tetszelegni igyekvő Szabó Dezső alakját. Irodalmi írásait, kivált tanulmányait többnyire a koszorús íróknak kijáró tisztelettel illették még akkor is, ha Brisits – mint láttuk – ezen alkotásokból is hiányolta a szükséges koherenciát. Nem tévesztendő azonban szem elől az sem, hogy ez utóbbi ponton végső soron maga Brisits sem bizonyult mindenestül konzekvensnek, legalábbis midőn felveti a költői kérdést, hogy a *Nincs menekvés*ben különösen világosan kifejeződő „passzív” világnézet „szerencsésen termékenyítő és levezető formája-e olyan erős és impulzív egyéniségnek, mint amelyet Szabó Dezső képvisel?”³⁰ Furcsán rezonáló momentum ez annak a szerzőnek a tollából, aki az *Egyenes úton* című tanulmánykötet bírálatát jelentős mértékben Szabó pszichologizáló attitűdjeinek kritikájára fordította.

Másfelől Szabó bezárkózó nemzetfelfogása és az antiszemitizmushoz igen közel sodródó „fajvédelmi” megfontolásai már a húszas évek eleji katolikus sajtóban sem kaptak feltétlenül pozitív minősítést. E tekintetben sokat elárul az a tény, hogy a *Nincs menekvés*ről írott elemzésében Brisits – túl az írói „letisztultság” ünneplésén – a mű feltétlen erényeként méltatta a korábban már többször bíralt, faji vonatkozású nemzeti-politikai programadó szándék hiányát. Bóka esetében már bizonyos

³⁰ Uo., 61.

értelemben más a helyzet. Az *Ország Útja* publicistája 1937-re immár másfél évtized távlatából visszatekintve tudott összegző jellegű képet kialakítani Szabó nézeteinek módosulásáról. Ezáltal pedig az általa hevesen ostromozott radikalizmusát is világosabban tudta elválasztani az író gondolkodásának értékelhető elemeitől.

Irodalomjegyzék

- BÓKA László: *Szabó Dezső = Az Ország Útja*, 1937, 2. kötet, 10. sz., 1–9.
- BRISITS Frigyes: *Az elsodort faluról = Katolikus Szemle*, 1919, 33. kötet, 179–183.
- BRISITS Frigyes: *Szabó Dezső: Egyenes úton – Tanulmányok és jegyzetek = Katolikus Szemle*, 1921, 35. kötet, 50–52.
- BRISITS Frigyes: *Nincs menekvés = Katolikus Szemle*, 1922, 36. kötet, 60–61.
- GYURGYÁK János: *Ezzé lett magyar hazátok – A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*. Bp., Osiris, 2007.
- GYURGYÁK János: *Magyar fajvédők*. Bp., Osiris, 2012.
- NAGY Péter: *Szabó Dezső*. Bp., Akadémiai, 1964.
- PAPP István: *A magyar népi mozgalom története 1920–1990*. Debrecen, Jaffa, 2012.
- UNGVÁRY Krisztián: *A Horthy-rendszer és antiszemitizmusának mérlege – Diszkrimináció és társadalompolitika Magyarországon 1919–1944*. Bp., Jelenkor, 2016.